Sønderjydske Aarbøger

1906.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau
og **Nikolaj Andersen.**

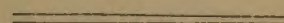

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel,** Kjøbenhavn
for Danmark, Norge og Sverige.

Trykt i „Hejmdal"s Trykkeri Aabenraa.

Indhold.

Henning Matzen: Andet Gensvar til Hr. Regeringsassessor P. v. Hedemann . Side 1—29
Thade Petersen: Rømø, et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse (sluttet) . . „ 30—97
M. Mackeprang: Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775—76 „ 98—175
Johannes Lindbæk: Oversigt over historisk Litteratur fra Aarene 1901—1903 vedrørende Sønderjylland . . . . Side 177—213
H. P. Hanssen-Nørremølle: Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld . . . . . „ 214—257
Aug. Jørgensen: Nogle Meddelelser om min Embedsvirksomhed i Staden Slesvig fra 1856—1864 . . . . „ 258—301
Thade Petersen: Det danske Aarsmøde 1906 „ 302—308
Litteratur: Manuel historique de la question du Slesvig anmeldt af M. Mackeprang „ 309—314
Dagshistorie 1905 . . . . „ 315—323

Andet Gjensvar

til

Hr. Regjeringsassessor P. v. Hedemann.

Af Henning Matzen.

I Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 35ster Bd. S. 308—312 har Hr. Regjeringsassessor P. v. Hedemann gjort mig den Ære at svare paa mine Modbemærkninger i Sønderjydske Aarbøger 1905 S. 110 flg. til hans Anmeldelse af mit Skrift: „Die nordschleswigsche Optantenfrage" i bemeldte Tidsskrifts 34te Bd. S. 320 flg. Bemærkningerne slutter med en Erklæring om, at den ærede Kritiker ved dem tager endelig Afsked med Drøftelsen af de mellem os omstridte interessante Spørgsmaal. Jeg benytter da allerførst denne Lejlighed til at bringe Hr. Regjeringsassessoren en gjentagen Tak for den Opmærksomhed. han har skjænket min Bog og mine Bemærkninger. Men da efter almindelige Regler den angrebne Part har det sidste Ord, tillader jeg mig dernæst at møde med endnu et Indlæg, inden jeg indlader Sagen til Dom. Jeg kan gjøre det saameget lettere, som de preussiske Jurister ikke har gjort mig

Arbejdet svært; thi ikke en eneste af dem med Undtagelse af Hr. Regjeringsassessor P. v. Hedemann har gjort Forsøg paa at gjendrive nogen af de i mit Skrift opstillede Sætninger. Dertil kommer yderligere, at den ærede Kritiker nu ogsaa har inddraget min Afhandling, trykt i Sønderjydske Aarbøger 1895 S. 43 flg. „Om Betydningen af en Løsning fra det undersaatlige Forhold efter dansk Statsret“ under sin Omtale, og de herhenhørende Bemærkninger kan jeg ikke undlade at imødegaa.

I.

Den ærede Kritiker er nu bleven overbevist om, at den danske Regjering ved at foreslaa det af den østerrigsk-preussiske Regjering antagne 5te Stykke om Bevarelsen af Indfødsretten saavel i Kongeriget som i Hertugdømmerne for alle de Personer, som den 16de Novbr. 1864 vare i Besiddelse af den, har forstaaet Ordet Indfødsret i den af mig hævdede, eneste legale Betydning; jfr. mit Gjensvar S. 127 flg. Endvidere indrømmer den ærede Kritiker, at ogsaa den anden kontraherende Part maatte være bundet ved den danske Opfattelse af det omstridte Udtryk, selv om Ukjendskab til den danske Statsret maatte have været den noget besynderlige Aarsag til Opnaaelse af en politisk Fordel paa dansk Side, hvis det paagjældende Udtryk kun kunde have én legal Betydning. Men om Rigtigheden af denne min Paastand er den ærede Kritiker endnu ikke overbevist. Jeg skal tillade mig

i Korthed at gjendrive de derimod fremhævede Tvivlsgrunde.

Den ærede Kritiker vil ikke henvise til, at man ved Udtrykket: „Droit d'indigénat" i en international Traktat dog maaske ikke blot er nødsaget til at tænke paa et Kunstudtryk i det danske Lovsprog; thi ved en saadan Henvisning vilde der ikke være vundet synderligt. Jeg er fra mit Synspunkt ganske enig i, at en saadan Henvisning vilde være spildt Ulejlighed; thi naar, som jeg har fremhævet i min Bog S. 5 og 8 og i mit Gjensvar S. 123—25, den paagjældende internationale Traktat er afsluttet mellem den gamle og den nye Regjering i et og samme Land, nemlig Hertugdømmerne, og de paagjældende Regjeringer i den have benyttet et særligt for Danmarks og Hertugdømmernes Statsret ejendommeligt Udtryk „droit d'indigénat" i Stedet for det almindelige „indigénat", saa maa de fornuftigvis ogsaa forudsættes at have lagt den i Danmark og Hertugdømmerne anerkjendte fælles Forstaaelse af det paagjældende Udtryk til Grund.

Naar den ærede Kritiker dernæst fremhæver, at de østerrigsk-preussiske Underhandlere maa have tænkt sig noget bestemt ved dette Udtryk, saa er dette en selvfølgelig Forudsætning, og spørger man saa videre, hvad dette bestemte monne være, er Svaret paa dette Spørgsmaal ligesaa selvfølgelig, at de maa have taget Udtrykket i den Betydning, som det havde i Aaret 1864, da Traktaten blev afsluttet, baade i Hertugdømmernes og i Kongeriget Danmarks statsretlige Sprogbrug. Og den Betydning er aldeles

uomtvistelig; thi „droit d'indigénat“ er paa dansk Indfødsret, som i Følge selve sin Ordlyd betyder Indfødtes Ret eller den Retsstilling, som tilkommer Indfødte og dem, der agtes lige med dem, saaledes som det allerede findes brugt i den danske Tekst af Fdg. 15. Jan. 1776 Art 7, sammenholdt med den tyske Tekst; jfr. mit Gjensvar S. 129. Denne sidste Paastand drister den ærede Kritiker sig heller ikke til at modsige, idet han kun „henstiller“ Betydningen af Ordet Indfødsret paa oven anførte Sted. Undersøger man da, hvilken Retsstilling henholdsvis Hertugdømmernes og Kongerigets Lovgivning i 1864 tillagde Indfødte, saa have vi det Indhold, som den nye, ligesaavel som den gamle, Regjering i Hertugdømmerne maa forudsættes af have villet lægge ind i Udtrykket i Fredstraktatens Art. 19, 5te Stykke. Naar jeg i mit Gjensvar har sagt, at de østerrigsk-preussiske Underhandlere maa antages at være gaaet ind paa Bestemmelsen i Fredstraktatens Art. 19 5te Stykke uden noget klart Begreb om Indholdet, tænkte jeg derved kun paa, at de næppe kan antages at have gennemgransket hele Kongerigets og Hertugdømmernes Lovgivning for deraf at samle alle Indfødte vedrørende enkelte Bestemmelser, men herimod kan forudsættes at være bleven staaende ved det forannævnte almindelige Begreb om den Indfødte i Følge den gældende Lovgivning tilkommende Retsstilling med selve Begrebets almindelige Væsens Indhold, Statsborgerretten, som Grundlag og Udgangspunkt. Hvis de østerrigsk-preussiske Underhandlere derimod skulde have lagt en anden og snævrere Betydning ind i Ordet og, med Overspringelse af

hele Hertugdømmernes Lovgivning lige fra 1776 til 1864, ved Indfødsret kun have tænkt paa de ved Fdg. 15. Januar 1776 Indfødte hjemlede Rettigheder, saa havde de begaaet en fejlagtig Fortolkning af Ordet, der ikke vilde være gaaet upaatalt hen for nogen juridisk Student ved Examensbordet i 1864, og saa maatte Preussen efter Hertugdømmernes Indlemmelse selvfølgelig undgælde for sine Underhandleres Fejlgreb; thi deres vrange Forstaaelse vilde paa ingen Maade kunne ændre Udtrykkets virkelige Betydning. Men der foreligger nu end ikke nogensomhelst Hjemmel for den af den ærede Kritiker opstillede Hypotese, at de østerrigsk-preussiske Underhandlere skulde have gjort sig skyldige i den nævnte Misforstaaelse, og de Grunde, hvormed den søges sandsynliggjort, vise sig ved nærmere Undersøgelse fremdeles ikke at være stikholdige.

Den ærede Kritiker mener nemlig, at de østerrigsk-preussiske Underhandlere kunde være blevne vildledte ved Udtrykket Indfødsretten i Overskriften til Fdg. 15. Januar 1776, som efter hans Mening skulde kunne betyde ikke en Forordning af det Navn, men Indfødsret i subjektiv Forstand, saaledes at Ordet kunde omskrives ved en Sætning som: „Disse ere Indfødsrettighederne“ eller: „De Indfødtes Forrettigheder“. Til denne Forordningens Overskrift og dens af den ærede Kritiker forudsatte Betydning kunde da de østerrigsk - preussiske Underhandlere antages at have henholdt sig, da de i Fredstraktatens Art. 19 5te Stykke benyttede Ordet Indfødsret, og altsaa

kunne have forstaaet det alene om de i samme Forordning hjemlede Rettigheder for Indfødte.

Den ærede Kritiker vilde imidlertid have undgaaet at fremsætte denne fejlagtige Hypotese, hvis han havde gjort sig den Ulejlighed at læse Forordningens Overskrift helt ud; thi den lyder i dens Helhed:

„Indfødsretten, *hvorefter* Adgang til Embeder i Hans Majestæts Lande forbeholdes alene de indfødte Undersaatter og dem, som dermed lige agtes"; eller i den tyske Text: „Das Indigenatrecht, *wodurch* der Zugang zu Aemtern in den königlichen Staaten den eingeborenen Unterthanen oder denen, die ihnen gleich zu achten sind, allein vorbehalten wird". Nu er det imidlertid givet, at Indfødsretten i Betydning af subjektiv Ret ikke kunde forbeholde indfødte og naturaliserede Personer Adgang til Embeder. Det kunde kun en af den enevældige Konge udstedt Forordning. Derfor maa Ordet Indfødsret i Overskriften til Forordning 15. Januar 1776 nødvendigvis, som af mig fremhævet, staa i Betydning af en Forordning, en Retsforskrift, og kan ikke staa i Betydning af en subjektiv Ret. At Kongen udmærkede denne Forordning ved en egen Benævnelse, var en naturlig Følge af, at han vilde have den betragtet som en Grundlov, og ligesom den forudgaaende Grundlov 14. Jan. 1665 havde faaet sin særlige Benævnelse af Kongelov, saaledes fik nu ogsaa Forordningen, der udstedtes som en ny Grundlov, sin egen Benævnelse som Indfødsret.

Hvis de østerrigsk-preussiske Underhandlere have læst Overskriften til Fdg. 15. Jan. 1776 fuldstændig,

kunne de derfor ikke have betragtet det deri indeholdte Udtryk Indfødsret — i Betydning af Forordning, — som bestemmende for Meningen med Ordet Indfødsret — i Betydning af subjektiv Berettigelse — i Fredstraktat 30. Okt. 1864 Art. 19 5te Stykke. Og nu foreligger der tilmed aldeles ingen Oplysning om, at de overhovedet have læst Overskriften, end sige, at de skulde have læst den ufuldstændigt og derfor urigtigt.

Forsaavidt de dernæst maatte have gjort sig nærmere bekendt med Indholdet af Fdg. 15. Jan. 1776, mangler der ogsaa aldeles Hjemmel til at antage, at de skulde have opfattet det ligesaa ufuldstændigt, som den ærede Kritiker gør. Han opstiller nemlig S. 309—310 en Læresætning, der efter hans Sigende ikke behøver videre Udvikling for den Kyndige, og i kort Begreb kan udtrykkes derhen, at naar en Forordning indeholder Præmisser forud for sin dispositive Del, saa kan man simpelthen slaa en Streg over Præmisserne og alene holde sig til Dispositionen. Altsaa: naar Fdg. 15. Jan. 1776 i sine Præmisser viser Lovgivningens Erkjendelse af,

at der bestaar en Sondring indenfor Landets Befolkning mellem Indfødte og Fremmede,

at de Indfødte ere Landets Børn eller Statens Borgere,

at Fordelene i Staten derfor bør falde i disses Lod,

og den saa af Hensyn hertil bestemmer,

at fremtidig Adgangen til Embeder samt Stifter og Klostre i Staten skal være forbeholdt Indfødte og dem, som dermed lige agtes, saa bestaar Forordningens Retsindhold kun i denne sidste

Sætning, som giver en ny positiv Forskrift; medens de foregaaende Udtalelser ere uden al retslig Betydning.

Men heri tager Hr. Regjeringsassessoren ganske fejl; thi Præmisserne høre uimodsigelig med til Forordningens Indhold, og den første og anden Sætning udtaler da forudsætningsvis Lovgiverens Erkjendelse af, hvad der er gjældende Ret. Forordningen forudsætter, som Hr. Regjeringsassessoren selv udtrykker det, hvad den forefinder. Men naar Lovgiveren da har fundet, at de Indfødte ere Statens Borgere, hvad den ældre Lovgivning ganske rigtigt allerede havde statueret; jf. min Bog S. 15; og forudsætningsvis udtaler det i Forordningen, saa er denne Lovgiverens Udtalelse en *Anerkjendelse af, hvad der er gjældende Ret,* saa at dennes Tilværelse derved er slaaet positivt fast, og denne Lovgiverens i Lovsform udtalte og kundgjorte Udtalelse er forpligtende for Undersaatterne ligesaavel som Forordningens øvrige Indhold. Ingen har derefter Lov til at behandle dem som Fremmede, hvem Lovgiveren har erkjendt for Borgere. Ganske vist kunde Lovgiveren have undladt at forudskikke denne almindelige Udtalelse i Fdg. 15. Jan. 1776. Han kunde, som Hr. Regjeringsassessoren fremhæver, have nøjedes med at give den Bestemmelse, at Adgangen til Embeder skal være forbeholdt de Indfødte, da denne Bestemmelse kan anvendes uden alt Hensyn til Begrundelsen; men naar han nu har forudskikket selve Begrundelsen og udtrykkelig sagt, at Embederne skulle være forbeholdte Indfødte i Betragtning af, at de ere Borgere og som saadanne bør nyde Fordelene i Staten

saa maa denne i selve Forordningen udtalte Begrundelse ogsaa have Lovskraft.

Naar den ærede Kritiker dernæst fremhæver, at det er ham bekjendt, at der udenfor Forordningens dispositive Ramme gives Rettigheder for de Indfødte, paa hvilke Forordningen i almindelige Udtryk har henvist uden at betegne dem i det enkelte eller garantere dem, saa er det aldeles ikke herpaa, at det i den foreliggende Sammenhæng kommer an; men derimod paa den Kjensgerning, at Forordningen i sine Præmisser har tillagt de Indfødte Egenskaben af Landets Børn eller af Statens Borgere. Det er da nemlig en Selvfølge, at med Egenskaben som Borger følger uden videre Rettigheden som saadan, hvilket ogsaa positivt bekræftes ved Reglement for Kaperfarten 28. Marts 1810, der udstedtes som Lov baade for Kongeriget og Hertugdømmerne og i Art. 1 udtrykkelig forudsætter, at man ved Fødsel eller Antagelse erhverver dansk Borgerret. Jeg har anført denne Lovbestemmelse i min Bog S. 17 og i mit Gjensvar S. 139; men den ærede Kritiker synes desuagtet ikke at være bleven opmærksom paa, at den enevældige Lovgiver for det danske Monarki ikke blot i 1776 udtrykkelig har erkjendt Tilværelsen af Borgere i Modsætning til Fremmede, men yderligere i 1810 ogsaa udtrykkelig har anerkjendt Tilværelsen af den dem som saadanne tilkommende Borgerret. Man plejer dog ellers udi Logiken at respektere Sætningen: ab esse ad posse valet consequentia; det er udlagt: naar noget er, kan derfra med Sikkerhed sluttes til, at det kan være. Men den ærede Kritiker drister sig til

trods selv Lovgiverens Erklæring om, at noget var, at paastaa, at det ikke kunde være. Han mener nemlig, at en Statsborgerret forudsætter en Statsforfatning, som gjør det muligt for Statsborgerne paa nogen Maade at gjøre deres Ret politisk gældende og haandhæve den: derfor har Begrebet Statsborgerret ingen Plads i det absolute Monarki; men forsaavidt som Indfødtes politiske Rettigheder fra de gamle Landsloves Tid var overgaaet til Enevældens Tid paa den Maade, at Statsmagten fremdeles respekterede deres Indhold, saa havde disse forhenværende Rettigheder overfor Staten antaget Karakteren af private Rettigheder eller af logiske eller sociale Selvforstaaeligheder; Begrebet Statsborgerret, saaledes som Nutiden kjender og Encyklæpædisternes Teori krævede det, indeholder nødvendigvis den retlige Mulighed. politisk at kunne værge Retten; og naar der i det enevældige Monarkis Love eller Lovmotiver er Tale om Statens Borgere, have vi kun at gjøre med et Buk for hine publicistiske Teorier, men ikke deri at søge et statsretligt Indhold eller dog ikke et saadant, som lader sig jævnføre med de forfatningsmæssig sikrede Rettigheder i den gamle stændiske eller den moderne konstitutionelle Tid.

Ligeoverfor hele denne Udvikling nøjes jeg med at henvise til den foran fremhævede Kjendsgjerning, at Fdg. 15. Jan. 1776, Fdg. 4. Maj 1803 §§ 3 og 5 og Regl. 28 Marts 1810 § 1, jfr. mit Gjensvar S. 138, anerkjendte Tilværelsen saavel af Statsborgere som af deres Statsborgerret indenfor det danske Monarki; og naar den ærede Kritiker desuagtet deducerer, at

de og den ikke kunde findes, saa er det, fordi han ikke synes at have gjort sig selv tilstrækkelig Rede for det Indhold, som Udtrykkene Statsborgere og Statsborgerret begrebsmæssig maa have, og som paa den anden Side ogsaa fyldestgjør Begreberne.

Statsborgere ere nemlig de, der ere Medlemmer af Statssamfundet i Modsætning til de Fremmede, Udlændingene, som ikke ere det. Og dermed er ogsaa givet Statsborgerrettens begrebsmæssige Indhold. Den, der er Medlem af en Forening, har Ret til at være i den, saalænge han er Medlem, og den, der er Borger i Staten, har derfor Ret til at være i Staten, saalænge han ikke har mistet sin Borgerret. Som Følge heraf har en Borger Ret til at være og blive i Staten, saa at han ikke kan udvises derfra uden Lov og Dom, og har han forladt Staten, har han, saalænge hans Borgerret vedvarer, Ret til igjen at vende tilbage til den. Denne Ret, Hjemstedsretten, jus domicili, er Statsborgerrettens Kjerne. Dette er en Sætning, „som ikke behover nærmere Udvikling for den Kyndige"; men for en Sikkerheds Skyld skal jeg dog anføre P. Labands Udtalelse i „Staatsrecht des Deutschen Reiches, 4. Auflage", I. S. 140, som jeg alt har citeret i min Bog S. 10; men som jeg nu ifølge den ærede Kritikers Omtale af Statsborgerretten finder Anledning til at anføre ordret. Den lyder nemlig:

„In den inneren Angelegenheiten entspricht der Pflicht des Staatsbürgers zur Tragung der staatsbürgerlichen Lasten, zum Gehorsam und zur Treue sein Recht, an den Wohlthaten des staatlichen Gemeinwesens Theil zu nehmen.

Die ursprünglichste, natürlichste und im Ganzen auch die wichtigste Seite des Staatsbürgerrechts in dem entwickelten Sinne ist der Anspruch, im Staate — d. h. im Gebiet und unter dem Schutz des Staates — *leben zu dürfen. Das ist der wesentliche Unterschied zwischen der rechtlichen Stellung des Staatsangehörigen und derjenigen des Fremden, dass der letztere im Staat geduldet wird, der erstere berechtigt ist, im Staate zu leben.*" Denne begrebsmæssige Sondring mellem Borgeres og Fremmedes Retsstilling som saadanne maa da forudsættes anerkjendt overalt, hvor Lovgivningen, som i Fdg. 15. Jan. 1776, i Almindelighed sondrer mellem Landets Børn eller Statens Borgere og Fremmede, og jeg har ogsaa i min Bog S. 17 flg. og i mit Gjensvar S. 140 flg. Gang efter Gang dokumenteret, hvorledes Lovgivningen og Administrationen baade i Kongeriget og i Hertugdømmerne har anerkjendt de Indfødtes Ret til at være i Landet som en given Sag, hvortil ingen anden Hjemmel kan tænkes end netop deres i Fdg. 15. Jan. 1776 anerkjendte Egenskab som Statens Borgere.

Naar den ærede Kritiker dernæst endvidere synes at ville gjøre gjældende, at Statsborgerret ikke kan haves uden at kunne haandhæves, og at den derfor ikke kunde haves under Enevælden, saa strækker denne Paastands Rækkevidde sig langt ud over de politiske Rettigheders Omraade; thi under Enevælden beroede ikke blot al Retsanordning, men ogsaa al Retshaandhævelse i sidste Instans paa den enevældige Konge; Retstilstanden var forsaavidt ufuldkommen. Men paa Grund af denne Ufuldkommenhed har dog

ingen nægtet Tilværelsen af private Rettigheder under Enevælden; og saa kan den ligesaa lidt være til Hinder for at anerkjende statsborgerlige Rettigheder. Skønt den enevældige Konge uden Lov og Dom kunde fratage en Person hans Ejendom, anerkjendte man dog ligefuldt Tilværelsen af en Ejendomsret, og skjønt den enevældige Konge uden Lov og Dom kunde udvise en Statsborger af Riget, kunde man derfor dog meget vel anerkjende Tilværelsen af en Statsborgerret, saaledes som ogsaa Lovgiveren selv Gang efter Gang har gjort det. Derfor kan man ligesaa lidt fornægte politiske som private Rettigheders Tilværelse selv under Enevælden. Og ligesom den ærede Kritikers Fornægtelse af de politiske Rettigheders Tilværelse derfor har bragt ham i den aabenbareste Modsigelse med Lovgiverens egen Udtalelse i Fdg. 4. Maj 1803 §§ 3 og 5 og i Regl. 28. Marts 1810 § 1, saaledes bringer den ham ogsaa til vedblivende at konstruere Tankegangen i Fdg. 15. Jan. 1776 paa en ganske bagvendt Maade. Den ærede Kritiker hævder nemlig vedlivende, at Forordningens Indhold og Formaal udelukkende bestod i fremtidig at udelukke Statsmyndighederne fra vilkaarligen at begunstige de Fremmede paa de Indfødtes Bekostning, at den derfor var en Grundlov ikke for Undersaatterne, men for Kongemagten i Betydning af en dansk Monroedoktrin: Danmarks Regjering for de Danske.

Ligesom imidlertid den ærede Kritiker, som foran paavist, ikke synes at have læst Forordningens Overskrift rigtig, saaledes synes han ifølge denne sidste Udtalelse heller ikke at have læst Efterskriften. Deri

fremhæves nemlig, at denne vores Vilje og Anordning er grundet i den uforanderlige Retfærdighed og i det naturlige Baand mellem Arve-Enevoldskongerne og deres Folk, og at Kongen har ladet Arveprinsen udstede en Forsikring for sig og sit Hus om ogsaa at ville overholde Forordningen „af samme Omhu for vort fædrene Folk og *for at haandhæve det i den naturlige Ret, som vi ved denne vores Lov have villet fastsætte*“.

Det er altsaa Kongemagten, der paalægger sig selv en Indskrænkning i sin forfatningsmæssige Handlefrihed for at haandhæve Folkets naturlige Ret. Hvorledes kan saa den ærede Kritiker driste sig til at gjøre disse Lovgiverens Ord til Usandhed ved at paastaa, at han i Virkeligheden kun har tilsigtet en Indskrænkning i Kongemagten under det falske Foregivende at ville værne om Folkets naturlige Ret. Nej tværtimod. De anførte Ord i Efterskriften vise, at Lovgiveren i 1776 anerkjendte naturlige Rettigheder for Folket, som ved den anførte Forordning skulde fastslaas. De, som udgjør Folket, betegnes da som Landets Børn eller Statens Borgere, og deres naturlige Ret, som Indledningen fremhæver, er, at Landets Børn skulde spise Landets Brød og Fordelene i Staten falde i dens Borgeres Lod. Denne naturlige Ret hævdedes da ved Forordningen paa den Maade, at Lovgiveren tillagde dem, der udgjorde Landets Børn, Statens Borgere, udelukkende Adgang til Embeder og Bestillinger samt Stifter og Klostre. Men som nødvendig Forudsætning for at kunne tillægge dem disse Rettigheder, maatte han først afgjøre, hvilke der hen-

hørte til Folket, vare Landets Børn og Statens Borgere i Modsætning til de Fremmede, der ikke hørte til Folket. Da den enevældige Konge raadede over en Flerhed af Stater, Kongeriget Danmark med Slesvig, Kongeriget Norge og Hertugdømmet Holsten, hvorfor Indfødsretten ogsaa overalt taler om vore Stater, blev Spørgsmaalet jo, om der ogsaa i statsborgerlig Henseende skulde gjøres én Adskillelse mellem de tilsvarende Folk; men dette besvarer Forordningen benægtende. Indfødsretten skulde være fælles for alle Staters Borgere, der alle skulde være Borgere i det samlede Monarki, hvorfor ogsaa i Indfødsrettens Art. 1 Danske, Norske og Holstenere nævnes under et; Sondringen mellem Borgere og Fremmede gjennemførtes da ikke efter Hensyn til Bopælen, men paa Grundlag af Fødselen, saaledes at Lovgiveren erklærede Indfødte og dermed ligestillede Personer for Landets Børn og Statens Borgere, afgjorde nærmere, hvilke disse Indfødte og dermed ligestillede vare, og i Kraft af, at de altsaa hørte til Folket, udover den ved selve deres Egenskab som Borgere som en Selvforstaaelighed forudsatte og givne Borgerret tillagde dem visse nye positive Rettigheder, der betragtedes som selve Statsborgerrettens naturlige Affødninger.

Selv om de østerrigsk-preussiske Underhandlere, som den ærede Kritiker gisner, maatte have begaaet den Fejl, kun at søge Oplysning om Indfødsretten i Fdg. 15. Januar 1776 i Stedet for i hele den 1864 gjældende Indfødsrets-Lovgivning i det danske Monarki, maa de derfor dog ved et omhyggeligt Studium af selve Forordningens hele Indhold lige fra Over-

skriften til Efterskriften være naaet til Erkjendelse af, at selve Indfødsrettens Grundlag er de Indfødtes Egenskab som Statsborgere, og at Indfødsrettens Væsensindhold derfor er Statsborgerretten, saaledes som Lovgiveren ogsaa selv positivt har udtalt det i Rgl. 28. Marts 1810 § 1. Men jeg fastholder dog denne Tesis kun subsidiært for det Tilfælde, at man stiller sig paa den ærede Kritikers fejlagtige Standpunkt ved alene at ville konstruere Indfødsrettens Indhold ud af Fdg. 15. Jan. 1776. Den rigtige Opfattelse af Udtrykket Indfødsrets Betydning er derimod givet ved selve Ordlyden og dens Rækkevidde som Betegnelse for hele den ifølge den i Aaret 1864 gjældende Lovgivning de Indfødte og naturaliserede Personer henholdsvis i Kongeriget og Hertugdømmerne tillagte Retsstilling.

II.

Jeg tror hermed at have besvaret den Del af den ærede Kritikers Bemærkninger, som nærmest have Hensyn til mit Gjensvar, og gaar saa over til dem, som jeg antager nærmest ere fremkaldte ved min foranførte Afhandling om Betydningen af en Løsning fra Undersaatsforholdet efter dansk Statsret.

Som vel bekendt, sondrer Fredstraktatens Art. 19 mellem Undersaatsforhold, med Hensyn til hvilket der kan træffes et Valg mellem Hertugdømmerne og Kongeriget af de tidligere Undersaatter i det samlede danske Monarki, og Indfødsretten, der bevares for

dem alle paa begge Steder. Denne Sondring mellem Indfødsret og Undersaatsforholdet var, som jeg har vist i min Bog S. 34 og nærmere udviklet i forannævnte Afhandling, i fuld Overensstemmelse med den siden 1851 i det danske Monarkis Statsret indførte og bestaaende Praxis.

Den ærede Kritiker bemærker saa om denne Paragrafens Sondring mellem de anførte Retsbegreber, at den øjensynlige Principalitet og det indgaaende Indhold af Bestemmelserne om Undersaatsforholdet aabenbart gaar ud fra Opfattelsen af, at disse Forskrifter have en langt større praktisk Betydning, end at de alene skulde præjudicere de Rettigheder, hvilke man havde baade som Indfødt og Undersaat og ikke allerede som Indfødt i Aaret 1864 i det danske Monarki.

Ligeoverfor dette Forsøg paa at reducere Artiklens 5te Stykkes Betydning i Sammenligning med dens forudgaaende Indhold, som jo er en sædvanlig Fremgangsmaade fra preussisk Side, (jfr. min Bog S. 54 og 57), skal jeg henvise til, at hele det forudgaaende Indhold i alt væsentligt, saaledes som jeg har dokumenteret i mit Gjensvar S. 118, kun er en Afskrift af Züricher Fredens Art. XII; det er altsaa ikke de Magter, der sluttede Freden i 1864, som selv have undfanget og udarbejdet Indholdet; de toge kun, hvad de alt forefandt udarbejdet; men Art. XIX 5te Stykke er en selvstændig ny Tilføjelse, og efter almindelige Fortolkningsregler er man netop ved Fortolkningen af en Traktat, som af en Lovregel, berettiget til at lægge særlig Vægt paa Tilføjelsen til Kilden. Den Regel

finder derfor ogsaa Anvendelse paa Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke, hvortil endnu maa føjes, at *det indeholder en i Fredstraktaternes Historie aldeles enestaaende, tidligere ganske ukjendt Bestemmelse,* jfr. min Bog S. 6. I Kraft deraf maa man netop være berettiget til at lægge afgjørende Vægt paa Art. XIX 5te Stykke og kan paa ingen Maade være berettiget til at indskrænke den ligefremme Betydning af det ved Henblik paa de forudgaaende Forskrifter; men tværtimod maa disse ved den skete Tilføjelse af den nye Bestemmelse være indskrænkede saaledes, som Tilføjelsens ligefremme Ordlyd nødvendigvis medfører.

Det er altsaa givet, at Art. XIX sondrer mellem Undersaatsforholdet og Indfødsretten saaledes, at de i Hertugdømmerne bosatte Indfødte kunne opgive deres Undersaatsforhold i Hertugdømmerne samtidig med, at de bevare deres Indfødsret sammesteds. De ere derefter fremdeles Indfødte men ikke længere indfødte Undersaatter sammesteds. Følgelig bevare de alle de Rettigheder, som Lovgivningen alene betinger af Egenskaben som Indfødt, medens de tabe dem, som den betinger af Egenskaben som indfødte *Undersaatter,* f. Ex. Adgangen til Embeder og Bestillinger i Staten, saaledes som jeg nærmere har dokumenteret i min Bog S. 36 flg., og dette klare og utvivlsomme Indhold af selve Artiklens Ordlyd kan den ærede Kritiker ikke slippe bort fra ved af intetsigende Grunde at ville erklære det for utilfredsstillende. Men det er langtfra den ærede Kritikers værste Fejltagelse; thi saa kommer jeg til et mærkeligt, ja hartad ubegribeligt Afsnit i hans Udvikling Side 311—12, hvori han vil de-

ducere, at man kun har Valget imellem enten at godkjende den ærede Kritikers Fortolkning af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke eller at frakjende det al folkeretlig Virkning.

Jeg skal gjengive denne den ærede Kritikers Deduktion Sætning for Sætning og skal da ikke undlade straks at udtale min Forundring ved at læse den første Sætning i Udviklingen lydende:

> „Sondringen indenfor Begrebet Statstilhørighed mellem Indfødsret og Undersaatsforhold er ogsaa i dansk Ret egentlig kun en tilsyneladende og logisk, men ingen virkelig og praktisk, maaske bortset fra Undtagelser, som ere altfor lidet sigende til at kunne gjøre Krav paa politisk Betydning.“

Dette paastaar den ærede Kritiker, skønt f. Ex. ifølge den i 1864 indenfor det danske Monarki gjældende Ret den, der alene havde Indfødsret, kunde vælges til de politiske Forsamlinger, (jfr. min Bog S. 36, mit Gjensvar S. 128), medens kun den, der tillige var indfødt Undersaat, kunde udnævnes til at beklæde Embeder, jfr. min Bog S. 25. I Betragtning af en slig Kjendsgjerning, der alene er nok til at konstatere Sondringens virkelige praktiske og politiske Betydning, imødeser man med en vis Forventning den ærede Kritikers Begrundelse af sin ligefremme Paradox.

Der følger da først et parentetisk Indskud, lydende paa, at der her skal bortses fra Fremmedes overalt bekjendte Undersaatsforhold, og saa fortsættes: „thi saa længe den Indfødte var udenlands, nød han

ingen eller dog næppe nogen retlig Fordel af sin Indfødsret."

Jeg maa her indskyde den Bemærkning, at det virker noget trættende Gang efter Gang at skulle gjendrive de samme Urigtigheder; men for Sagens Skyld finder jeg mig i den Ulejlighed og henviser da til, at jeg alt i min Bog S. 18 flg. ved en Kritik af den kielske Landsoverrets Domme har dokumenteret, at den anførte Paastand er aldeles urigtig, idet den Indfødte ogsaa udenfor Riget nød de Indfødte som saadanne tilkommende Rettigheder, hvis Nydelses Forudsætning ikke var Bopæl paa Statens Territorium, og som Exempler paa saadanne Rettigheder skal jeg kun nævne Retten til at ansættes i Embeder og Bestillinger i den danske Stat, Retten til at paakalde den danske Regjerings Beskyttelse i Udlandet, Retten til frit at vende tilbage og bosætte sig i Fødelandet m. fl.

Enhver maa erkjende, at disse Rettigheder ingenlunde kunne siges at være uden eller saa godt som uden nogen retlig Betydning.

Men naar man saa spørger, i hvilket Øjemed den ærede Kritiker har fremsat den anførte urigtige Paastand i denne Sammenhæng, saa maa det vel være sket for at begrunde, at Sondringen mellem Indfødsret og Undersaatsforhold maatte være uden Betydning for den Indfødte i Udlandet, naar Egenskaben som Indfødt der slet ikke affødte Retsvirkninger, og følgelig Forskjellen mellem, om den Indfødte tillige var Undersaat, eller ikke, heller ikke kunde faa nogen Betydning. Men ligesom jeg har paavist, at den

første Paastand er urigtig, idet Indfødsretten ogsaa har Virkning for den Indfødte i Udlandet, saaledes gjør ogsaa her Forskjellen mellem, om den Indfødte tillige er Undersaat, eller ikke, sig gjældende paa væsentlige Punkter. Jeg skal blot fremhæve, at den Indfødte, der ikke er Undersaat, ikke kan gjøre de danske Undersaatter traktatmæssig tilsagte Rettigheder i Udlandet gjældende, ligesom den indfødte danske Undersaat, der er deserteret til Preussen, ifølge Kartel-Konvention 10. Febr. 1831 § 4 kan forlanges udleveret derfra, medens det samme ikke gjælder om den indfødte Danske, der er preussisk Undersaat.

Endvidere kan den danske Indfødte, der tillige er dansk Undersaat, forlanges modtaget i Danmark til offentlig Forsørgelse, medens det samme ikke gjælder om den danske Indfødte, der er preussisk Undersaat, jfr. min Bog S. 51. Jeg skal ikke fortsætte med Opregningen af Exempler, som vise, hvilken praktisk og politisk Betydning Sondringen mellem danske Indfødte og dansk indfødte Undersaatter har ogsaa for Danske i Udlandet.

Saa kommer vi til de hjemmeværende Indfødte, med Hensynet til hvilke den ærede Kritiker fortsætter:

> „vendte den Indfødte tilbage, saa traadte han dermed tilbage i sit forrige Undersaatsforhold.“

Dette er ogsaa en urigtig Paastand. Den Indfødte, der var løst fra sit undersaatlige Forhold, blev vel ved ny Bosættelse i Landet Undersaat i Kraft og Bopælen, men ikke indfødt Undersaat. Dette blev

han først igjen, naar den kongelige Resolution, der havde løst ham fra det undersaatlige Forhold ɔ: fra det paa Egenskaben som Indfødt grundede nationale Undersaatsforhold, igjen var ophævet; jfr. min Bog S. 25 og S. 34.

Derpaa udvikler den ærede Kritiker:

> „Ingensinde er ogsaa en Statsret falden paa den Ide, at Indfødte i deres eget Land skulde kunne nyde alle Rettigheder uden at opfylde de undersaatlige Pligter. En saadan statsretslig Konstruktion er historisk ubekjendt og, bortset fra politiske ligegyldige Undtagelser eller Anomalier, a priori umulig, fordi den kommer i Modsigelse med det for enhver Statsret fælles Formaal for Statstilhørigheden, saavel Indfødsretten som Undersaatsforholdet.“

Hvis der skal ligge nogen bevisende Kraft i den anførte Sætnings Fremsættelse i den foreliggende Sammenhæng, maa Meningen være den, som ogsaa den fortsatte Udvikling viser, at den af mig hævdede rette Forstaaelse af Sondringen i Fredstraktatens Art. XIX. mellem Undersaatsforhold og Indfødsret vilde føre til, at hjemmeværende Indfødte, der havde opteret et fremmed Undersaatsforhold, kunde nyde alle Rettigheder som saadanne uden at være underkastede undersaatlige Pligter. Men denne Paastand er i enhver Retning urigtig. Jeg har nemlig i min Bog S. 29 og endvidere i min Afhandling S. 45 gjort opmærksom paa den Kjendsgjerning, at i det danske Monarki saavel som i Hertugdømmerne de undersaatlige Pligter i

videste Udstrækning, endog Værnepligten derunder indbefattet, paahvilede alle i Landet bosatte Personer, altsaa alle Undersaatter i Kraft af Bopælen uden Hensyn til, om de vare indfødte eller fremmede Undersaatter. Denne i det danske Monarki bestaaende Ordning har den ærede Kritiker aabenbart overset ved paa Forhaand at bortse fra de i Landet bosatte fremmede Undersaatters Retsstilling ved Opstillingen af sin almindelige Sætning, som i sin abstrakte Formulering derfor er uden Interesse for den foreliggende konkrete Virkelighed. Den fra Undersaatsforholdet løste danske Indfødte, der igjen bosatte sig i Landet, blev derfor i Kraft af Bosættelsen underkastet alle de indfødte Undersaatter paahvilende Pligter, og der er følgelig slet ikke Tale om, at han var fri for undersaatlige Pligter, medens han paa den anden Side ingenlunde nød alle Rettigheder; idet han ved at være løst fra det undersaatlige ɔ: det paa Fødsel eller Naturalisation grundede undersaatlige Forhold, jfr. min Bog S. 25, ikke kunde ansættes i Embeder og Bestillinger,* da en saadan Ansættelse netop betingedes af det nævnte Undersaatsforholds Tilværelse; jfr. min Bog a. St. Men saa spørger jeg: Hvor foreligger der en Modsigelse eller endog blot en Anomali i den nævnte Ordning, som skulde kunne gjøre den til en apriorisk Umulighed? og hvorledes kan endvidere den ærede Kritiker derefter paastaa, at Sondringen mellem Indfødsret og Undersaatsforhold er uden reel Betydning for de i Landet bosatte Indfødte?

At Retsstillingen for de paagjældende Indfødte i Hertugdømmerne, der ikke vare indfødte Undersaatter

i dem, maatte være bleven ændret ved Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen, og at der derved maatte være fremkommen mulige Anomalier, kan selvfølgelig i ingen Henseende ændre de paagjældende Indfødtes traktatmæssige Retsstilling. Det er tværtimod givet, at denne senere indtrufne Kjendsgjerning er uden al Betydning for Fortolkningen af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke, der selvfølgelig maa forstaas ud fra de da foreliggende statsretslige Tilstande. Disse Sætninger har jeg udtrykkelig fremhævet i min Bog Side 59, og den ærede Kritiker burde derfor ikke i sin Anmeldelse Side 230 have anført denne Side i min Bog imod mig, ligesom han overhovedet ejheller burde have argumenteret ud fra den forandrede Retsvirkning af Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen; thi ved bemeldte Traktats Afslutning var Retsvirkningen ganske den samme i Hertugdømmerne og i Kongeriget.

Naar den ærede Kritiker dernæst i Anmeldelsen har fremhævet den forskellige *politiske* Virkning, hvilket Udtryk jeg urigtig har opfattet som enstydig med statsretslig Virkning, — hvorfor jeg beder om Undskyldning — i det mange flere Indfødte i Hertugdømmet have opteret dansk Undersaatsforhold end omvendt, saa er det ogsaa en Kjendsgjerning, hvis Indtræden man ikke med Sikkerhed burde paaregne ved Traktatens Afslutning, da Artikel XIX yderligere frembyder den enestaaende Ejendommelighed, at den ligesaavel gav samtlige Indfødte i Kongeriget Ret til at optere Undersaatsforhold i Hertug-

dømmerne, som omvendt gav Indfødte i Hertugdømmerne Ret til at optere Undersaatsforhold i Kongeriget.

Om Optantstrømmen vilde blive stærkere den ene eller den anden Vej, kunde man derfor paa Forhaand ikke sige. Det kunde navnlig i en væsentlig Grad komme til at afhænge af Hertugdømmernes fremtidige statsretslige Stilling. Jo mere der imidlertid blev Udsigt til, at Preussen vilde blive Herre i Slesvig, og Prager Fredens Art. 5 derhos gav Nordslesvigerne et Tilsagn om at befries fra dette Herredømme og genforenes med Danmark, desto stærkere gik Optantstrømmen nordpaa. Men disse efterfølgende Kjendsgjerninger og deres politiske Virkninger kunne og maa vi, som bemærket, bortse fra ved Fredstraktatens Fortolkning.

Preussen har kun erhvervet Eneherredømmet over Hertugdømmerne med Forbehold af det af Preussen i Forening med Østerrig ved Freden med Danmark givne Tilsagn til Hertugdømmernes Indfødte, og de af dettes legale Opfyldelse flydende mulige Ulemper er det derfor traktatmæssig forpligtet til at finde sig i.

Den næste Sætning lyder saa: „Ethvert Retsbegreb udspringer af en praktisk og politisk Trang, og Retsbegreber som ikke stemme med en saadan men kun med en logisk Abstraktion, ere ikke dannede af Historien, og kunne i Praxis ikke anerkjendes som saadanne.“

Det kan gjerne være gyldne Sandheder, som den ærede Kritiker her udtaler, in abstracto, men de ere rigtignok uden al Værdi in concreto, forsaavidt som de skulle tjene til at begrunde den ærede Kritikers

Paastand; thi den anførte Sondring mellem Indfødsret og Undersaatsforhold i dansk Ret er ikke opstillet i Teorien som en logisk Abstraktion; men derimod indført af selve Praxis, der derigjennem netop imødekom en praktisk og politisk Trang for Staten til at kunne skaffe sine Indfødte Adgang til Erhvervelse af fremmed Borgerret, hvor dette var i deres Interesse.

Jeg har dokumenteret i min Bog S. 30 flg. og i min Afhandling S. 47 nærmere udviklet, at og hvorfor Løsningen fra det undersaatlige Forhold for værnepligtige i Udlandet bosatte indfødte Danske opkom netop af den anførte Aarsag, og jeg har endvidere ligeforan dokumenteret, at og hvorfor man uden at afstedkomme Modsigelser eller Anomalier kunde blive staaende ved en Løsning fra det undersaatlige Forhold, saaledes som det skete, uden tillige at ophæve Indfødsretten, hvilken lovhjemlet Ret ikke kunde berøves ved en saadan administrativ Bestemmelse, som den kongelige Resolution, der løste fra Undersaatsforholdet.

Jeg mener herefter tilfulde at have godtgjort, at og hvorfor Forfatterens foranførte Serie af Paastande helt igjennem have forfejlet det tilsigtede Formaal, at føre Beviset for, at Sondringen indenfor det danske Monarki mellem Indfødsret og Undersaatsforhold skulde være en Formalisme eller en logisk Abstraktion eller en apriorisk Umulighed eller en juridisk Modsigelse, der ikke skulde kunne anerkjendes som retsgyldig. Jeg kan derefter spare mig en yderligere Imødegaaelse af den ærede Kritikers følgende Sætning, at der ved Sondringen mellem Undersaatsforhold og Indfødsret i

den af mig hævdede legale Betydning vilde være Tale om en juridisk Modsigelse ved at opstille et Begreb om Indfødte, der ikke vare Undersaatter i deres eget Land, og at et saadant modsigende Begreb selvfølgelig heller ikke kan anerkjendes ved en Landafstaaelse som den, der skete ved Freden 30. Okt. 1864, hvorfor Art. XIX 5te Stykke ikke skulde kunne fortolkes i Overensstemmelse med den almindelige legale Sprogbrug i det danske Monarki.

Jeg skal kun for Sikkerheds Skyld gjentage, at saadanne Indfødte, som af den ærede Kritiker omtalt, ikke fremkom ved Sondringen; thi, som anført, vilde de fra det nationale Undersaatsforhold løste i Indlandet bosatte Indfødte dog ifølge den i hele det danske Monarki gjældende Ret være underkastede alle de samme Forpligtelser, som om de vare indfødte Undersaatter, og at de muligvis ikke længere ere det i Hertugdømmerne efter disses Indlemmelse i Preussen, er, som sagt, ligegyldig for Bestemmelsen af deres en Gang erhvervede traktatmæssige Retsstilling.

Naar den ærede Kritiker ud fra de anførte Præmisser dernæst konkluderer til, at Fredstraktatens Bestemmelse om Indfødsrettens Vedvaren i den af mig hævdede legale Betydning, trods Undersaatsforholdets Ophør, som indeholdende en juridisk Modsigelse, ogsaa maa være retlig betydningsløs, saa har jeg i det foregaaende dokumenteret, at denne Konklusion er ligesaa urigtig, som dens Præmisser ere falske.

Forsaavidt endelig den ærede Kritiker ved den anførte Deduktion mener at have fundet afgjørende Grund for Nødvendigheden af at godkjende den af ham

forfægtede Mening med Fredstraktatens Art. XIX 5te Stykke i den Kjendsgjerning, at den ellers vilde blive en juridisk Umulighed og som saadan retlig virkningsløs, saa brister denne Grund derfor ogsaa fuldstændigt; og naar den ærede Kritiker fremdeles hævder, at hans Fortolkning derimod er antagelig, forsaavidt som Besiddelsen af de meget snævrere Rettigheder ifølge Fdg. 15. Januar 1776 nok politisk set kunde forliges med en Option for et fremmed Land, tilmed da der paa Embedsrettens Omraade ikke vilde blive gjort megen Brug af den, saa behøvede den ærede Kritiker ikke at meddele denne Anvisning til at gjøre det Indfødsretten efter hans Fortolkning levnede snævert begrænsede Indhold yderligere illusorisk; thi den ærede Kritiker har herved overset, at Adgangen til Embeder i Forvejen vilde være spærret for de Indfødte, der have opteret et fremmed Undersaatsforhold, da de ikke ere indfødte Undersaatter. Tilbage vilde da som Virkning af Indfødsretten i Henhold til Fredstraktaten 30. Oktober 1864 Art. XIX 5te Stykke kun være levnet Fruers og Jomfruers Adgang til Stifter og Klostre.

Den ærede Kritiker fremhæver da ogsaa med aabenbar Tilfredsstillelse, at Indfødsretten efter hans urigtige Indsnævring af Ordets Betydning endnu den Dag i Dag har sine ret betydningsfulde Virkninger paa Klosterrettens Omraade.

Men hvis man, som jeg maa gaa ud fra, i Hertugdømmerne som i Danmark har forstaaet Bestemmelsen om Stifter og Klostre i Indfødsrettens Art. 8 som alene angaaende adelige Klostre, saa vilde den

jo alene have Betydning for det slesvig-holstenske Ridderskabs Døttre, hvilke der tilmed ved kongl. Resolution 9. Maj 1788 efter Omstændighederne er aabnet Adgang til Klostrene, selv om de ikke have Indfødsret.[1]) Men at man for at forbeholde nogle muligvis rent imaginære adelige Frøkener en Adgang til Klostrene skulde have reserveret *alle* Optanter paa begge Sider Indfødsret, det kan den ærede Kritiker jo vel paastaa, men det faar han fornuftigvis Ingen for Alvor til at tro paa. En virkelig fornuftig, almindelig Betydning faar Bestemmelsen i Fredstraktatens 30. Oktober 1864 Art. XIX 5te Stykke derfor alene, naar Ordet Indfødsret forstaas i den af mig hævdede, af den danske Regjering og de danske Domstole udtrykkelig godkjendte almindelige legale Betydning.

---

[1]) N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts IV S. 243.

Rømø.

Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse.

Af Thade Petersen.

(Sidste Stykke.)

XV. Det offentlige Liv.

1. Retsvæsen og Forvaltning.

Styrelsen af de offentlige Anliggender har paa Rømø, som flere andre Steder, især paa Vestkysten, faaet et særegent Præg ved, at en Del af Øen var kongerigsk Enklave, mens det øvrige hørte under Hertugdømmet. Fordelingen var indtil Omvæltningen i 1864 følgende:

	kongerigsk	hertugeligt
Byerne Syd for Kirken	allesammen helt	
Tagholm	helt	
Kongsmark	1 Gaard	6 Gaarde og 30 Kaadnersteder og Huse[1])
Tvismark	1 Kaadnersted og 1 jordl. Hus	6 Gaarde og 15 Kaadnerst.ogHuse[1])

[1]) Meddelt af A. M. List i Tagholm.

	kongerigsk	hertugeligt
Nørre-Tvismark	2 Gaarde, 3 Kaadnst., 2 Huse	5 Kaadnersteder
Bolilmark		6 Gaarde og 3 Kaadnersteder
Toftum	1 Gaard	7 Gaarde og 2 Kaadnersteder
Juvre	7 Gaarde	4 Gaarde og 5 Kaadnersteder

Antallet af de kongerigske Ejendomme paa Nørlandet har jeg gengivet efter egen Viden, kontrolleret ved Hjælp af Skattelister og kyndige Folks Meddelelser, til Dels ved Hjælp af Mackeprang: „Das Gebiet des dänischen Rechts in Schleswig-Holstein“ i „Zeitschrift für Schlesw.-Holstein. Lauenb. Geschichte“ 17. Bind Kiel 1887. Til Mackeprangs Oplysninger, der stammer fra afdøde Kommuneforstander M. C. Kræmer i Kongsmark, maa bemærkes, at naar Kræmer betegner Gaardene i Nørre-Tvismark og Juvre som Hel- eller Halvgaarde, saa maa der ikke derved tænkes paa den oprindelige Gaarddeling. Under Helgaarde forstaar han Gaarde af den Størrelse, de har haft i Mands Minde, mens de, han kalder Halvgaarde og Parcelsteder, er opstaaet ved Deling eller Salg i hans Tid. I Stedet for hans Antal har jeg derfor for Juvre og Nørre-Tvismarks Vedkommende foretrukket det, jeg kendte fra ældre Dokumenter og

som i Virkeligheden var det rigtige i 1864. De 2 Hel-, 5 Halvgaarde og 4 Parcelsteder, Kræmer nævner i Juvre, var, for saavidt som der ikke var solgt mindre Stykker fra dem, i 1864 5 Sjettedels og 2 Tolvtedelsgaarde, altsaa tilsammen 1 Helgaard. Den kongerigske Gaard i Toftum var en Kvartgaard, den i Kongsmark en ottendedels, de to i Nørre-Tvismark rimeligvis ligeledes.

Af de slesvigske Gaarde paa Nørlandet var alle 4 i Juvre, alle 7 i Toftum og 4 af dem i Tvismark Kvartgaarde. De 2 af dem i Tvismark var Treottendedels- og alle 3 i Kongsmark Ottendedelsgaarde. Dem i Bolilmark savner jeg Oplysninger om.

Naar Trap regner Skolerne og Fattighusene for kongerigske, saa har det rimeligvis sin Grund i, at de stod under dansk Lov. De laa imidlertid paa slesvigsk Grund. Kræmer regner dem derfor med Rette ikke med.

Traps Opgivelser er i det hele paa dette Punkt saa unøjagtige, at de slet ikke lader sig bruge. Af slesvigske Ejendomme har han f. Eks.: Juvre 5 Gaarde og 4 Kaadnersteder. Det er netop omvendt, i Toftum 4 Huse, mens der kun findes 2, i Nørre-Tvismark en Gaard, som der ikke findes osv.

Udelukkende slesvigsk var saaledes kun Bolilmark, mens hele Sønderlandet var udelukkende kongerigsk. Dette brogede Tilhørsforhold ujævnedes først, da den kongerigske Del lige som de andre Enklaver paa Vestkysten i 1864 blev lagt til det øvrige Sønder-

---

[1]) Meddelt af A. M. List i Tagholm.

jylland og kom med dette ind under preussisk Herredømme. Endnu længe efter gjorde de Ejendommeligheder, det havde affødt, sig gældende i mange Forhold og kan undertiden mærkes endnu.

Ved Betragtningen af denne Splittelse af et saa lille Landskab melder sig straks de Spørgsmaal: Hvorfra stammer den, og hvornaar er den opstaaet? Disse Spørgsmaal vilde vel kun kunne besvares fyldestgørende gennem en Undersøgelse af de sønderjydske Enklavers Historie i det hele. En saadan er ikke paa sin Plads her, da den vilde føre alt for vidt. Desuden har jeg ikke — som nævnt i Indledningen — haft Lejlighed til at drive et saa grundigt Kildestudium, som navnlig Undersøgelsen af dette Spørgsmaal vilde kræve. Endog paa de Punkter, der i dette Stykke vedrører Rømø, har jeg maattet give Afkald paa selv at undersøge meget, der vilde have været af Betydning for Besvarelsen af de ovennævnte Spørgsmaal. Jeg kan derfor ikke paa alle Punkter give nogen selvstændig Fremstilling af den Udvikling, der har ført til den nævnte Splittelse, men skal nøjes med at fremsætte de spredte Oplysninger, jeg har fundet vedrørende denne, og jeg tør kun undtagelsesvis anse disse for oplysende nok til at drage bestemte Slutninger deraf. De Bemærkninger, jeg finder Anledning til at knytte til dem, vil jeg derfor ikke have taget for andet end Formodninger, hvis Værdi maa bedømmes efter den Sandsynlighed, man mener at kunne tillægge dem.

Ifølge sin geografiske Beliggenhed hørte Rømø jo til Hertugdømmet, og oprindelig blev den ogsaa poli-

tisk regnet til det. De vigtigste kendte Begivenheder, der har ført til Adskillelsen fra det, er følgende:

I Aaret 1348 gav Hertug Valdemar „*Riim*“ *Land* (Rømø) tilligemed Visby Sogn og Byen Sølsted i Pant for 509 Mark lybsk til Ridder Hans Limbeck, der, som Kinch[1]) sikkert med Rette formoder, var Ejer af Trøjborg. Han havde allerede i Forvejen faaet den verdslige Jurisdiktion over betydelige Strøg der paa Egnen, bl. a. Nørreløgum Sogn.

Ifølge Kinch blev Rømø og Visby ved Trøjborg. Nogen Hjemmel anfører han vel ikke for denne Paastand, men antagelig har han Ret. I saa Tilfælde vil de ogsaa have delt Skæbne med Slottet i Aaret 1407. Dette Aar solgte Klaus Limbeck Slottet til Dronning Margrete for 3600 Mark lybsk. Ifølge Ribe Bispekrønnike fulgte ogsaa Løherred med Slottet.

Da Dronning Margrete derefter satte det saaledes erhvervede i Pant til Ribe Bispestol for 5000 Mark lybsk og henlagde det under Viborg Landsting, kom Rømø derved tilligemed den øvrige store Enklave ud af Forbindelsen med Hertugdømmet og blev lagt til Kongeriget. Men er det hele Rømø, der her er Tale om?

Som før nævnt er der senere med Hensyn til Tilhørsforholdet et tydeligt Skel mellem Nørland og Sønderland Rømø. Sønderlandet var *helt* kongerigsk, mens Nørlandet var overvejende hertugeligt, kun blandet med kongerigsk Strøgods. Der melder sig her først det Spørgsmaal: Hvornaar er Delingen i Nør- og Søn-

---

[1]) Ribe Byes Historie I S. 197.

derland foregaaet? Skete den ved den her omhandlede Tid, eller var den allerede sket den Gang?

Moritz[1]) formoder, at Delingen er sket ved det ovennævnte Salg til Dronning Margrete. Limbeck har efter hans Mening ejet hele Rømø, men kun solgt Dronningen Sønderlandet, mens han selv beholdt Nørlandet. Det slutter han af, at det ved Overdragelsen i 1348 nævnes som „Landet Rømø“ (terra Riim). Men i 1468 gav Kristian I. Ribe Bispestol Birkeret over et Antal Birker, deriblandt Møgeltønder, *Rømø,* Lustrup og Ballum. Da Rømø nu senere oftere nævnes sammen med de andre her nævnte Birker, men saaledes, at der da altid kun er Tale om Sønderlandet, slutter han deraf, at det ogsaa *her* kun er det, der forstaas under Rømø Birk. Delingen skulde altsaa være foregaaet mellem 1348 og 1468 og som allerede nævnt paa den Maade, at Klavs Limbeck i 1407 beholdt Nørlandet. Rigtigheden af denne Antagelse forudsat, slutter han videre, at denne Del af Øen derefter er bleven lagt til Limbeckslægtens øvrige Ejendom, Tørning Len, og senere med dette kommen til Haderslev Amt. Denne Slutning støttes unægtelig af den Kendsgerning, at Nørlandet 1542 hørte til Tørning Len.[2]) Det samme er Tilfældet endnu i 1690.[3]) Hvor vidt den ellers holder Stik, skal jeg ikke indlade mig paa at bedømme, men lade hele Fremstillin-

[1]) Die Nordseeinsel Röm, S. 104, 107 og 108.

[2]) Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger. København 1895—99, Side 97 ff.

[3]) A. C. Kierulf: Haderslev Amts Jordebog for 1690, meddelt i Slesvigske Provinsialefterretninger II, S. 97.

gen staa ved sit Værd. Muligvis er den rigtig, men der er dog paa den anden Side ikke ringe Sandsynlighed for, at Delingen af Øen er af ældre Datum, og at Klaus Limbeck ikke havde andet end den søndre Halvdel af den at sælge Dronningen. Man forstaar ikke ret, hvorfor han skulde beholde den lille Stump af sin Ejendom der Vester ude, naar han sælger alt det øvrige. Den bedste — og jeg synes egentlig den eneste — Grund for ham til ikke at sælge det ved samme Lejlighed vilde være den, at han aldrig havde ejet det. Jeg antager det altsaa som sandsynligst, at det „Rømø“, der i 1348 blev pantsat til Hans Limbeck og 1407 til Ribe Bispestol, er det samme som denne 1468 fik Birkeret over, nemlig kun Sønderlandet. I alle Tilfælde omfattede „Rømø Birk“ i kommende Tider kun denne Del af Øen. Det lille Birk blev senere lagt under Ballum Birk og forblev sammen med det under Bispestolen, indtil dennes Besiddelser hjemfaldt til Kronen. Pantet fra 1407 blev nemlig aldrig indløst. Ogsaa paa Nørlandet havde Bispestolen, som vi senere skal se, et Par Besiddelser, som den havde faaet paa anden Maade og til andre Tider end dem paa Sønderlandet. Om de ogsaa hørte med til Birket, maa jeg lade staa uafgjort hen.

Hvorledes Sønderlandet er bleven Enklave, synes efter ovenstaaende ikke at være saa vanskeligt at udrede. Vanskeligere er det at svare paa Spørgsmaalet om, hvorledes de spredt liggende Huse og Gaarde paa Nørlandet er komne under Kongeriget.

Her er det ikke Bispestolens men sikkert Domkapitlets Ejendomsforhold, der har været det afgørende. Allerede i 1291 havde Kapitlet udstrakte Ejendomme paa Nørlandet. I „Oldemoder“ [1]) opregnes der under Kannikernes Fællesgods: *„De rimò in curia òri xvi metrete butiri ripensis mensure et cxx casei integri.*

De alia curia in rimò ix metrete ripenses butiri.

De farae tofth xij metrete butiri ripenses et cxx casei“

(Af Øregaarden 16 Tønder Smør Riber Maal og 120 friske Oste.

Af en anden Gaard paa Rømø 9 Riber Tønder Smør.

Af Faretoft 12 Riber Tønder Smør og 120 Oste.)

Den sidstnævnte Angivelse har jeg kun taget med, fordi O. Nielsen i sin Udgave af „Oldemoder“ formoder at *farae tofth* er et Sted paa Rømø, med hvilken Hjemmel ved jeg ikke. Der findes ikke nogen By af dette Navn paa Øen, saa vidt jeg ved heller ikke noget Stedsnavn, der kunde minde om den, selv om man vilde antage, at det var en forsvunden By. Jeg tror derfor at maatte berigtige mine tidligere Antagelser. (S. A. 1903 S. 245). Det rimeligste er vistnok, at den til Trods for, at Angivelsen følger umiddelbart efter de andre to, slet ikke har noget med Rømø at gøre.

I den første Angivelse maa Oversættelsen fornuftigvis lyde: „Af Øregaarden (eller en Gaard i Øre) paa Rømø“ ikke som det efter Ordstillingen maatte hedde „Af Rømø i Øregaarden“. Jeg ser

---

[1]) Dr. O. Nielsens Udgave 1869 S. 73.

heller ikke nogen Grund til med Moritz at oversætte det: „Af Øris Gaard“. Der er dog vist mere Sandsynlighed for, at Navnet stammer fra den nære Strand, end for, at det indeholder noget Personnavn. Efter min Mening er det det nuværende Bynavn Juvre eller Juerr som det lyder i Folkemunde. Vi træffer ellers først Navnet ved 1542 i Fortegnelsen over Afgifterne af Tørninglen[1]). Der hedder det et Sted „Yre“ og et andet „Ure“ eller „Orrye“. Det sidste, der er tilføjet i Klammer kan man vist godt lade ude af Betragtning. Om der sprogligt er noget til Hinder for Overgangen Øre—Yre—Juerr, er jeg ikke i Stand til at bedømme. At der er Rimelighed for den sidstnævnte Overgang, mener jeg at se en Støtte for i den Kendsgerning, at Ordet „Yver“ paa Rømø lyder „Juer“. Er der saa blot mindste Sandsynlighed for, at den førstnævnte Overgang har kunnet ske, er der næppe noget som helst i Vejen for at antage, at „Oldemoders“ Øri er det nuværende Juvre. Byens Beliggenhed taler for det. Den ligger paa Nordenden af Øen og har sandsynligvis oprindelig haft den nøgne Strand tæt op ad sig paa tre Sider. En yderligere Støtte kunde denne Antagelse finde i, at af de to Helgaarde, som Byen oprindelig bestod af, har netop den ene, senere delt i 5 sjettedels og 2 tolvtedels Gaarde, ligget under Domkapitlet. Det tør vel altsaa anses for nogenlunde givet, at de 16 Tønder

---

1) Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger.

Smør (senere nedsat til 12) og 120 Oste har været Kapitlets Indtægt af en Gaard, det ejede i Juvre.

Den her omtalte Indtægtsfortegnelse stammer, efter hvad den selv angiver, fra 1291. Den har imidlertid senere faaet adskillige Tilføjelser. I Tilslutning til den første Sætning (om Indtægten af Juvre) er der skrevet med en lidt senere Haand: *de tofte(n) mark i attingh terrarum.* (Af Toftemark 1 Otting Land). Det er aabenbart Toftum, der her er Tale om. Den bestod ligeledes oprindelig af to Helgaarde, der nu er delt i 8 Fjerdinger. Af disse var en, altsaa en Ottendedel af Byen kongerigsk.

Der er endnu Spørgsmaalet, hvor den anden Gaard *(alia curia),* der svarede 9 Tønder Smør, har ligget. „Oldemoder" angiver selv Stedet. Over *Rimò* er der nemlig med en anden Haand skrevet *hyelm.*[1]) Moritz[2]) formoder at dette „hyelm", der i en anden Forbindelse nævnes igen 1350 som *helm*, er det, der endnu findes i Navnet „Helmodde" som Betegnelse for en Pynt Syd for Havneby. Der har ganske vist ligget en By her, og den er ikke, som Moritz antager gaaet under 1362, men bestod ifølge Riber Hus Lens Regnskab[3]) endnu 1618 som et Fiskerleje „Hellemod" med 6 Huse. 1621 nævnes der sammesteds endog 9 Huse. Jeg tror dog ikke, det er der, man skal søge det her omtalte *„hyelm"* eller *„helm"*. Blandt de Ejendomme, som

---

[1]) I Randen staar der: fræ llæf et N. gunnæsun, rimeligvis Fæstere af Gaarden.

[2]) Die Nordseeinsel Røm, Side 106.

[3]) I Rigsarkivet i København.

„Hellemod“ nævnes sammen med, er der nemlig ingen af dem, der her i „Oldemoder“ nævnes sammen med „hyelm“. Hellemod staar i Modsætning til Kapitelsejendommene paa Nørlandet i samme Forhold til Bispestolen som hele det øvrige Sønderland. „Hyelm“ maa sikkert søges paa Nørlandet, sandsynligvis i Kongsmark, hvor Navnet ogsaa endnu findes i et Klitparti Sydvest for Byen. 1350 fik Kapitlet sin Ejendom i Hyelm udvidet, idet Raadmand Nicolaus Bakæ i Ribe til Afholdelse af sin Aarstid skænkede det Jorder paa Rømø, hvoraf der gaves en Afgift af tre Skilling Sterling, og som var beliggende paa et Sted, der kaldes „hyelm„ [1]). Min Formodning støttes ved, at der indtil 1864 ogsaa var en Ottendedelsgaard i Kongsmark, der hørte til Kongeriget og rimeligvis i sin Tid har været Kapitelsejendom.

Saaledes har vi allerede i nogle af de første Optegnelser i „Oldemoder“ fundet Oprindelsen til alle Enklaverne i Juvre, Toftum og Kongsmark. Tilbage staar endnu de i Nørre- og Sønder-Tvismark. Antagelig har vi her det, som Biskop Peder Thuresen den 25. Juli 1347 skænkede til Ribe Bispestol, imod at hans Efterkommere til evig Tid hvert Aar skulde lade holde en Messe om den hellige Anna, Marias Moder [2]).

Endelig nævnes endnu i Riberhus Slots Jordebog „Fruerdall“, en nu forsvunden By, hvis Sted vises Vest

---

[1]) Necrolog Rip. anført efter Jensen: Kirchl. Statistik.
[2]) Ribe Stiftsk. Dok., Nr. 66. anført efter Kinch: Ribe By I. S. 219.

for Tagholm og hvis Tilliggende ganske sikkert nu maa søges blandt de til Tagholm hørende Jorder. Tagholm er maaske endog kun det genopstandne „Fruerdall“. Denne forsvundne By hørte højst sandsynligt under Bispestolen, men hvordan den er kommen i dette Forhold, om den har hørt til Sønderlandet, eller maaske været en Del af Biskop Thuresens Gave, ved jeg ikke.

Naar vi nu vil have Svar paa Spørgsmaalet: Hvornaar og hvorledes er alle disse forskellige Ejendomme komne under Kronen?, saa kan der formentlig gives et temmelig sikkert Svar for Bispestolens Ejendommes (Sønderlandet, Fruedal og Sønder- og Nørre-Tvismarks) Vedkommende. De er nemlig blevne inddragne ved Recessen af 30. Oktober 1536 og lagt under Riberhus Len. Første Gang vi, saa vidt mig bekendt, træffer paa dem som Dele af dette, er i Riberhus Lens Jordebog for 1562—63.[1]) Her nævnes der først 4 Skatteydere under „Rømme“, derefter 18 under „Sønderhede“, 4 under „Hieby“ og desuden 21 „Bolsmandt“ eller „Baadsmandt“. (Ordet er utydeligt, men skal dog vist nærmest betyde Baadsmænd, Fiskere). Et lignende Antal er nemlig i Riberhus Lens Regnskab 1618—19 opført under Fiskerlejerne „Rømis Haffn“ og „Hellemod“). At der her er Tale om hele Sønderlandet, kan jeg ikke paastaa, men jeg er tilbøjelig til at antage det. Af Jordebøgerne fra 1603 og de følgende Aar fremgaar nemlig, at den

---

[1]) I Rigsarkivet.

opførte Skat ydes af 3½ Helgaarde, 5 Trekvart-, 8 Halv-, og 10 Kvartgaarde, tilsammen 55 Kvartgaarde. Og flere kan der efter senere Opgivelser at dømme næppe have været. At der foruden Fiskerlejerne, Havnen, og det senere forsvundne Helmodde kun nævnes to Byer Sønderhede (eller Sønderhoved) og Hedeby anser jeg ikke for at være til Hinder for den ovennævnte Antagelse. Af alle de mange andre Bynavne, der *nu* findes, har jeg nemlig ikke fundet et eneste i noget Dokument[1]) eller nogen Optegnelse fra før 1737. Paa Meiers Kort over den vestlige Del af Haderslev Amt[2]) findes foruden „Suderhouet“ og „Hiede“ kun „Osterby“. De øvrige Navne (Vraa, Mølby, Vestergaard osv.[3]) bærer heller ikke større Præg af Ælde, end at de godt kan være opstaaet i en meget sen Tid.

Jeg antager altsaa, at nævnte Bynavne i Jordebogen omfatter hele Sønderlandet. Foruden dem finfindes en Mand i „Fruerdall“ og to i „Tvismark“.

Dette Bispeeje blev altsaa 1536 lagt til Riberhus Len, men dermed var dets Tilhørsforhold dog ikke varigt afgjort. I Riberhus Jordebog for 1603—04 fortælles nærmere om dets Skæbne, at „Ballum Birck med Rømme Oelandt og Listøe Lannde, som tilforne war beliggendis till Riberhus og ehr for nogen forledener Aar aff S. och høilofflige Konning Frederik 2. forlende till s. Peder Rantzow wdi hans Lifsthiide . . . . Doch

---

[1]) Moritz vil dog have fundet Navnet „Kromusz“ 1614. S. „Röm“ S. 101.

[2]) Danckwerdt: Newe Landesbeschreibung.

[3]) Nørhede, Østerhede og Vesterhede er selvfølgelig kun Betegnelser for Dele af det tidligere Hede eller Hedeby.

efter at Peder Rantzow ehrr wdi Mochelmor Anno 1602 sidstforleden wdi Døden affgangen ehr samme Ballum Bierck med forn. Rømme och List Øelande igien forfalden till Kongelig Majestæt och Kronen och effter Kongl. Majestæts Befaling thill welbyrdige Albert . . . . . . Lensmand paa Riberhus . . . . . . wdi gien som tilforn vnder Riberhus." I Jordebogen for 1607—08 betegnes „Rømme" nærmere som „Then søndre Part aff Landet". 1661 kom det til at ligge under Møgeltønderhus,[1]) men blev atter i 1682 overdraget til Kongen.

Kapitlets Ejendomme paa Nørlandet synes meget længere end Bispestolens paa Sønderlandet at være bleven ved at staa i det nedarvede Forhold og først i en meget senere Tid at være bleven inddraget under Kronen og lagt under Riberhus. Hvornaar det er sket, savner jeg Oplysning om. P. J. Manøe[2]) nævner 1682 som det Aar, da ogsaa det er sket. Det er ikke usandsynligt, at han han har Ret. I ethvert Tilfælde synes Kapitlet at have haft sine Ejendomme i Juvre endnu 1653 Det nævnte Aar stadfæstes nemlig et Skøde paa den Gaard, Manøe senere ejede, af en *Kannik* i Ribe „Iffver Wind till Nørholm, Ridder, Danmarcks Riiges Raad, Hans Kongl. Majestæts Befalingsmand wdi Dollum Kloster."[3]) Ogsaa af en Forordning, som Hans Schack, Lensmand til Møgeltønderhus og Gram, og *Amtmand i Ribe* udstedte den 28. Marts 1665

---

[1]) Aagaard: Tørninglen S. 31.
[2]) P. J. Manøes Relation. Se Sønd. Aarb. 1903 S. 218.
[3]) Kopi blandt P. J. Manøes efterladte Papirer.

vedrørende Betalingen af Skatten fra Rømø fremgaar det, at Kapitlet endnu havde Ejendomme derovre, af hvilke Hans Schack dog, som det synes, oppebar Indkomsten. Det hedder nemlig, at Øen skal betale Skatten til Birkefogden i Ballum „samt denen die Ihre Excellence der Herr Feldherr vom Kapitel bekommt.“ Oprindelsen til alle Enklaverne paa Rømø synes saaledes uden Vanskelighed at kunne forklares af Forholdet til Ribe Bispestol og Domkapitel.

Inden jeg forlader dette Punkt, skal jeg endnu nævne, at Sorø Kloster i sin Tid ogsaa har haft Ejendom paa Rømø. I Aaret 1190 overlod det den til Knudsbrødrene i Odense,[1]) og disse fik den 1226 stadfæstet af Pave Honorius III.

Hvorledes Sorø Kloster er kommen i Besiddelse af disse Ejendomme, har jeg ingen Oplysning om. Sandsynligvis er det Kongelev, der er bleven givet det. St. Knuds Kloster i Odense fik saaledes 1140 eller 1141 de kongelige Indtægter af Øen Sild som Gave af Erik Lam.[2]) Der vides ikke noget om, hvorlænge Klosteret har beholdt sin Ejendom paa Rømø, men utænkeligt er det ikke, at de i Tidens Løb er gaaet over i Ribe Bispestols eller Domkapitels Eje og saaledes er bleven et Led i Enklavedannelsen.

Den slesvigske Del af Rømø hørte under Hvidding Herred og med det under Tørning Len,[3]) senere

---

[1]) S. R. D. 1 p. 282. 286. D. H. 8. p. 211. Anført efter Vedel Simonsen: Odense Byes ældre Historie I. S. 126.

[2]) Pont 1. Pag 366 og S. R. D. 1 p. 273, anført efter Vedel Simonsen I. S. 98.

[3]) Se ovenfor Side 35.

under Haderslevhus Amt. Den havde sit *Tingsted* i Brøns.

Den kongerigske Del, eller rettere sagt den Del af den, der oprindelig var Bispegods, dannede, som det fremgaar af Kristian I.s Gavebrev af 1468, et eget Birk under Bispestolen. Senere blev dette lagt sammen med Ballum Birk. Dog synes det ikke ligefrem at være bleven indlemmet i dette, men at have bevaret sin Selvstændighed ved Siden af det. Anderledes kan det næppe tydes, naar der i Riberhus Lens Jordebog 1603—04 tales om „Ballum Birck *med* Rømme Øelandt og Listøe Lannde“ eller Christian III. i et aabent Brev 1549[1]) udsteder en Befaling til alle „Bønder og Tienere“ „udi allt Møgeltønder lenn, Trøjeborg Leen, Brincke, Bollumbyrck oc *paa Rømme*“. Det er vistnok denne *relative* Selvstændighed, det mistede ved Overdragelsen fra Grev Schack til Kongen i 1682 og ikke, som Moritz[2]) mener, sin egentlige Selvstændighed som Birk. Den var sikkert for længe siden gaaet tabt. Overdragelsen til Kongen i 1682, der efter det Side 43 anførte ogsaa maa antages at have gældt Kapitelsejendommene paa Nørlandet, synes kun at have berørt de administrielle Forhold. Med Hensyn til Retssager vedblev Distriktet at høre til Ballum Birk under Grevskabet Schackenborg. Siden 1661 vides det at have haft sit Tingsted i Ballum.[3]) Om

---

[1]) Dansk. Magasin 4 R., 4. Bind S. 95.
[2]) Röm Side 110.
[3]) Ballum Birks Tingprotokol i Arkivet paa Schackenborg.

der nogen Sinde har været et eget Tingsted paa Øen vides ikke. Dog er der nu og da bleven holdt Tingdag derovre. Saaledes den 28. Februar og 1. Marts 1709 i Mikkel Petersens Hus i Tvismark, hvor som før omtalt Toftum Grandvilkaar blev tinglæst.

Fra 1682 til 1864 vides der ikke at være sket nogen videre Forandring. Omskiftelserne i det sidste halvandet Hundrede Aar før denne Tid havde da ogsaa været saa mange og store, at det nu gerne kunde være nok foreløbig. Desværre kunde det ikke siges, at Brogetheden var bleven mindre ved dem. I ethvert Tilfælde var der mere end nok af den igen. Forholdet var nemlig nu dette: Størstedelen af Nørlandet var slesvigsk og laa med Hensyn til Rettergang og Forvaltning under Hvidding Herred, Haderslevhus Amt, og lød jydske Lov. Sønderlandet og Kapitelsgodset paa Nørlandet var derimod kongerigsk og laa til Ballum Birk, med Hensyn til Rettergang under Grevskabet Schackenborg, i Forvaltningssager under Riberhus Amt. Her gjaldt Christian V.s Lov. I Kirke- og Skolesager og med Hensyn til Fattigvæsen laa saavel Nør- som Sønderlandet under Ribe Stift og dansk Lovgivning. Siden henholdsvis 1814 og 1819 kom hele Øen med Hensyn til Jordemoder- og Toldvæsen til at høre til Hertugdømmet.

Hver af de to Dele, Øen i statsretlig Henseende var delt i, havde sin egen „Landfoged“, der havde Politimyndighed, var Skatteopkræver, Skifteforvalter, Medlem af Karantænekommissionen og for den slesvigske Dels Vedkommende tillige Strandfoged, i Slutningen af det 18. Hundredaar, som det synes, tillige

betroet med et vist Toldopsyn. Desuden havde de saavel af det danske som det tyske Kancelli faaet Tilladelse til at udstede Passer for Søfolk og var i dette Øjemed forsynede med et Embedssegl.[1]) Besættelsen af Embedet foregik ikke ens paa de to Dele. For den kongerigske Dels Vedkommende foreslog Indbyggerne 3 Personer, blandt hvilke Stiftsamtmanden i Ribe valgte en, hvorimod Landfogden i den slesvigske Del udnævntes af Amtmanden i Haderslev.

Selvfølgelig maatte en saa fortvivlet Fordeling af et saa lille Omraade afføde utallige Rivninger mellem Indbyggerne indbyrdes og blive en Kilde til evindeligt Misnøje. Ret karakteristisk i den Henseende er Juvre med sin omtrent ligelige Fordeling til begge Sider. Det er ogsaa den af Byerne, jeg gennem J. P. Manøes efterladte Papirer har de fyldigste Oplysninger om.

Der er allerede paa de paagældende Steder fortalt om, hvorledes Modsætningen mellem Riberhus og Haderslevhus Tjenere gjorde sig gældende i Striden med Staten om det nydannede Land Nord for Juvre og endnu mere i Ordningen af Indbyggernes indbyrdes Forhold i Fællesskabets Tid. Netop i en Sag af den Art dukkede Modsætningen op paa ny, næsten tredive Aar efter at Prøjserne havde gjort Ende paa den retslig forskellige Stilling. Det var under den før omtalte lange Proces om Ophævelsen af Fællesskabet paa Strand og Ejland. Den ene af Parterne, Kapitelstjenerne, mente at kunne gøre Krav paa hele Ejlandet, og det saa flere Gange ud til, at en haard Strid om

---

[1]) Staatsbürgerl. Mag. IV., 1824 S. 651—68.

Ejendomsretten til dette skulde falde midt ind i Kampen om Ophævelsen af Fællesskabet, dele Byens Befolkning efter helt andre Linjer, end den første Tvist havde gjort, og gøre det i Forvejen yderst indviklede Stridsspørgsmaal endnu mere bundløst, end det var.

I Firserne af det 18. Hundredaar udkæmpedes en Strid om Besættelsen af Landfogedembedet. Ogsaa den bundede i det forskellige Undersaatsforhold.

I Slutningen af 1784 eller Begyndelsen af 1785 indgav et Par Mænd, vistnok fra Sønderlandet, en Klage over den Riberhus Landfoged, Jørgen Jørgensen i Juvre. Selve Klagen kender jeg ikke, men af Landfogdens Imødegaaelse af 28. Februar 1785, hvoraf der findes en Afskrift blandt P. J. Manøes Papirer, fremgaar, at Klagerne har anket over, at han har „Landkassen og dens tre Nøgler i Haand og Forvaring", at han er bleven Landfoged uden at være bleven valgt til det, at de ikke kan faa Landkassen at se, end mindre Penge eller Breve, ja ikke en Gang deres „Vilkaarsbrev", og at han „henhører under et andet Distrikt[1]) og har ikke Del med dem i Ager, Eng og Bjærgskifter" osv. Endelig beskylder de ham indirekte for at have været uredelig.

Lige overfor det erklærer Landfogden først, at Klagerne ingen Ret har til at fremføre deres Anker i alle Lodsejeres Navn „da de dog ikkun have nogle Sønderlands Beboere med sig og slet ingen af Kapitelstienerne eller danske Undersaatter paa Nørlandet."

---

[1]) Mærkeligt nok var Jørgen Jørgensen, skønt Riberhus Landfoged, selv Haderslevhus Undersaat.

Med Hensyn til Kassen og Nøglerne gør han gældende, at det har været ligesaadan i hans to sidste Formænds Tid. Han vedgaar, at han ikke er bleven valgt af Beboerne, men det har hans tre sidste Forgængere, Peder Holm, der havde været Landfoged i 10 Aar, og før ham igen Birkeskriver Detlefsen og Birkedommer Terp, heller ikke været[1]). Frem for sine Forgængere, der ogsaa „boede i et andet Distrikt“ havde han søgt at gøre det mageligere for dem paa Sønderlandet ved at holde en Mand i sit Sted derhenne. Kassen og Dokumenterne havde han tidt nok tilbudt at forevise, og med Hensyn til Beskyldningen for Uredelighed henviser han bare til de reviderede og kvitterede Regnskaber for de sidste Aar.

Stødet til Klagen synes at være kommen fra Kapellanen L. Helbæk. Han er aabenbart af Amtsforvalter Justitsraad Christensen i Ribe bleven opfordret til at begrunde den nærmere, og indgiver den 27. Marts 1776 en med Fremmedord og salvelsesfulde fromme Talemaader spækket „Pro Memoria“, hvori han efter mange Omsvøb og rigelige Forsikringer om sine gode Hensigter omsider bringer Beskatningsforholdene paa Tale og paastaar, at „de Sønderlands skatter af ½ Gaard dobbelt saa meget som en Kapitels Tienere, der dog i Landeriets Quantitet og Qualitet ejer mere end dobbelt“.

---

[1]) Man synes altsaa ikke at have holdt stærkt paa sin Præsentationsret, med mindre Forholdet har været det, at Stiftamtmanden er gaaet uden om de tre Præsenterede. Mærkeligt er det i ethvert Tilfælde, at de to sidstnævnte Landfogder ikke en Gang boede paa Rømø, men i Ballum.

Kapellanen blev holdt hen med et Løfte om Undersøgelse. Imens synes hans Brev at være bleven sendt til P. J. Manøe til Erklæring. Denne skriver[1]) nemlig til Justitsraaden og omtaler Kapellanens Brev, som han samtidig sender tilbage, som „et Narrebrev, ikke værd at svare paa mere, end hvad Deres Velbyrdighed allerede har svaret, ti De ser selv, det er fuldt af Ondskab, blandet med Hykleri“. Imod Paastanden om Sønderlandets Overbebyrdelse med Skat siger han, at det lige er omvendt. Mens ½ Sønderlands Gaard nemlig betaler 4 Rigsd. 22 Sk., betaler ½ Gaard af Kapitelstjenerne 8 Rigsd. 37 Sk.

Her var Aarsagen til Misfornøjelsen hos de kongerigske altsaa den, at de havde faaet en slesvigsk Landfoged, men samtidig var de førstnævnte paa Sønderlandet misundelige paa dem paa Nørlandet som Følge af Skattefordelingen. Maaske stammer Forskelligheden i denne fra den Tid, da de endnu havde hver sit Herskab i Bispestolen og Domkapitlet.

Som før nævnt (S. A. 1903 S. 229) gjorde de slesvigske i Juvre 1779 Forsøg paa at tilegne sig det nydannede Land Nord for Byen, saaledes at det blev udlagt som Løn for deres Landfoged. Selvfølgelig satte de kongerigske sig imod denne Plan og fik den forpurret.

Saaledes vil der vel næppe være gaaet et Aar, uden at det forskellige statsretslige Forhold har affødt Rivninger. I Juvre, hvor Partierne var omtrent lige

[1]) Kladde eller Afskrift findes blandt hans Papirer.

stærke maatte disse Stridigheder virke mest forstyrrende. Intet Under derfor, at der i Slutningen af det 18. Hundredaar fra denne By fremkom et Forslag om at skaffe Byen ensartet Lovgivning[1]). Forslaget gik ud paa, at den slesvigske Del af Byen skulde lige som den øvrige Del lægges under Riberhus, mens de spredte Riberhustjenere i Toftum, Nør- og Sønder-Tvismark og Kongsmark saa til Gengæld skulde henlægges under Haderslevhus Amt.

Et lignende Forsøg havde været gjort i 1734[2]), idet Amtmanden i Ribe Chr. Carl v. Gabel foreslog at drage Øerne Før, Sild og Rømø helt ind under kongerigsk Lovgivning. Christian den VI afkrævede de kongelige Raader paa Gottorp et Skøn i Sagen. De erklærede sig dog imod Forslaget, idet de paastod, at de nedarvede Forhold ikke havde affødt Stridigheder blandt Beboerne, og at disse var meget godt tilfredse med Jydske Lov og førte de færreste Processer i Hertugdømmet Slesvig.

Begge Gange var Forsøget forgæves. Forholdet blev, hvad det var, og Beboerne maatte selv se, hvordan de kunde enes. Siden 1815 havde de fælles Landfoged, hvad der dog antagelig ikke har ændret Forholdene stort til det bedre.

I denne Forbindelse skal der endnu kun fortælles om en Strid mellem Landsherrerne fra den Tid, da ogsaa de endnu var forskellige: Hertugen og Kongen.

---

1) En Afskrift uden Datum og Underskrift findes bl. P. J. Manøes Papirer.
2) Moritz: Röm S. 113.

Det her henhørende skal hovedsagelig fortælles efter Moritz[1]), der har fyldigere Oplysninger end jeg om denne Sag.

I det 16. Hundredaar var Vesterhavet slemt hjemsøgt af Sørøvere. En saadan løb i Maj 1572 ind i Farvandet inden for Rømø. Blandt dens Mandskab var en Mand ved Navn Jørgen Jespersen fra Rømø, som var bleven lokket om Bord i Holland. Han sneg sig i Land paa Rømø, og da Røverhøvdingen kom i Land med en Del af sine Folk, blev de overfaldne og fangne af den Skare, Jørgen Jespersen i en Hast havde faaet samlet. Høvdingen blev haardt saaret. De Røvere, der endnu var om Bord, gjorde nu Forsøg paa at flygte, men ukendte med Farvandet løb de paa Grund. Jørgen Jespersen og hans Folk entrede Skibet og tog hele Besætningen til Fange. Da Skibet nu imidlertid sad paa hertugeligt Omraade, befalede Strandfogden ham at lade det urørt, indtil begge Amtmænd kom til Stede. Men Jørgen Jespersen, der maa have været en ret handledygtig Mand, skød paa Hertugens Embedsmænd i Stedet for at adlyde, fik Skibet flot og ført hen i kongeligt Farvand. Amtmanden i Ribe, Erik Løcke, lagde nu, trods Indsigelse fra Amtmanden i Haderslev, Beslag paa Skibet og lod det føre til Ribe, hvor de 15 Sørøvere, der var bleven taget til Fange, blev hængt. Hertugen besværede sig hos Kongen over Amtmandens Fremfærd og forlangte Skib og Ladning udleveret, fordi det var bleven taget paa hans Grund, mens Kongen

---

[1]) Röm: S. 150—151.

holdt paa, at hele Farvàndet, som Skibet var bleven taget i, efter Kong Hans'es Dom af 1483[1]) hørte til Ribe Byes Farvand, og at Skibet derfor tilkom ham. Der førtes en aarelang Strid om dette Spørgsmaal, som først afgjordes ved Koldingrecessen 1576. Det bestemtes ved den Lejlighed, at Vrag skulde tilfalde den af Fyrsterne, paa hvis Grund det drev i Land.

2. Skatter og Afgifter.

Skønt Kirke- og Skolevæsen først skal omtales senere, anser jeg det for rigtigst for de ældste Tiders Vedkommende allerede her at tage Afgifter, der staar i Forbindelse med disse Institutioner, med i Betragtning. Som Følge af Forholdet til Ribe Bispestol og Domkapitel maa de kirkelige og borgerlige Afgifter, navnlig i ældre Tider, nemlig anses for saa sammenfiltrede, at det næppe vil være muligt at gøre Rede for hver Art Afgifter for sig. Uden Tvivl maa Afgifterne til Bispestolen og Domkapitlet i mange Tilfælde til Dels anses for borgerlige Skatter eller trædende i deres Sted. Mine Kilder er altfor mangelfulde til, at jeg kan give en fuldstændig Redegørelse for Skatteforholdene paa Øen, men de spredte Oplysninger, jeg har, turde maaske alligevel gøre Krav paa Interesse. Som Følge af Materialets Mangelfuldhed skal jeg kun meddele Afgifterne saaledes, som jeg kender dem, og kun i de Tilfælde, hvor jeg mener at have tilstrækkeligt Stof til det, skal jeg prøve paa

---

[1]) Se S. A. 1904 S. 219.

at give en Oversigt over, hvad der i alt udrededes af Øen i en bestemt Tid.

I Kong Valdemars Jordebog nævnes Øen med Tilføjelsen: *hu. ha.* (Hus, Hare). Det menes at skulle betyde, at der her var Harejagt, og at Kongen havde et Jagthus. Lige som ved de andre Øer nævnes der ikke nogen Afgift. Den ældste Opgivelse af Afgifter fra Rømø er derfor den i „Oldemoder“ angivne: 25 (senere nedsat til 21) Tønder Smør og 120 Oste af Kapitlets Ejendomme i Juvre og Kongsmark[1]). Til de sidstnævnte kom efter 1350 de tre Skilling Sterling af de Ejendomme i „hyelm“ som Nic. Bakae skænkede Kapitlet[2]). I den omtrent samtidige Kirkeliste i „Oldemoder“ er Rømø opført med en Afgift af 4 Skilling Sterling. Dette er kun halvt saa meget som f. Eks. Hvidding, Raaager, Skærbæk, Døstrup, Brede og Møgeltønder ydede. Moritz slutter deraf, at Rømø allerede den Gang var en fattig Ø. Dertil maa dog siges, at Sogne som Højrup, Spandet, Vodder, Seem, Mjolden, Randerup, Hjærpsted og Skads ikke ydede mere. Maaske har disse sidstnævnte Sogne ogsaa været fattige. Imidlertid synes den store Indtægt af Ost og Smør, Kapitlet havde alene af sine Ejendomme i Juvre og Kongsmark, ikke at tyde paa nogen stor Fattigdom paa Øen. Kapitlets *hele* Indtægt af disse Varer var 41 Tønder Smør og 280 Ost. Hvad det fik fra Rømø (25 Tønder Smør og 120 Oste) var saaledes betydeligt over Halvdelen af det hele.

---

[1]) Se Side 37.
[2]) Se Side 40.

Efter den Tid træffer vi ikke paa nogen Fortegnelse over Afgifter fra Rømø før 1530. I Jordebog over Ribe Kapitels Gods[1]) fra dette Aar nævnes under Ballum Birk der fra Øen 5 Mand, hvis samlede Afgift udgør 1 Gylden, 24 Skilling og 4 Fjd. Smør.

Fra 12 Aar senere har vi en fuldstændig Fortegnelse over Afgifterne fra den slesvigske Del af Øen, nemlig i Tørninglens Jordebøger fra 1542[2]). Her opføres der nemlig under „Pengeafgift af Kronens Jordegods“ i „Ure“ (Orrye) 4 Mand med aarlig 4 Mk., 2 Mk., 2 Mk. og 1 Mk. 15 Sk., i „Toutum“ 7 Mand, de 4 hver med 2 Mk., de 3 med hver 2 Mk. 1 Sk. 4 Penning aarlig, i „Konsmark“ 4 Mand med hver 12 Sk. aarlig, i „Bolimark (Bolillemargk)“ 1 Mand med 2 Mk. 3 Sk. og 4 med hver 1 Mk. 1 Sk. 6 Penning aarlig og i „Tvysmark“ 1 med 3 Mk., 1 med 1 Mk. 10 Sk., 1 med 2 Mk. 8 Sk. og 1 med 5 Mk. 5 Sk.

Under „Overskat i Tørninglen 1542, 4 Gylden af hver Plov“ opføres desuden i „Yre“ 5 Mand med henholdsvis 3 Mk., 4 Mk. 8 Sk., 7 Mk. 8 Sk., 6 Mk. og 3 Mk.[3]) i „Toutum“ 6 med 4 Mk. 8 Sk., 6 Mk., 3 Mk., 6 Mk., 4 Mk. 8 Sk., 3 Mk., i „Bolilmark“ 5 med 9 Mk., 3 Mk., 2 Mk., 2 Mk., 7 Mk. 8 Sk., i „Konsmark“ 1 med 7

---

[1]) Falkenstjerne og A. Hude: Sønderj. Skatte- og Jordebøger, S. 459—460.

[2]) Falkenstjerne og A. Hude: Sønderj. Skatte- og Jordebøger. S. 97 ff.

[3]) I Reglen er Navnene i denne Liste de samme som i den førnævnte. I enkelte Tilfælde findes dog aabenbart Faderens paa den ene og Sønnens paa den anden, i andre Tilfælde er der et mere paa den ene end paa den anden.

og 3 med hver 6 Mk., i „Tvigesmark“ 2 med hver 7 Mk., 2 med 6 Mk. og 1 med 4 Mk. 8 Sk. Den samlede Afgift var altsaa i „Pengeafgift“ 46 Mk. 3 Sk., i Overskat 130 Mk., tilsammen 176 Mk. 3 Sk. Det var de Afgifter, Nørlandets slesvigske Beboere havde at udrede 1542.

Fra Sønderlandet kender jeg ikke nogen samtidig Skatteliste, men behøver dog kun at gaa 20 Aar frem i Tiden, til 1562, for at finde en lige saa fuldstændig Liste for dets Vedkommende, nemlig i Riberhus Lens Jordebog for 1562—63[1]). Der nævnes først under „Rømme“[2]) uden nogen Bybetegnelse 4 Skatteydere med henholdsvis 4, 1, 1 og 1 Mk. lybsk, dernæst under „Sønderhede“ eller som det 1581 hedder „Sønnderhoffuit“ 18 Skatteydere, hvoraf 2 med 4, 2 med 3, 10 med 2 og 4 med hver 1 Mk. lybsk, under „Hieby“ 4 med henholdsvis 4, 2, 2 og 2 Mk. lybsk, under Tuismarck 1 med 18 Sk. og 1 med 2 Mk. lybsk, og desuden 21 „Baadsmandt aff Rømme“ med hver 8 Sk. Til sammen udgør disse Afgifter 68 Mk. lybsk og 10 Sk. Dette er altsaa den Afgift, der svaredes af Bispestolens tidligere Eje: Sønderlandet og et Par Ejendomme i Tvismark. Gaar vi ud fra, at Afgiften af den slesvigske Del var den samme i 1562 som i 1542, og at Kapitelstjenerne paa Nørlandet svarede lignende Skatter som de slesvigske — det vilde omtrent udgøre 42 Mk. lybsk — saa vilde Øens samlede Skatteafgift ved Midten af det 16. Hundredaar have været

---

[1]) I Rigsarkivet.
[2]) Se Side 41.

af Nørlandets slesvigske Del . .	176	Mk.	lybsk	3 Sk.
af Bispestolens tidligere Eje . . .	68	„	„	10 „
af Kapitelstjenerne paa Nørlandet	42	„	„	— „
	286	Mk.	lybsk	13 Sk.

Til Sammenligning skal her straks anføres, at 1824[1]) svarede den kongerigske Del af Rømø sammen med List 378 Rd. Cour. til Ribe Amtsstue foruden Landskat og Rigsbankrenter: 364 Rd. Sølv, mens Afgifterne fra Nørlandet udgjorde i

Landgilde og Møllerecognition . .	192	Rbd.	1	Sk.
Landskat	106	„	18	„
Kopskat, omtrent	160	„	—	„
Rigsbankrenter	175	„	88	„
	634	Rbd.	11	Sk.

Efter at Hans Schack i 1661 havde faaet Møgeltønder i Len, og samtidig dermed Rømø, List, Amrum og Vesterland Før, forordnede han under 28. Marts 1665, at „die Insel Röm soll solange Ihre Majestät die Contribution nicht erhöhen, an den Birckvogt zu Ballum, Andreas Thomsen ausgeben, samt denen die der Hrr. Feldherr vom Capitel bekommen

als an Landgilde und Dienstgelder	270	Rd.
vor Contribtion und Magasin . .	80	„
Summa	350	Rd.

som skulde betales i to Terminer, „nebst der Fräuleinsteuer, dessen jeder Termin ihm vor 6 Rd. gelassen"[2]).

[1]) Staatsbürgl. Mag. 1824.
[2]) P. J. Manøes Papirer.

25 Aar senere, 1690, svarede den hertugelige Del af Rømø til Haderslevhus

Gammel Pligt	19	Rd.	$16\frac{1}{2}$	Sk.
Forhøjelse	9	„	$32\frac{1}{4}$	„
32 Snese Rokker, værd	8	„	—	„
61 $\frac{22}{25}$ Qvrt Hvidlinger, værd .	25	„	$37\frac{3}{5}$	„
	62	Rd.	$38\frac{7}{20}$	S.[1]

Ved Forordning af 20. Avgust 1743 udskreves en Ekstraskat ogsaa i de ovennævnte kongerigske Distrikter paa Øerne. For deres Vedkommende ophævedes den dog ved en ny Forordning af 22. Februar 1744 med den Begrundelse, at de „istedenfor alle Slags Skatter svarer til Ribe Amtsstue en vis aarlig Afgift". Den ny Indkomstskat, der under Pengevanskelighederne i Begyndelsen af sidste Hundredaar ved Forordning af 1. Oktober 1802 paalagdes i Kongeriget, slap de dog ikke for. Paa Sønderlandet udgjorde den 1805 80 Sk. for hver Tønde Hartkorn, eller ialt 44 Rd. 56 Sk. af de 53 Tønder 4 Skæpper Hartkorn. For Tvismark var den 1 Rd. 64 Sk. af hver Tønde Hartkorn, eller ialt 19 Rd. 16 Sk. af de 11 Td. 4 Sk. der fandtes der. Dertil kom Forhøjelsesafgift, der for Rømø og List tilsammen udgjorde 17 Rd. 88 Sk.[2]

Et mærkeligt Forhold viser sig i Indkomstskattens Fordeling mellem List og Sønderland Rømø med Ka-

---

[1]) Haderslev Vesteramts Jordebog Ao. 1690, meddelt i Slesvigske Provinsialefterretninger 2. Bind 1862 af Tingskriver A. C. Kierulf i Gram.

[2]) P. J. Manøes Papirer.

pitelstjenerne i Juvre og Kongsmark. Der betaltes nemlig af

	Sønderland Rømø med Kapitelstjenerne		List	
1809	62 Rd.	56 Sk.	15 Rd.	
1810	81 „	24 „	18 „	48 Sk.
1811	44 „	25 „	103 „	93[1]) „

Denne Forskydning i Forholdet fra 1810—1811 tyder paa, at Rømøs Skatteevne, som Følge af daarlig Søfart, ved den Tid har været omtrent udtømt. Allerede i Forvejen (1810) var de opgivne Indkomster yderlig smaa. I Reglen var de ikke en Gang Halvdelen af Gaardmændenes paa Fastlandet og holdt sig gennemgaaende kun paa Højde med Husmændenes. Tænkeligt er det dog ogsaa, at de tre Skatteydere, der ejede hele List, før er bleven sat i Skat efter for smaa Indtægter. Disse, der i 1810 opgives til tilsammen 782 Rd. 48 Sk., sættes nemlig 1811 til 2899 Rd. eller langt over det tredobbelte.

Endnu maa nævnes en Form for Afgift i ældre Tider, nemlig Hoveri. Som det ses af P. J. Manøes „Relation“[2]), har Kapitelstjenerne i Juvre i sin Tid ydet Hoveri i Form af „Spinden og sligt“. Om dets Art og Omfang har jeg ikke fundet nærmere Oplysninger.

I Sammenhæng med Skatterne skal ogsaa Toldafgifterne omtales. Det ligger i Sagens Natur, at det er saa godt som umuligt at angive nogen Sum som

---

[1]) Skattelisten paa Trøjborg.

[2]) Sønderj. Aarb. 1903 S. 218.

Maalestok for deres Størrelse. Kun en ejendommelig Ordning fortjener her at nævnes.

Ved kongelig Forordning af 17. Oktober 1782 havde Søfolkene fra Rømø faaet Toldfrihed for de Varer, som de fra deres Rejser førte med eller sendte hjem til eget Brug[1]). Det synes endog, som om alle Varer, der tilførtes Øen til Brug paa denne, var toldfri. Skipperne afklarerede hos Birkedommeren i Ballum, naar de sejlede ud, og ved Hjemkomsten synes de ikke at være bleven underkastet noget videre Eftersyn. Der boede vel en „Strandkontrollør“ paa Øen, men nogen egentlig Toldbetjent synes han ikke at have været. Han skulde aabenbart kun paase, at de toldfrit indførte Varer ikke smugledes over til Fastlandet. I dette Forhold skete der i Begyndelsen af 1786 en pinlig Ændring. Paa Grundlag af en Forordning af 28. Maj 1785 forlangte en overordnet Toldembedsmænd, Guldberg, i Ribe, at Skipperne inden deres Hjemkomst skulde sejle ind til Ribe for der at underkaste sig Eftersyn. Som naturligt var, rejste man sig straks mod dette Udslag af smaatskaaren Bureaukratisme.

Strandkontrollør N. Windter skrev straks efter at have faaet Guldbergs Anordning til Kommandør P. J. Manøe, som den Gang (i Begyndelsen af Marts) opholdt sig i København, og bad ham om at gøre Skridt imod dette Angreb paa Øens Toldfrihed[2]). I dette Brev, som Manøe i en lidt bearbejdet Afskrift

---

[1]) Om det var fra hele Øen eller kun fra den kongerigske Del ved jeg ikke, sandsynligvis dog det første.

[2]) P. J. Manøes Papirer.

privat overgav til Konferensraad Schleth i Generaltoldkammeret, i det han bad ham virke for, at den generende ny Anordning ophævedes, skildres de Følger, denne vilde faa, saaledes:

„Nu ventes et Fartøj hjem fra Altona med Levnedsmidler, saa vel Rug som andre Nødvendigheder, hvad vorres stakkels Siøefolk har kunnet tilkiøbe sig for deres Haandpenger, førend de ere seilede til Grønland. Deres Koner, Børn og Familie hungerer og sukker hver Dag efter dets Komme, men skal de endnu først til Riibe saa Gud hielpe os. Her er alting dyrt og intet at faae. Du ved selv, at til Riibe her fra er et vanskeligt Farvand. Inden om kan de med ladede Fartøjer ikke flyde, og uden om er det endnu meere hersarderligt, foruden det kand tage lang Tiid bort. Godset saa vel som Fartøjerne burde man jo paa saadan Tur have god Kaution for, eller Forsikring.

Skulde dette hemme til at gøre Toldsvig, da tror vi, det paa saadanne Ture bedst kunde ske, formedelst Fartøjerne sidder ved Ebbe paa Grund, og kunde muligt endnu tæt ved Riibe smugles.“

Som et Punkt af Betydning fremhæves ogsaa, at før havde Skipperne slet ingen Udgifter haft i den Retning. Nu forlangte Guldberg 7 Sk. af hver, og desuden skulde Kontrollør Brummer betales. Skønt Regeringen ellers over alt søgte at fremme Søfarten, syntes det, som „vor liden Siøefart paa Rømøe bliver undertrykket. Vi kan jo ikke ophæve Siøefarten, da Folkene maa dog til og fra Landet om at fortiene Brødet“. De vilde underkaste sig „ald den strengeste

Inkvirering som ske kand her ved Landet", hjælpe til ved Opdagelsen, om der forekom nogen Toldsvig, ja maaske endog hæfte solidarisk for eventuel Toldsvig.

Konferensraad Schleth gav mundtlig Manøe det Svar, at Guldberg med Rette havde udstedt sin Anordning, men naar der blev indgivet en Besværing fra Skipperne og Kræmmerne paa Øen med Ansøgning om Ophævelse af Anordningen, vilde der sikkert blive taget Hensyn til den.

Den 1. April kunde Manøe meddele sine Landsmænd der hjemme, at Guldbergs Anordning var ophævet, og at de beholdt deres Toldfrihed mod at svare en vis aarlig Afgift[1]). Efter hvad Moritz[2]) meddeler af Gaardejer A. M. Lists Papirer i Tagholm, skal denne Begunstigelse være ophørt med 1807. Ifølge „Nachrichten von Röm"[3]) er dette dog først sket 1819. Ved kongelig Resolution af 16. Juni det nævnte Aar underlagdes hele Øen den for Hertugdømmerne gældende Toldlovgivning. Den lagdes under Toldkontoret i Tønder, og Toldbetjentene i Løgumkloster skulde varetage Forretningerne paa Rømø. Et Par Aar senere ansattes der en særlig Toldkontrollør paa Øen med Bopæl i Havneby. Først ved denne Lejlighed skal Toldfriheden være ophævet.

Indtil 1902 var en Toldkrydser stationeret ved det nordøstlige Hjørne af Øen, foruden at der boede

---

1) Moritz S. 113 f.
2) S. 114.
3) Staatsb. Mag. IV. 1824.

en Toldkontrollør i Havneby ved Sydenden. Nu varetages Toldopsynet af Kontrolløren og et Par Grænsegendarmer.

3. Værnepligten.

Hvor saa stor en Del af Befolkningen var vant til at færdes paa Havet og havde Ry for at være dygtige Søfolk, maatte Orlogsflaaden selvfølgelig finde den bedste Del af sin Besætning. Den ældste mig bekendte Ordning af Øens Værnepligt er Kristian VI's „Privilegium“ af 28. Januar 1735 for Søfolkene fra Hertugdømmet Slesvig, især fra Vesterhavsøerne. Den forbeholder Mandskabet fra disse Distrikter for Flaaden og bestemmer, at de skal til evige Tider være fri for al Udskrivning til Militærtjeneste til Lands, men tjene Flaaden, naar de tilsiges til det. Derfor skal de efterses og indrulleres om Vinteren, naar de er hjemme. De indrullerede kunde dog uhindret rejse lige som før, men havde Kongen dem behov, blev det bekendtgjort ved Visitationsrejserne, hvor mange hver Ø skulde stille. Øen raadede selv for, hvem det blev, kun at det var dygtige Folk; ellers blev de vragede og skulde erstattes med andre. Lønnen var for en fuldbefaren 5 Rd. maanedlig, og Folk fra samme Ø skulde i Reglen tjene paa samme Skib. Om Vinteren kunde de rejse hjem, om de vilde, og fandt de for godt, kunde de til Foraaret lade sig erstatte af andre. Kom de til Skade i Tjenesten, fik de alt efter Forholdene en passende Godtgørelse eller livsvarig Pension af Kvæsthuskassen.

Alt i alt var det saaledes ikke daarlige Forhold, der bødes dem, der udskreves til Tjeneste paa Flaaden. Lønnen var f. Eks. højere end en almindelig Matroshyre, Friheden var dem ikke berøvet for længere end et halvt Aar ad Gangen, og man skulde ikke synes, at de, der var vant til at færdes mellem Grønlands Isbjærge kunde anse Fjendens Kugler i en eventuel Krig for noget overvættes farligt. Alligevel var „Kongens Tjeneste“ ikke yndet, og man brugte alle mulige Kneb for at slippe uden om den. Et nemt og yndet Middel i dette Øjemed, var det at tage Hyre, inden Udskrivningen skulde ske. Hvem der nemlig allerede havde Hyre, maatte ikke udskrives. Det var derfor Hyreagenternes stadige Ønske, naar det gik seigt med Hyringen, at der snart maatte ske Udskrivning til Flaaden. Saa skulde Folk nok komme og tage Hyre [1]).

Skønt det Antal Folk, der skulde stille fra Øen sikkert ikke var synderlig stort, kunde det saaledes tidt blive vanskeligt nok at faa det. Vanskelighederne har næppe været mindst under Krigen i Begyndelsen af sidste Hundredaar, da der oven i Købet tiltrængtes et betydelig forøget Antal. For at bøde paa dem, udstedtes der i 1802 en Forordning, der paabød hele det indrullerede Mandskab at blive hjemme, indtil Udskrivningen om Foraaret var sket [2]). Saa nødvendigt dette Skridt kunde være, set fra et militært Synspunkt, saa fordærveligt var det for Øboernes

---

[1]) Kaptejn P. J. Michelsens Papirer..
[2]) Staatsb. Mag. IV. 1824.

Erhverv. Udskrivningen skete nemlig tidt saa sent paa Vinteren, at den fuldstændig hindrede de paagældende i deres Forberedelser til Sørejsen navnlig til Hvalfangsten dette Aar. Ingen af de Indrullerede kunde jo tage Hyre eller paa anden Maade gøre sig rede til Sommerens Togt, inden Udskrivningen var foregaaet. I Hamborg var det f. Eks. forbudt at hyre danske Søfolk, som ikke havde Pas fra Ministeriet.[1]) Forordningen blev endog en medvirkende Aarsag, til at Grønlandsfarten fra Vesterhavsøerne kom i Forfald. Da Folkene fra Øerne nemlig for en stor Del ikke kunde møde til Mønstring i rette Tid, søgte Rederne Erstatning for dem andet Steds, f. Eks. i England, selv om de skulde give den dobbelte Hyre.

Den omtalte Forordning maa i Modsætning til de tidligere Udskrivningsbestemmelser i det hele have været et stift Stykke Bureaukratarbejde. Mens Folkene før blev udtagne hjemme paa selve Øen, maatte de nu fra Rømø gøre besværlige og kostbare Rejser i dette Øjemed. Den 3. November 1802 blev, som det ses af en Kladde til et Brev,[2]) alt Mandskabet fra 16 Aar opad fra den kongerigske Del af Øen stævnet til en Ekstrasession i Ribe. Rejsen kostede dem tilsammen 200 Rd., og saa blev de oven i Købet tilsagte til at møde samme Steds igen den 23. Februar næste Aar. Om noget lignende har været Tilfældet for de slesvigske Beboeres Vedkommende, ved jeg ikke, men antager det som sandsynligt. Det ovennævnte Brev er skrevet som Vejledning for nogle

---

[1]) Staatsbürgerl. Magazin IV. 1824.
[2]) Blandt P. J. Manøes Papirer.

Sømænd, der, naar de kom til København, skulde gøre Forestilling hos Admiralitetet og føre Klage over de haarde Forholdsregler. Brevskriveren fremfører som sin Mening — hvor berettiget den er, skal jeg ikke afgøre — at da Regeringen i tidligere Tider er gaaet ud fra, at „Hans Majestæt i paakommende Krigstiider i Hast hverken kand soutenere vorres Øe eller Eiendom, hverken til Vands eller Lands, men enhver Kaper kand gennem Listerdyb gaae til os, handle hvordan de vil med os og vores“ og da Øen er ufrugtbar, men alligevel betaler stor Skat, saa har den „fra ældgamle Tiider til nu allernaadigst været befriet fra den faste Indrullering og fra Udskrivning til smaa Returer, men i Krigstider har vore gamle Forfædre flittigt været med, og i disse sidste Aaringer leveret Folk til paa Vagtskibene ved Glückstadt og Altona. Disse Folk har faaet Løn af Landet til at deres kunde leve, og i Aaret 1801 var ved 100 Mennesker i Tjeneste paa Kongens Fartøier, og de, som var hjemme, stod færdig til paa første Vink at reise, saa at der i sidste Krig aldrig var et Menneske her af Øen paa nogen fremmede Skibe, men enten var de paa Kongens eller paa danske Koffardiskibe.“

Klagerne var ikke forgæves. Den upraktiske Forordning blev efter nogen Tids Forløb ophævet, og Udskrivningen foretoges atter paa en læmpeligere, efter de stedlige Forhold afpasset Maade. Desværre havde den dog bestaaet længe nok til at levere et betydeligt Bidrag til Anrettelsen af ubodelig Skade for Søfarten fra Øen.

Her tør vel et Par af de vigtigste, af de ganske vist kun faa og smaa *Krigsbegivenheder,* Rømø har været Skueplads for, finde en kort Omtale. Den betydeligste af dem er Besættelsen af Svenskerne 1644—1645. I Begyndelsen af Februar 1644 kom Svenskerne med en Flaade ind i Listerdyb, gjorde Landgang paa Rømø og Sild og erobrede dem. En engelsk Admiral Whitte, som Kristian IV. havde givet Kommandoen over en Flotille til Beskyttelse af Øerne, viste sig som en Forræder, overgav Skibene til Fjenden og traadte i hans Tjeneste. Svenskerne anlagde nu to Skanser paa Øen[1]) og gjorde herfra Jagt paa danske Handelsskibe. Saaledes kaprede de endnu i den nævnte Maaned 12 Skibe fra Ribe ved Rømø Havn. De kaprede Skibe kom dog hurtig paa Grund i det flakke Farvand. De maa allerede have siddet fast midt i Februar. Da der nemlig den 15. Februar sendtes 2 Skibe med 100 Mand fra Fæstningen Glückstadt, var det med den Bestemmelse, at hvis de ikke kunde tilbageerobre Skibene, skulde de i det mindste stikke dem i Brand, „da sie auf dem Trockenen lagen“ og føre Kanonerne fra dem med til Glückstadt. Dette Togt mislykkedes imidlertid fuldstændig[2]). Det synes endog, som om Skibene er faldne i Svenskernes Hænder.

[1]) Moritz, der skildrer disse Begivenheder efter Niels Slange: Den stormægtigste Konges Christian IV. Historie, angiver, maaske nok med Rette, at Skanserne har ligget Øst for det nuværende Havneby. De er altsaa nu bortskyllede.

[2]) Diarium Tychopolitanum, von der Abwehr der Schweden von der Festung Glückstadt handelnd, trykt 1646, optrykt i „Neues Staatsbürgerliches Magazin I“ Side 873—893.

Den 16. Marts sendtes saa Oberstløjtnant Buchwald med 600 Mand fra Glückstadt til Rømø. Den 21. ankom han dertil, indtog uden videre Tab Svenskernes to Skanser, tog 3 Kaptejner, 3 Løjtnanter, 3 Fændrikker og 140 Mand tilfange. Ligeledes fangede han Forræderen Markus Whitte og bemægtigede sig „igen de kongelig danske Galejer“. Senere fangedes der endnu 40 Mand. Det var dog maaske paa Sild. Da Buchwald den 9. April vendte tilbage til Glückstadt, førte han disse Fanger med sig. Desuden bragte han ti Skibe[1]), som han havde erobret fra Fjenden. Deraf var de to dog oprindelig danske[2]), der var faldne i Svenskernes Hænder. De Skibe, der sad paa Grund, deriblandt 7 temmelig store, blev, trods den givne Ordre, ikke brændt. Markus Whitte blev hængt i Glückstadt.

Svenskerne skal have huseret skrækkeligt paa Øen. Der fortælles endnu om, hvor grusomt de handlede selv mod Kvinder og Børn. I de saakaldte Lejrbjerge (Navnet antages ogsaa at være et Minde fra den Tid) fandtes for nogle Aar siden Dele af et Menneskeskelet og en lille Messingknap. Dette Fund sattes ogsaa i Forbindelse med Svenskernes Ophold paa Øen. At de brændte saa godt som hele den paa Øen hjemmehørende Flaade, nemlig 26 Skibe, er før omtalt[3]).

I Maj samme Aar fandt Slaget i Listerdyb Sted. En Del af dem, der faldt i Slaget, blev begravet paa Rømø, hvor, vides ikke mere.

---

[1]) Moritz har, vistnok efter Niels Slange, 40 Skibe.
[2]) Vistnok dem, der i Februar var udsendt fra Glückstadt.
[3]) Se Sønderj. Aarb. 1904 S. 222.

Da man ved Udbruddet af Krigen 1807 frygtede for et Angreb paa Øen, ordnede Beboerne en Landbevæbning til Forsvar for deres Ø. For Sønderlandets Vedkommende opstilledes der ret udførlige Bestemmelser om denne Landstorms Sammensætning og Forpligtelser. En Afskrift af dem opbevares endnu af Gaardejer A. M. List i Tagholm, underskreven af den daværende Landfoged og 8 andre Mænd. Ifølge den er Sønderlands Beboere, da det „kan befrygtes, at vort fattige Eiland vil blive antastet af fiendtlige Skibe, Capere og Røvere“, kommen overens om at iagttage en Mængde Punkter, hvoriblandt følgende:

„Ved de tvende Larmstænger, som ere opreiste ved Havneby og paa Vraaebjærg, skal bestandig Dag og Nat, saalænge Fiendtlighederne varer, og Overfald kan befrygtes, holdes Vagt af tvende voxne Personer, i det mindste een Mandsperson og een Quindesperson, som skulle give Signal, naar noget formodende fiendtligt Skib eller Fahrtøy nærmer sig Landet, ved at give 3 Flinte Skud og om Dagen paa Stangen at heyse et Flag og om Natten en antændt Lanterne, hvilke begge til den Ende maa holdes tilreede ved Larmstængerne, saavelsom Fyrtøy og Svovlstikker til at antænde Lygterne med“.

Ved givet Signal skulde der møde Mænd af Huse fra Sønderlandet „forsyned efter Mulighed med Skydegevæhrer samt Krudt og Kugler“ eller i Mangel deraf med „en god Høefork, en Sabel, om den haves, eller i det mindste en god Prygel eller Stav“ for at gaa i sluttet Tog ned til Stranden. Viste det sig

virkeligt at være et fjendtligt Skib, skulde ved et nyt Signal *alle,* der kunde „bære Vaaben og Værge“ kaldes til. Sønderlandet inddeltes i 4 Distrikter, som hvert især skulde danne en Deling under Anførsel af to dertil udnævnte Mænd. „Og paa det Toget han have nogenlunde Anseelse af Disciplin, bør enhver Formand (under Marchen til Stranden) føre sin Division i Geleder eller Rader, lige mange i hver, hvilket især bør finde Sted, saa snart man kommer uden for Biærgene og det er troeligt, at Toget kan synes giennem Kikkerter fra Skibet. Saa bør og de marcherende holde deres Gevæhr, af hvad Slags det end er, i opreyst Stilling og støttet mod Skulderen, deels for at kunne falde Fienderne i Øjnene, deels for ikke at skade nogen dermed.“

I Tilfælde af, at der gøres Landgang fra noget Skib, „sees derhen, at Blodsudgydelse saa vidt muligt forebygges; hvorfor ingen voldsom Angreb sker paa de Landsatte, førend disse selv giøre Angreb, eller førend dertil gives Befaling af Anførerne. Ved Landgangen bør 2 eller flere, som forstaar og tale det engelske Sprog, nærme sig til dem for at lade sig underrette om, hvem de ere, og i hvad Hensigt de komme. Befindes det da, at de ere engelske Folk, commanderes en Trop af Mandfolk, dobbelt saa mange i det mindste som de Landsattes Antal, der bestræbe sig for at fange dem uden Blodsudgydelse. Skulde endnu flere lande fortfares i lige Maade med disse, og saa fremdeles.“

Der udtales i disse ret fredsommelige Krigsartikler Haab om, at Nørlandets Beboere, som „ligeledes haver

foreenet sig til fælleds Forsvar mod fiendtlig Angreb“, i givet Tilfælde vilde komme dem til Hjælp, hvorfor der maatte træffes Aftale med dem om Signaler, ligeledes med Beboerne paa Fastlandet.

Fremmede og Tiggere, der kom til Øen, skulde omhyggeligt undersøges, om de var Spejdere, og paa mindste Mistanke anholdes eller bortvises.

Heldigvis blev det ikke nødvendigt at kalde Folket under Vaaben her hjemme. Derimod fik mange Rømø Søfolk om Bord paa Kanonbaadene Lejlighed til at gøre Bekendtskab med Englænderne. Mange blev desuden taget tilfange paa kaprede Skibe og holdtes længe, enkelte endog i 13 Aar i Fangenskab i England, hvor de blev haardt behandlede.

Kosakkernes Besøg i 1814 slap man for, skønt Isen mellem Øen og Fastlandet var saa stærk, at man ikke uden Grund frygtede det. I Krigsaarene 1848—50 og 1864 blev Rømø derimod flere Gange besat saavel af danske som af fjendtlige Tropper. Under Treaarskrigen havde man, lignende som i 1807, indrettet en privat Kystvagttjeneste. I 1864 tjente 5 Mand fra Rømø under Kaptejn Hammer og desuden en Snes Mand paa de medvirkende Toldkrydsere og paa Orlogsskibene. Nogle af dem var med i Slaget ved Helgoland, hvor en, Hans Mærsk Lund, fra Havneby faldt.

Ved Freden i Wien blev hele Øen lagt under Preussen[1]). For dem, der senere er traadt i preussisk

---

[1]) Ved en Grænseregulering i Firserne kom dens øde nordvestlige Hjørne dog tilbage til Danmark.

Krigstjeneste har Kristian den VI.s Privilegium selvfølgelig ingen Betydning faaet. For dem, der optrede for Danmark, vedblev det derimod at gælde, for saa vidt som de næsten alle kom til at aftjene deres danske Værnepligt i Flaaden.

4. De kirkelige Forhold.

Rømø danner i kirkelig Henseende ét Sogn, der som før nævnt indtil 1864 laa under Ribe Stift og stod under Tilsyn af Provsten i Lø Herred. Kirken ligger paa Sønderlandet, tæt ved Grænsen mellem dette og Nørlandet. Den er indviet til St. Klemens, Skippernes Patron. Den har oprindelig været lille, er lav og har et Taarn, der er forsynet med fire Gavle, mellem hvilke et lavt Spir rager frem. Der har næppe nogen Sinde været flere Kirker paa Rømø. I et hvert Tilfælde lader der sig intet paavise om det. Meyers Fortællinger om, at der har ligget 4 Kirker og 5 Kapeller i „Roemd Harde“ kan ikke anses for andet end uhjemlede Sagn[1]). Og et Sagn, der endnu midt i det 18. Hundredaar fortaltes og troedes om, at der i sin Tid havde ligget en Kirke i Juvre, og anførtes som Støtte for en Ansøgning om Lov til at bygge en egen Kirke paa Nørlandet, er næppe andet end en af Meyers „Nachklänge“ om igen.

Da Frederik I. i Aaret 1528 overdrog Haderslev og Tørning Len til sin ældste Søn, den senere Chri-

---

[1]) P. Lauridsen: Kartografen Joh. Meyer. Hist. Tidsskr. 6. R. 1. B. 1887—88.

stian III., blev de Dele af dem, deriblandt Rømø, der hørte til Ribe Stift, lagt til Slesvig Stift. Reformationen er da sikkert bleven indført paa Rømø ved Hertugens Anordning og foregaaet uden Vanskeligheder ligesom de fleste andre Steder, hvor han raadede. 1543 lagde han dog som Konge den tidligere Del af Ribe Stift tilbage under det. Men efter at Kongen 1544 havde skiftet op med sine Brødre, og Hertug Hans den ældre bl. a. havde faaet Haderslev og Tørning Len, gjorde denne Krav paa Ejendomsretten til de paagældende Kirker, deriblandt den paa Rømø. Han trængte dog ikke igennem med sit Krav i dets fulde Udstrækning, men maatte ved Koldingrecessen af 13. Januar 1576 give Afkald paa Højheds- og Patronatsretten over Kirkerne i Brøns, Vedsted, *Rømø*, Daler og Emmerlev.

Efter Omvæltningen i 1864 blev ved Forordning af 16. Januar 1865 de biskoppelige Funktioner og Rettigheder overdraget til Generalsuperintendenten for Hertugdømmet Slesvig, og da Lø- og Møgeltønder Herreds Provsti i 1879 blev lagt under Nørretønder Provsti, fulgte Rømø med.

Kirkens *Indtægter* bestod af Tiende, der tidligere leveredes i Naturalier: af Korn hver 15. Kærv Rug og Byg, af Dyr hvert 15. Lam, og endelig Smørbyrde. Den sidstnævnte synes meget tidlig at være bleven omsat til en Pengeafgift. Korntienden blev derimod endnu i Mands Minde leveret *in natura*. Præsten, maaske sammen med Kirkevægerne, tog Kærvene ud paa Marken. Nu er den enten afløst eller svares i Penge. Af de forhaanden værende Lam maatte

Tiendeyderen først forbeholde sig et. Derefter kunde der vælges et til Tiendelam. Til Dels er ogsaa Lammetienden afløst, til Dels svares den i Penge, men mange leverer endnu deres 15. Lam.

I tidligere Tider havde Kirken endnu en Indtægtskilde, nemlig saakaldte „Kirkens Køer“, af hvilke der svaredes en Afgift af 2 Sk. aarlig. Saa vidt jeg kan skønne, havde denne Afgift ikke noget med den saakaldte Smørbyrde at gøre, men hvorledes den er opstaaet, ved jeg ikke. Den svaredes langtfra af alle Køer, men kun af et vist Antal.

Tienden deltes i lige Dele mellem Præsten og Kirken.

Der opbevares endnu paa Øen et ret fuldstændigt Kirkeregnskab fra 1648 indtil vore Dage. Det begynder for det nævnte Aar med en Indtægt af 126 Mk. 10 Sk. Det synes at have været et usædvanligt godt Aar for den Tid. I den følgende Snes Aar er Indtægten betydelig lavere, idet den svinger mellem 102 og 115 Mk. aarlig. Derefter synes de at have bedret sig en Del. I Halvfjerserne var de nemlig gennemsnitlig 46 Rdlr. eller 138 Mk. 1750 var den ordinære Indtægt 132 Mk. 2½ Sk. For Resten af det 18. Hundredaar var den dog noget stigende. Fra 1755—71 modtog Præsten Korntienden for 187 Mk. aarlig, mens Lammetienden i de samme Aar gennemsnitlig beløb sig til 21 Mk. Fra 1778—1791 betaler Præsten 215 Mk. aarlig for baade Korn- og Kvægtienden. Nyere Regnskaber har jeg ikke haft Lejlighed til at se.

Prisen, som Lammene solgtes for, var faststaaende. Fra 1667—1724 var den 6 Sk., fra 1725—78 12 Sk. Stykket. Derimod svingede Kornpriserne stærkt. Det højeste, Bygget naaede, var 16½ Sk. Skæppen i 1772, den næsthøjeste Pris, der flere Gange opnaaedes, var 12 Sk, mens den laveste, der gaves (1731), var 5 Sk. Skæppen. Hyppigst kostede det 6—8 Sk. For Rug betaltes der 1709 den højeste Pris, 24 Sk. Skæppen, den laveste, 6 Sk., 1712 og 1732. Hyppigst er Prisen 8—10 Sk. Skæppen.

Med disse Indtægter havde Kirken ondt ved at dække sine Udgifter, og tidt sad den i en trykkende Gæld. Indtil 1701 udgjorde denne sjælden mere end 100—150 Mk., men det nævnte Aar voksede den pludselig som Følge af et stort Byggearbejde op til 1433 Mk. 3½ Sk. Ved Revision viste det sig ganske vist, at der i Regnskabet var opført 300 Mk. for meget, saa at Gælden i Virkeligheden kun var 1133 Mk. 3½ Sk. Ikke des mindre voksede den i 1703 op til 1681 Mk. ½ Sk. Kreditorerne var Kirkeværgerne, af hvilke den ene, Præsten, havde sikret sig Indtægterne af Tienden, indtil Gælden hos ham var betalt. Gælden viste imidlertid foreløbig størst Tilbøjelighed til at vokse og naaede i 1707 op til 1886 Mk. 5 Sk. I de følgende Aar tager den dog jævnt af. 1719 er den nede paa 1093 Mk. 13½ Sk. og 1723 endog paa 761 Mk. 8 Sk.

Om Gælden end saaledes var jævnt nedadgaaende, føltes den dog som en Byrde, saa meget mere som store Reparationer ved Kirken forestod. Man har aabenbart heller ikke haft rigtig Tillid til, at Kirke-

værgerne (Præsten Andreas Ambders og en Mand ved Navn Peder Holm) styrede Sagerne paa bedste Maade. I Efteraaret 1724 stævner nemlig Laurids Michelsen fra Sønderlandet uden deres Vidende Folk sammen til Drøftelse af Kirkens Tilstand. I et Brev af 19. November samme Aar[1]) besværer Kirkeværgerne sig hos Biskop Thurah over denne Fremfærd. Biskoppen maa imidlertid have fundet, at der virkelig var Grund til at drøfte Stillingen, thi i et Brev af 22. November[2]) anmoder han Kirkeværgerne om at finde paa Raad „til at hielpe efter Haanden paa dend fattige Kierke“.

Der prøvedes nu først at skaffe Midler tilveje ved Afløsning af Tienden paa bestemt Aaremaal. Der afholdtes et Par Møder i den Anledning, og den 16. December indsendtes en Liste[3]) over Tiendeyderne med Beretning om, hvordan de havde stillet sig til Forslaget. Paa Sønderlandet var der 122 Tiendeydere. Af dem vilde kun de 10 gaa ind paa nogen Afløsning. De 9 vilde nemlig afløse deres Tiende i de følgende 10 Aar med 1¼ Sk. Kærven og 1 Mk. for hvert Lam, og en vilde for hele sin Tiende give 6 Mk. aarlig. Paa Nørlandet var man noget villigere til Afløsning. Der vilde 47 af de 98 Tiendeydere gaa ind paa den. De vilde alle for hver Kærv Korn give samme Pris som de ovennævnte 9. For Lammene vilde de 26 give 1 Mk., de 21 20 Sk. Stykket.

Den Indkomst i Øjeblikket, Kirken kunde vente ad den Vej, vilde altsaa ikke blive stor. Sin største

---

1) I Provinsarkivet i Viborg.
2) Sammesteds.
3) Sammesteds.

Betydning fik Udersøgelsen derved, at det viste sig, at der for Lammene kunde opnaaes det dobbelte af den hidtidige Pris, nemlig 12 Sk. Stykket.

Imidlertid havde Kirken en anden Indtægtskilde, som man fik større Held til at realisere. Det var de saakaldte „Kirkens Køer", hvoraf der som før nævnt svaredes 2 Sk. aarlig. Af dem nævnes der 1648 og ligeledes 1678 44, 1708 derimod kun 36, uden at det kan ses, hvor de 8 er bleven af. Allerede 1700 og 1701 er de ikke til at spore i Regnskabet. Nu, 1724 er deres Antal 42, foruden et Stykke Land, hvoraf der svaredes samme Afgift som af en Ko.

Den 16. Januar 1725 indberetter Kirkeværgerne, at de 19 Ejere af Kirkens 21 Køer paa Sønderlandet vilde indløse dem for 9 Mark lybsk 6 Sk. Stykket, mens den, der havde det omtalte Stykke Land, ikke vilde indløse det for 9 Mark lybsk. Paa Nørlandet var der ligeledes 21 Køer, der ejedes af 24 Mænd. 4 af disse, der hver ejede en af Køerne, vilde ikke indløse dem. De er indtil den allernyeste Tid bleven ved at svare den aarlige Afgift af dem. Derimod var de øvrige 20 villige til at indløse Resten for samme Pris som dem paa Sønderlandet. Efter dette skulde der ved Salget af de 38 Køer være indkommet 356 Mark lybsk 4 Sk. Imidlertid har Ejerne vel, da det kom til Stykket, næppe villet staa ved deres Bud. I ethvert Tilfælde gaar en senere Indberetning ud paa, at der er bleven solgt 39 Køer[1]) for 9 Mark lybsk Stykket eller ialt 351 Mark lybsk. Biskoppen erklærer sig til-

[1]) Under den ene skal vel sagtens forstaaes det omtalte Stykke Land til en Koes Værdi.

freds med dette Resultat, skønt han havde ventet 4 Rdlr. for hver Ko.

Ekstraindtægten ved Kosalget og Tiendeafløsningen, der indkom i 1724 og de 3—4 paafølgende Aar, udgjorde ialt 644 Mark lybsk 5½ Sk.

Ved samme Tid tænkte man paa at realisere en anden Værdigenstand, nemlig Stolestaderne i Kirken. I dette Øjemed blev det paalagt Kirkeværgerne at optage en Fortegnelse over, hvem der ejede Stolestader. Man ser deraf, at der altsaa ogsaa før er bleven solgt saadanne, rimeligvis i de sløje Tider. 1727 sælges der nu Pladser for 387 Mark lybsk 3 Sk. og 1728 for 304 Mark lybsk 5 Sk. 1723 omtales for første Gang Betaling for Klokkeringning ved Begravelser 1—2 Mark lybsk, altsaa vel en ny Indtægtskilde, Kirken har skabt sig i Nødens Tid. En anden mærkelig Indtægt findes opført 1719 nemlig 130 Mark lybsk for fremmede Ligs, vel sagtens Strandvadskeres Begravelsespladser. Hvordan og hvorfra man pludselig har faaet saa stor en Indtægt af den Art, siges der intet om.

Ved Hjælp af Indtægterne ved Af- og Indløsningen i 1724 og 25 fik man Gælden skaffet ud af Verden, og 1727 begyndte Kirken med en Kassebeholdning af 88 Mark lybsk 7 Sk. 9 Pg. paa Sønderlandets og 113 Mark lybsk 12 Sk. 3 Pg. paa Nørlandets Regnskab.[1]) Til Trods for denne forbedrede Status maatte der dog øves stor Sparsommelighed, saa meget mere som en Del af de aarlige Indtægter jo nu var forud

---

[1]) Fra 1667—1779 føres Regnskabet særskilt for hver af de to Dele af Øen.

optagne. Kirkeværgerne fik derfor 1724 Paalæg om ikke at foretage nogen Reparation enten „paa Kierken eller Kierkens Hus (Præstegaarden), uden hvad høynødvendig udkræves.“ Dette Paalæg maatte dog allerede gentages 1728 og flere Gange senere. Allerede 1727 overstiger Udgifterne nemlig atter de ordinære Indtægter med over 900 Mark lybsk. Efter 1750 fik den en lille Formue samlet paa omtrent 1300 Mark, som dog slugtes 1776, og 1782 staar den atter med 1500 Mark Gæld. I den følgende Tid gaar den ned, men i Begyndelsen af sidste Hundredaar voksede Gælden den i den Grad over Hovedet, at Beboerne i 1825 maatte bede Biskoppen om at sætte en Indsamling i Værk til Fordel for den. Beboerne var nu fattige, og der var aabenbart ingen flere Stolestader at sælge. 1752 var der bleven solgt for 833 Mk., 1779 for over 2000 Mk. og 1790 for omtrent 250 Mk. Med dem der afafhændedes 1727 og 28 udgør det tilsammen omtrent 3800 Mk. Indsamlingen foretoges med Kongens Tilladelse i Aaret 1828 over hele Riget og indbragte 6000 Rbd., hvoraf der straks i Aarene 1830—33 blev anvendt 3500 til en Hovedistandsættelse af den nu yderst brøstfældige Kirke. En Beretning om denne Hjælp i Nøden findes paa den ene Side af en Tavle, der hænger bag Alteret. Paa den anden Side af denne mindes Kongens og Kronprinsens Besøg paa Øen den 29. Juli 1832.

Kirkens Gæld var selvfølgelig tidt opstaaet ved store Reparationer. Flere Gange hidrørte den dog fra, at Kirken maatte udvides for at skaffe Plads til den voksende Befolkning.

Med de 2500 Rbd., der blev tilovers efter Istandsættelsen, dannnedes Begyndelsen til en Formue, der siden er vokset og med Tiden naaet op til en ret anselig Størrelse.

Hvor gammel Kirken er, har jeg ingen som helst Oplysninger om. Fortællingerne om de mange Kirker, der skal have været paa Øen, er som før nævnt ikke andet end Mejerske Eventyr. 1340 var der ifølge „Oldemoder“ kun én Kirke derovre, og der er intetsomhelst, der taler for, at der skulde have været flere før, eller at den, der nævnes i „Oldemoder“, skulde have staaet paa en anden Plads end den nuværende St. Klemenskirke.

Kirken bestod indtil 1626 af kun en Længe med Taarn ved den vestre Ende. Det nævnte Aar maatte den udvides, og i dette Øjemed byggede man en Tværlænge ud mod Nord[1]). 1701 blev der bygget en ny Tværlænge[2]) ud mod Syd lige over for den tidligere. Derved blev Kirkens Grundform et Kors. Med alt dette var Pladsmangelen dog endnu ikke afhjulpen eller indfandt sig i ethvert Tilfælde snart igen som Følge af Befolkningens Tilvækst. En Tid lang hjalp man sig med at anbringe Gallerier[3]) overalt, hvor man

---

[1]) Paa Gavlen findes Aarstallet 1737. Dette Aar blev Fløjen nemlig grundig istandsat.

[2]) Naar Moritz (S. 133) sætter Opførelsen af denne Fløj til 1746, beror det paa en Forveksling af Kirken med Præstegaarden, der i Regnskabet gentagende kaldes „Kirkens Hus”. Ligeledes er det en Misforstaaelse, naar han siger, at Kirken var bleven nyopbygget 1675.

[3]) De er for en stor Del bleven fjernede igen i Løbet af det sidste Hundredaar.

kunde, men 1751 maatte der bygges en ny Tværlænge ud mod Nord ved Siden af den første. Samme Aar blev Koret istandsat, vistnok helt ombygget. Dette var sikkert nødvendigt af Hensyn til den ny Nordfløj. Dels maatte Hovedskibet vistnok forlænges noget ud mod Øst, og dels maatte den østlige Ende af det forhøjes, for at det ny paa en passende Maade kunde føjes ind i det gamle. Koret var nemlig uden Tvivl ved den Tid lavere end den øvrige Kirke.[1]) Nu er den lige høj overalt. At Kirken i ældre Tider var forsynet med Hvælvinger — dog vistnok kun over Koret — ses af en Udgiftspost i Regnskabet for 1727 „for 2de Velninger nedtaget hvor i Steden for er kommen 2 nye Bielker af Fyrre".

Da den Udvidelse, der fuldførtes 1751, forestod, kom paa Nørlandet den Tanke op, at de egentlig ligesaagodt selv kunde bygge en Kirke. De indgav i dette Øjemed den 24. November 1747 en Ansøgning til Kongen. Indholdet af denne Ansøgning kender jeg ikke. Der synes heller ikke at være bleven taget Notits af den, thi to Aar senere indgives en ny Ansøgning paa Tysk, der paa 15 Foliosider begrundes meget udførligt[2]). Der siges deri, at Udvidelserne af Kirken hver Gang kun er sket for Sønderlandets Skyld, hvor Befolkningen vokser 5—10 Gange saa stærkt som pna Nørlandet. De ny tilkommende Be-

---

[1]) I Regnskabet nævnes tidt den lave Kirke.

[2]) Saa vel denne som den førnævnte Ansøgning har Moritz forgæves søgt blandt Sognets Akter i Statsarkivet i Slesvig. En Afskrift af den fandtes i mit Hjem og er i mit Eje.

boere paa Sønderlandet betaler imidlertid intet, hverken til Kirke eller Præstegaard, da de udelukkende er Søfolk, og hele Byrden hviler paa Grundejendommen. Den planlagte Udvidelse vilde være den sidste, der kunde finde Sted. Den Tid vilde sandsynligvis alligevel komme, da Sognet maatte deles, og Delingen vilde da blive vanskeligere og dyrere end nu. Da Udvidelsen i 1701 var paa Tale, vilde de ogsaa gerne have haft en egen Kirke paa Nørlandet, men deres (haderslevhusiske) Kirkeværge havde ikke taget sig af deres Sag, og nu havde de slet ingen Kirkeværge.

Der ankes derpaa over Forvaltningen af Kirkens Midler, navnlig over Formindskelsen af dens Ejendom ved Salg af Kirkens Køer og af Stolestaderne. Disse sidste er bleven solgt for billigt, hovedsagelig til Folk fra Sønderlandet. De i den søndre Tværlænge har kun kostet 3 Rdlr., paa Galleriet endog kun 2 Mk. 4 Sk. Det svarede til en aarlig Renteindtægt af $7^1/_5$ og $1^4/_5$ Sk., mens man ved at leje Staderne ud let kunde have faaet henholdsvis 2 Mk. og $1^1/_2$ Mk. aarlig.

Der klages endvidere over den lange og besværlige Vej paa $1^1/_2$ Times Gang til Kirken. Ved Vintertid staar den tidt under Vand[1]) eller er saa begravet under Sne, at man ikke en Gang kan køre Ligene til Kirkegaarden, men maa bære dem den lange Vej paa en Bærebør. Da det under saadanne Forhold var vanskeligt at faa Præsten hentet, f. Eks. til syge,

---

[1]) Det var endnu i Mands Minde Tilfældet i Klitterne Nord for Kirken. Først for 60—70 Aar siden blev der efter den daværende Læges Tilskyndelse banet en nogenlunde ordentlig Vej gennem Klitterne.

maatte det anses for ønskeligt, at hver Del af Øen havde sin Præst.

Præsten, Christian Gerhardsen Neve, havde modsat sig Forehavendet og efter Indgivelsen af Ansøgningen af 1747 søgt at faa Folk til at frafalde deres Krav. Hans Færd i dette Øjemed gennemgaas og kritiseres skarpt i den her omtalte Ansøgning.

Som sidste Grund for, at det var nødvendigt at faa en Kirke paa Nørlandet, anføres:

„Auch haben wir kein Schul Hausz oder Schul Lehrer in die 4 nordligsten Durferen und müszen also die Bekosten stehen, die Kinder auf Süydland, oder auch in dem Durf mitten im Lande, da eine Schule ist, welche zu Hadersleben gehöret, daselbst unterhalten. Solches kan nun allen und jeden nicht auszführen und ist den mehreren Teil zu kostbahr. Wir getrösten unsz auf Ihre Mayst. Gnade, eine Kirche zu bekommen, damit wir den *Köster zum Schullehrer* und die *Schule in der Kirche* haben konnten. Wir haben aber ein Schul Haus auf dem Nordlande gehabt vor 50 Jahr her. Auch hat eine Kirche auf dem Nordlande gestanden,[1]) welche man die Jury Kirche hat genannt, so mit den hohen Waszerfluten ist vergangen und dahin."

Videre Indlæg i Sagen kender jeg ikke, men i alle Tilfælde opnaaede man jo ikke noget med sin Ansøgning. Fra 1773 til 1829 var der med en kort Afbrydelse en Kapellan paa Øen, der foruden at

---

[1]) Denne Paastand er som før nævnt næppe andet end et uhjemlet Sagn.

undervise i Sønderby Skole og være Kirkesanger skulde prædike hver 3. Søndag, give Konfirmationsundervisning, holde Skriftemaal og Ligtaler. Endnu nogen Tid derefter ansattes der Theologer som Lærere ved Skolen, dog uden de ovennævnte Hverv, vel nærmest for at kunne være Stedfortrædere for Præsten i Sygdomstilfælde o. l. Fra 1742—73 havde Embedet ligeledes været beklædt af „ordinerede Degne“ vistnok i lignende Øjemed.

5. Skolevæsnet.

De ældste Efterretninger, jeg kender om Skolehold paa Rømø, findes i Ballum Birks Tingprotokol[1]) fra 1739 og 1741. I disse Aar førtes paa nævnte Ting en Undersøgelse og Proces mod daværende Degn Barthold Hesseldahl paa Rømø. Sagen drejede sig bl. a. om noget Korn, som Degnen krævede som en Del af sin Løn, mens Beboerne, der havde nægtet at give ham det, paastod, at han ingen Ret havde til det. Der optraadte ikke færre end 38 Vidner i Sagen, hvoraf flere gav værdifulde Oplysninger om Skoleholdet før deres Tid. De gaar i Korthed ud paa følgende: For lang Tid siden (vistnok omkring ved 1650) levede der paa Øen en gammel Præsteenke,[2]) som „begierede formedelst hendes slette Tilstand af

---

[1]) I Arkivet paa Schackenborg

[2]) Utvivlsomt Enken efter Jørgen Vinter, der ifølge Rørdam: „Om Præsternes Afgifter til Universitetet“ i Kirkehistoriske Samlinger VI Side 543 var Præst paa Rømø 1619, men maa være død før 1643.

Menigheden, at de vilde forunde hende en Skieppe Byg af hver heel Gaard til hendes Ophold.“ Det fik hun, saa længe hun levede. Da hun var død, lovede hendes Søn Laurids Jørgensen, at han vilde „holde Skole og tillige holde varm Drikke og fri Husning for Børnene, om han maatte beholde ogsaa det Byg, som sin salig Moder havde faaet. Saa blev det Byg ham ogsaa given i nogle Aar, men da han paa det sidste tog Fiskeriet vare og forsømte Skoleholdet, saa blev det ophævet at give ham Byg af de fleste.“

I en Sag, der forhandledes paa samme Ting 1665, nævnes Laurids Jørgensen, eller Lars Degn fra Rømø som Vidne. Den Gang var han Baadsmand. Skoleholdet har sandsynligvis allerede den Gang været forbi. Imidlertid synes han at være vedbleven at være Degn til lidt hen i Halvfemserne. Efter hans Død fandtes der i omtrent 30 Aar ikke nogen selvstændig Degn paa Øen, og Skoleholdet synes, i ethvert Tilfælde for Sønderlandets Vedkommende, at være gaaet helt af Mode, siden han holdt op med det. I Maj 1693 synes Biskop Christen Lodberg at have sikret sig Indtægterne af Degnekaldet mod at besørge de det tilhørende Forretninger udført, indtil en af hans tre Sønner kunde overtage det.[1]) Ingen af dem synes dog nogen Sinde at have overtaget Embedet. De har maaske ikke faaet Brug for den Smule Forsørgelse, som deres aabenbart forsynlige Fader derved havde sikret dem. Den 29. Januar 1703 giver Biskop Muus den daværende Sognepræst paa Rømø Andreas

---

[1]) Provinsarkivet i Viborg.

Ambders'[1]) Søn Søren Andersen Degnekaldet, mod at Faderen forestaar det, indtil han selv kan overtage det. Dette stadfæstes den 15. Maj 1713 af Biskop Ocksen paa det Vilkaar, at der aarlig skal betales 2 Rdlr. af Degnekaldets Indtægter til Ribe Kathedralskoles fattige Disciple.

Først 1725 fik man et ordnet Skolevæsen, idet der blev indsat en selvstændig Degn med Forpligtelse til samtidig at være Lærer. I November 1723 havde Beboerne paa Sønderlandet bedt Provsten i Døstrup om at faa „en Sædedegn som tilforn, som vel kunde regne og skrive, som efter Loven kunde overhøre Ungdommen“.[2]) Dette minder 31 Mand den 7. Februar 1724 Biskoppen om og beder ham „bære Omhyggelighed for voris Børns Forfremmelse udj deris Christendom samt Regnen og Skriven“. Præsten var aabenbart ikke meget opsat paa at faa en Skole i Gang. Han skrev til Biskoppen, at det var unødvendigt, da han havde givet Undervisning og havde ansat en, der med hans Hjælp var godt nok i Stand til at varetage Degnefunktionerne i Kirken. Han bad derfor om at lade det blive som det nu havde været i over 30 Aar. Imidlertid tog Biskop Thurah Beboernes Krav til følge, Den 30. September samme Aar var han paa Rømø og havde i Præstegaarden en Sammenkomst med Præsten Andreas Ambders, Herredsfogden Math. Lange og Kirkeværgen P. Holm for at drøfte Oprettelsen af en Skole. De oprettede

---

[1]) Udnævnt den 19. Juli 1693.

[2]) Om dette og det følgende findes Oplysning i Akter i Provinsarkivet i Viborg.

og underskrev ved denne Lejlighed en Kontrakt, ifølge hvilken Beboerne skulde opføre et eller flere Skolehuse og „give Lærerne for deris Børns Undervissning i Læssning og Skriven, hvis billigt og paa andre brugeligt er“. Da det imidlertid var til at forudse, at en „Skoleholder“ ikke ved sin Virksomhed som saadan kunde faa nok at leve af, lovede Præsten, at han, naar man havde fundet en passende Person, der kunde lede Sangen og i det hele varetage Degnens Funktioner i Kirken i Stedet for den daværende gamle og skrøbelige Mand, vilde give ham saa meget af Degnekaldets Indtægter, at han kunde faa et ordentligt Levebrød. Alligevel vilde han blive ved at svare den aarlige Afgift til Ribe Skole og tage sig af Ungdommens Undervisning i Katekismus og Børnelærdom i Kirken.

Denne Afgørelse var Beboerne ikke tilfredse med. Efter deres Mening var der truffet Aftale om, at Læreren efter Præstens Død skulde have hele Degnekaldets Indtægter, men det stod der ikke noget om i Kontrakten. De fandt det usandsynligt, at de saaledes paa det uvisse kunde faa en dygtig Lærer, fremsatte denne deres Mening for Biskoppen i en af 8 Mand underskreven Skrivelse af 18. Oktober 1724 og forsikrede ham om, at de „ingenlunde til en dum og nachlässig Persohn agter at opsætte et Skolehuus“. Hvis de derfor ikke faar det saaledes, som Aftalen efter deres Mening lyder, saa forlanger de at „en Sædedegn efter Kongen Lou maatte beskikkes“.

Beboernes Ønske vedrørende Degnekaldets Indtægter blev forsaavidt opfyldt som de — endog straks

— blev tillagt den kommende Lærer, dog mod, at han skulde give Præsten en aarlig Afgift af 20 Sletdaler. Præsten har heller næppe sat sig haardt imod det, da Skolen jo dog nu ikke kunde forhindres, og han ganske sikkert har gjort Regning paa, at hans Søn Søren skulde faa Bestillingen som baade Degn og Lærer. Dette Ønske har han aabenbart forebragt Biskoppen, men fik det ikke opfyldt. Den 25. Januar 1725 skriver denne nemlig til ham, at der foruden til ham, „en kær Ven", maatte tages Hensyn til Menigheden, som forlangte at faa en dygtig Skoleholder.

I Ønsket om, at hans Søn Søren maatte faa Embedet, synes Præsten for Resten at have mødtes med de allerfleste af Beboerne. Den 9. Februar indsender disse nemlig en af 129 Mænd og Kvinder undertegnet Skrivelse til Biskoppen. Deri siger de, at de har hørt, at „en Studiosus", der havde Kone og Børn og et Degnekald i Jylland, skulde være bleven udnævnt til Degn paa Rømø, og at der skulde bygges et Skolehus til ham. Dette vilde de gøre Indsigelse imod. En Byrde som den at bygge et Skolehus kunde de ikke paalægge sig nu, da Søfarten var saa daarlig som aldrig før, mens Landet bortskylledes og blev mindre og daarligere fra Aar til Aar. Derimod beder de om at faa Præstens Søn Søren til Degn, som er „en skickelig og vel oplært Persohn", som i mange Aar har betjent Degneembedet hos sin Fader og selv har Hus og Hjem. Dertil kom, at han foruden adskillige Sprog havde „lært Navigationskonsten, som vores Vilkaar tiener". Manden var for Resten selv Skipper.

Der blev dog ikke til noget med Hr. Søren. Den 22. Februar blev „Studiosus“ Niels Gløe udnævnt til Degn og „Skoleholder“ paa Rømø og forpligtede sig til at give Præsten den ovennævnte Afgift af 20 Sletdaler, da han af tre Biskopper havde faaet Løfte paa Embedet til en af sine Sønner.

Noget fedt Embede var det ikke, Niels Gløe kom til. Under Striden med Hesseldahl oplyste et af Vidnerne, at Degnens Indtægter bestod af 3 Sk. danske af hver Kommandør, Ofre paa de tre store Højtider og Accidenser ved Bryllupper, Barnedaab o. l. Det var hverken til at leve eller dø af. Niels Gløe maatte hurtig, vist allerede efter et Par Aars Forløb, henvende sig til Beboerne om Tillæg, 2 Sk. danske af hvert Kaad foruden det Korn, som Lars i sin Tid havde faaet. Da han „holdt flittig Skole“ gav en stor Del af Beboerne ham det ønskede Korn og Penge „dog ikke som nogen Rettighed men af Barmhjærtighed i Henseende til hans slette Tilstand og vemodige Begjering“.[1]) Det var over dette Tillæg Hesseldahl rejste Strid. Han mente at have Ret til det, men Beboerne hævdede, at det var en frivillig Gave, de havde ladet tilflyde Gløe og, som det synes, ligeledes hans Efterfølger, men straks nægtet Hesseldahl, da denne viste sig som en hoven Herre og doven Lærer.

Hesseldahl[2]) havde omkring ved 1730 været udnævnt til Hospitals- og Froprædikenspræst i Ribe,

---

[1]) Ballum Birks Tingprotokol.

[2]) Oplysninger om ham findes dels i Provinsarkivet i Viborg, dels i Ballum Birks Tingprotokol paa Schackenborg. Endelig er en Del offentliggjort i „Aktstykker af H. A. Brorsons Liv og Virken som Biskop i Ribe“ i Kirkehist. Saml. I B.

men Udnævnelsen blev paa Grund af hans daarlige Opførelse og Rygte taget fra ham. Senere fik han, vistnok 1734 eller 1735 Degnekaldet paa Rømø. Da han her efter meget kort Tids Forløb lod Konen skøtte Skolen, mens han selv „løb paa Stranden“ og oven i Købet yppede Kiv ikke alene om ovennævnte Korn og Penge men om næsten alt muligt, satte Befolkningen sig ogsaa paa Bagbenene. Under den Strid, der nu udviklede sig, kom den Sindssyge, der laa bag ved Degnens Trættelyst og Særhed, til Udbrud hos ham, saa han maatte fjernes ogsaa fra dette Embede.

Det første mig bekendte Indlæg i Striden er en Besværing af 19. Juli 1735 fra Degnen til Stiftamtmand v. Gabel og Biskop Andersen i Ribe over, at man nægtede ham den tidt nævnte Afgift i Korn og Penge. Her fik Degnen Ret. Efter Kontrakten af 30. September 1724 skulde Beboerne jo for Undervisningen give Degnen, „hvis billigt og paa andre brugeligt er“. De holdt imidlertid paa, at *dette* Korn og *disse* Penge var en frivillig Afgift, som Degnen ikke havde Ret til, og ænsede derfor ikke Stiftamtmandens Befaling. Den 14. Oktober 1737 klager Degnen da igen, og Stiftamtmanden truer Beboerne med Udpantning, hvis de ikke føjer sig. Det gjorde disse dog ikke. De indgav Modforestillinger og lod være at betale. Stiftamtmanden paalagde dem at bevise Rigtigheden af deres Paastand. De forlangte Undersøgelse ved Ballum Birketing. Den fandt Sted i September 1739 og varede hele 4 Dage, mens der afhørtes 38 Vidner fra Rømø. Disses Forklaring med Hensyn til Afgiften er før omtalt. Om Degnens Ad-

færd fortalte de allerfleste af dem Ting, der tydelig viste, at han var forrykt. Han løb nøgen omkring og skældte Folk ud, pryglede sin Kone og rev hende i Haaret, kaldte sig selv Abraham og hende Sara, græd og bad, bandede og skældte ud om hinanden. Landfogden lod ham derfor binde og satte Vagt hos ham. Striden var endnu ikke til Ende da H. A. Brorson blev Biskop 1741. Han fik den dog endnu samme Aar bilagt paa det Vilkaar, at Degnen fik Befaling til at forlade Øen, mens denne skulde betale ham en Pension af 100 Rdlr. aarlig. Siden den Tid boede Hesseldahl i Ribe, bekendt som Særling og Spektakelmager.

Degnens kirkelige Funktioner er før nævnt, ligeledes det, at han en Aarrække erstattedes af en Kapellan.

Den Skole, der ifølge Overenskomsten af 1724 skulde bygges, blev næppe opført før midt i Tre-diverne. 1737 udsteder Biskop Anchersen nemlig en Forordning vedrørende Kirkeindtægter, der skulde anvendes til Bedste for den ny oprettede Skole. Senere fulgte flere lignende Forordninger.

Den Skole, der hidindtil har været Tale om, er den paa Sønderlandet. Omtrent samtidig med den er der vistnok bygget en i Kongsmark. Den omtales i alle Tilfælde i Kirkeansøgningen af 1749.[1]) I de fire nordligste Byer havde man endnu ved den Tid ingen Skole. Den, der i den omtalte Ansøgning siges at have været der i ældre Tider, har vistnok været en lignende som Lars Degns paa Sønderlandet, af

---

[1]) Se oven S. 83.

aldeles privat Karakter. At den var gaaet ind, sættes i P. J. Manøes „Relation“ i Forbindelse med Sandflugten, der lagde Beslag paa alle Kræfter, saa at Børnene ikke kunde faa Tid til at gaa i Skole. Senere maa der dog være kommen noget lignende i Gang igen.

Savnet af en Skole her blev først afhjulpet den 9. Januar 1784, da Beboerne i Juvre, Toftum og Bolilmark „i Mindelighed og Kierlighed oprettede en Forening“, hvis Formaal var at bygge et 10 Alen bredt 3 Fags Skolehus i Toftum, mens det overlodes til Beboerne i Nørre Tvismark at slutte sig til, om de vilde. Skolen skulde være færdig til Mikkelsdag (29. Sept.) samme Aar. Interessenterne skulde være forpligtede til at lade deres Børn gaa i Skole fra deres 5. indtil det 10. Leveaar for Drenges og det 8. for Pigers Vedkommende. Dog stod det dem frit for at lade dem gaa længere.

Det lille Hus, der byggedes i et Hjørne af en Toft lige ved Landevejen, omfattede ikke andet end en lille lav Skolestue, et Brændselrum, hvorfra der med Lyng og Fladtørv (hvoraf hvert Barn tidligere medbragte sin Part) fyredes i Bilæggerovnen, en Forstue, hvor der lige var Plads til Hatte og Tørklæder, og et lille Vindfang for Døren. Her modtog Børnene fra Juvre, Toftum, Bolilmark og til Dels fra Nørre Tvismark i 90 Aar deres Kundskaber. 1874 byggedes en ny større Skole med Lærerbolig.

Som Lærer virkede fra 1784—1820 Gaardejer, tidligere Kaptejn P. Nielsen Vith fra Juvre[1]), fra

[1]) Moritz S. 143.

1820—28 Gaardejer Hans Jørgen Bleeg fra Juvre, fra 1828—1854 Kaadner og Kræmer, tidligere Styrmand Niels Petersen fra Toftum. Bleegs Løn var 100 Mk. Cour., mens Petersen fik 36 Rdlr. Cour. Han gik for Resten under Øgenavnet Niels Most (Moster) og havde ondt ved at holde Styr paa Børnene. Maaske var det til Dels Grunden til, at der i 1831 blev truffet en Ordning, hvorved Skolen i Toftum paa en Maade blev Biskole til den i Kongsmark. Den derværende Lærer J. A. Møller fra Tvismark, der efter ved Selvstudium at have skaffet sig de nødvendige Kundskaber i 1830 havde taget Eksamen i Jellinge, underviste saa en Tredjedel af Tiden i Toftum, mens Petersen underviste i Kongsmark Skole. Siden 1854 har der med korte Afbrydelser virket seminaristisk uddannede eller i det mindste eksaminerede Lærere ved Skolen. Lønnen var endnu i 1872 kun 189 Rdlr., mens der ikke en Gang gaves fri Lærerbolig; 6 Aar senere blev Lønnen dog 900 Rigsmark foruden fri Bolig med Have og 75 Mk. til Brændsel, og i 1895 1105 Mk.

Hele Øen danner én Skolekommune med fælles Skolekasse. I ingen af Skolerne herskede der Skoletvang før 1821.

6. De nationale Forhold.

De nationale Forhold er et mørkt Punkt i Rømøs Historie. Befolkningen var jo dansk af Oprindelse og med Hensyn til Sprog. Og da Øen hørte til Danmark, følte den sig selvfølgelig som dansk, men nogen virke-

lig Dybde har der vist aldrig været i dens Nationalitetsfølelse. Forholdene var ikke gunstige for Udviklingen af denne. Det Brød, den hjemlige Jord nægtede ham, maatte Rømøboeren fra sin tidligste Ungdom til sin høje Alderdom søge paa fremmede Kyster. Og det var langt fra altid under Dannebrog, han gik ud for at søge det, vistnok tiere under fremmede Flag: hamborgsk, hollandsk eller engelsk. Han maatte lære fremmede Sprog og fik tidt mere Brug for dem end for sit Modersmaal. Under sin hyppige Berøring med Folk af fremmed Nationalitet lærte han at stryge af sig Almuesmandens snæversynede Fordom overfor disse uden dog at kunne hæve sig til den dannedes Syn paa Værdien af det ejendommelige i hans eget Folk. Der blev som Følge af alt dette Plads for en ret flakvandet Verdensborgerlighed, der, naar Forholdene førte det med sig, ikke vilde have vanskeligt ved at søge Fædrelandet der, hvor man fandt, at der var godt at være.

At Befolkningen, ogsaa Søfolkene, af Naturen var udrustede med en stærk Hjemkærlighed, hindrede ikke Udviklingen af saadan Tankegang. Det Hjem, denne Kærlighed omfattede, var jo kun den lille Sandbanke i Vesterhavet, Hvilepladsen om Vinteren efter Sommerens Strabadser. Fædrelandet mellem Øresund og Vesterhav skimtedes kun svagt gennem den Taage, der laa som et Slør over „Fastlandets“ Kyst, naar denne saaes hjemme fra Øen. Eller man maatte fra Dækket, under det fremmede Flag, søge det i det fjerne bag Kimmingen. Fædrelandet savnede for disse

Mennesker ikke saa lidt af det næsten haandgribelige, som det har ved sig for en jordfast Befolkning.

Naar Øens Befolkning alligevel i og efter 1864 viste sig saa gennemdansk som den gjorde, saa har den livlige Søfart fra København, der ved den Tid og endnu længe efter sysselsatte de allerfleste af Søfolkene fra Øen, sikkert sin gode Del deri. Omvendt maa Grunden til, at der i de senere Aar har sneget sig en Del Tyskeri ind i Befolkningen, til Dels søges i, at de fleste af Øens nuværende Søfolk sejler under tysk Flag.

Ved Valgene til den tyske Rigsdag afgaves der paa Øen

	danske Stemmer	tyske Stemmer
12. Febr. 1867	164	15
31. Avg. 1867	114	7
1871	120	11
1874	148	16
1877	129	15
1878	115	13
1881	170	16
1884	106	19
1890[1]	96	25
1893	76	20
1898	65	31
1903	59	42+9[2]

Den store Nedgang i det danske Stemmeantal finder til Dels sin Forklaring i Befolkningens vold-

---

[1]) 1887 deltog Danskerne i 4. Valgkreds ikke i Valget.
[2]) Socialdemokrater.

somme Aftagen — fra 1180 i 1867 til 925 i 1895 — til Dels i Opteringen for Danmark. Indtil 1890 hænger den kun meget lidt sammen med de tyske Stemmers Vækst. De tyske Stemmer, der indtil det nævnte Aar afgaves, hidrørte næsten udelukkende fra Embedsmænd, kun for fire eller fems Vedkommende fra uafhængige indfødte. Den stærke Vækst ved de to sidste Valg hidrører til Dels fra, at det af tidligere Pastor Jacobsen i Skærbæk oprettede Vesterhavsbad „Lakolk“ har draget en Del Tyskere til Øen, til Dels dog desværre fra Frafald blandt den hjemmehørende Befolkning. Frafaldet skyldes vel til Dels Hensynet til Fortjeneste ved det af Tyskere ledede Bad, dels at unge Søfolk ved at sejle under tysk Flag og færdes mest blandt Tyskere har faaet tyske Sympatier, eller at forfængelige, lidet grundfæstede Sjæle under Militærtjenesten har ladet sig blænde af det tyske Riges Magt og Glans.

En Grund til at Ulykken har kunnet antage saa stort et Omfang, maa ved Siden af alt det før nævnte søges deri, at Rømø har ligget saa langt uden for alt, hvad der ellers har rørt sig i Nordslesvig. Den er saa godt som helt uberørt af det nationale Røre i dybere Forstand for ikke at tale om Paavirkningen af dansk Aandsliv. Ingen af de nationale Foreninger har slaaet rigtig Rod derovre. Foredragsforening eller offentlige Møder kender man ikke til. Kun en Gang er der — til en temmelig uheldig Tid — bleven afholdt et politisk Møde paa Øen, og kun meget faa af de unge har besøgt danske Folkehøjskoler. Havde der været noget stærkere dansk Røre derovre, vilde den

før omtalte nedarvede verdensborgerlige Anskuelse næppe være slaaet om til *tyske* Sympatier. En Trøst er det, at den Tyskhed, der findes blandt de indfødte, er lige saa flak som den Tankegang, der har affødt den. Kan der ledes en levende dansk Strøm ind i Befolkningen — og der er Tegn, der lader haabe paa det — kan der endnu ikke være nogen Tvivl om, paa hvilken Side den vil findes i Fremtiden.

Søren Abildgaards Dagbog

fra hans Rejser i Nordslesvig 1775—76.

Udgivet af M. Mackeprang.

I Aarene efter 1763 berejste den norskfødte „Arkivtegner“ Søren Abildgaard (1718—91) de forskellige danske Provinser paa Statens Bekostning for, som det hedder i hans Ansøgning, at aftegne „Monumenta Patriæ“. Udbyttet af disse Rejser var godt 900 Tegninger hovedsagentlig af Ligsten, der nu sammen med en Del af hans Dagbøger opbevares i Nationalmuseets Arkiv og er af betydelig Værdi, ikke mindst fordi adskillige af Originalerne er gaaede til Grunde.

Sønderjylland besøgte han først i Somrene 1775—77, og det ligger ret nær at sætte denne Rejse i Forbindelse med Udgivelsen af Bindet om Slesvig i Pontoppidans Danske Atlas (T. VII), der udkom 1781, 12 Aar efter Hovedværkets Slutning. I Fortalen nævnes han dog ikke mellem de Mænd, der har ydet Bidrag, og ogsaa Texten synes at vise, at Udgiveren (Hofman) ikke har benyttet hans Optegnelser.

Abildgaards Tegninger, ialt 30 Blade, der ligesom de øvrige nu findes i Nationalmuseet, viser, at Rejsen strakte sig over hele Hertugdømmet, men kun for dettes nordlige

Del er den Dagbog i Behold, der nedenfor skal gengives. Dens Hovedbetydning ligger i, at den giver en Fagmands paa Selvsyn grundede Beskrivelser af en Række nu forsvundne kirkelige Mindesmærker: Altertavler, Ligsten, Epitafier m. m. Thi som hans Biograf Henry Petersen siger: Abildgaard er den første sagkyndige Antikvar, der gjennemrejser Landet og til Dels Sogn for Sogn søger Oplysning om Mindesmærkerne. Desværre havde baade hans Fagkundskab og hans Interesse sin store Begrænsning. Han er som Indsamler langt mere Personalhistoriker end Arkæolog; hvad der interesserede ham, var derfor ikke saa meget selve Monumentet, dette Ord taget i videste Betydning, som det personalhistoriske og heraldiske Stof, det kunde give gennem Indskrifter eller Vaaben. Den hyppig forekommende Bemærkning: „I denne Kirke er intet mærkværdigt“, maa derfor ikke forstaas bogstavelig; den betyder kun, at der ikke fandtes Ligsten, Epitafier, udskaarne Vaaben, kortsagt alt det han sammenfatter under Betegnelsen „Antikviteter“. For selve Kirkebygningerne savnede han ligesom hele Tiden absolut al Forstaaelse, der findes hverken mellem hans Tegninger eller Skitser et eneste Stykke Arkitektur.

Han var dog ikke blot Antikvar. Ogsaa for en Række Sider af det praktiske Liv havde han Blikket aabent. Dagbogen bærer Vidne herom. Ligesom han har udgivet en Del Smaaskrifter om Landvæsen, Mergel, Tørveproduktion, Kalkbrænding osv., findes der spredt mellem Kirkebeskrivelserne adskillige større eller mindre Notitser om Jordbundsforhold og Landvæsen. Bøndernes Møddinger og Præsternes Frugthaver tager ofte hans Opmærksomhed fangen, og det indbringende Landbrug i Marsken har øjensynlig grebet ham stærkt.

Til Slut et Par Ord om selve Dagbogen, og Maaden hvorpaa den er udgivet. Det er en Slags gammeldags Lommebog, der foruden at tjene som Note- og Skitsebog tillige indeholder en Del Privatoptegnelser om hans Briller, Medicin, Adresser osv. samt enkelte „Husraad“, af hvilke følgende anbefales Læserne til praktisk Forsøg: „Naar Ørene skiæres af Katte særdeles Handkattene (!), da løbe

de ikke bort, thi de kan ikke fordrage Vind og Blæst i deres Øren"! At udgive Bogen fra Ord til andet vilde være overflødigt, da mange af de beskrevne Sager og afskrevne Indskrifter endnu er i Behold og findes gengivne andetsteds. Notitserne er i saa Tilfælde ikke medtagne, men erstattede med en Henvisning til Haupts „Bau u. Kunstdenkmäler d. Provinz Schleswig-Holstein". Ligeledes er Afskrifterne af Præstetavlerne udeladte, da disse Kilder er benyttede i den trykte Litteratur. Forbigaaede er desuden ligegyldige Smaanotitser og Sognepræstens Navn, der regelmæssig anføres, med mindre der knytter sig yderligere Oplysninger eller Karakteristiker dertil. Rundt om i Texten findes spredt en Mængde Smaaskitser af Vaabenskjolde o. l.; disse kunde naturligvis ikke medtages, men i Stedet findes en kort Beskrivelse eller Angivelse af vedkommende Slægt. Forfatterens Retskrivning er helt igennem bibeholdt med Undtagelse af, at v, der i Indskrifter fra 16—17. Aarh. bruges i Stedet for u, i Regelen er erstattet med dette Bogstav, da Abildgaard selv ikke altid skælner mellem dem. Aabenbare Skrivefejl er rettede, Tegnsætningen og den noget vekslende Anvendelse af store og smaa Bogstaver læmpet efter vor Tids Brug. De hyppige Forkortelser er som oftest skrevne helt ud. I Parenthes har jeg givet Oversættelse af kortere latinske Indskrifter, og ved * har jeg søgt at kendemærke Genstande, der nu er forsvundne, uden at jeg dog tør svare for hvert enkelt Tilfælde. Noterne har jeg begrænset til det strængt nødvendige, da de ellers let kunde komme til at overstige selve Texten i Omfang.

I. 1775.

Den 17. Junii 1775 fra Kiøbenhavn Klok. 5 Eftermiddag, ankom til Hadersleb d. 19. om Aftenen Kl. 12, blev indloseret hos Carl Callesen boende ved Nørre Port. Paa Reisen fra Nyborg til Odense saae ieg Raskenberg (nu Juelsberg) Gaards Agre, hvilke

paa begge Sider Landevejen stod meget grødefulde og i ønskeligere Tilstand end alle de Agre, ieg saae fra Kiøbenhavn af lige til Hadersleb; dog stod Sæden nesten allevegne bedre, end ieg havde formodet efter en saa langvarig Tørke. Raskenberg tilhører nu Geheime Raad Gregers Jul, som har ladet Agermarkene saaledes inddeele, at de bruges og drives 3 Aar og hviler i 6 Aar.

Fra Odense reiste ieg til Assens og derfra over det lille Belt med den mindste Færgebaad til Hadersleb Land; i Baaden var ialt 4 Passagerer og tvende Kufferter, 2 Færgefolk som roede. De forstod ikke ret at føre Aarerne, den ene af dem drak alt som tieste, og imidlertid stak han sin Aare under Knæet og lod Baaden imidlertid tumle sig af Bølgerne, thi Vesten Vinden blev os imod, og Strømmen var mod Vinden. Da vi var over Halvejen, roede de Baaden fast paa en Steen; den forreste Roers Knægt skulde støde os løs, men lod os staa, indtil han fik afpisset.

Frue Kirke i Hadersleb, smuk og af Bygning indvendig omtrent som Frue Kirke i Kiøbenhavn, noget smallere men dog højere. Her er ingen gamle Monumenter uden en forslidt, lysgraa *Marmor Gravsteen over en Sehested; af Inscriptionen er næsten alt forslidt og borte.[1]) Paa Døbe Fonten, som er af støbt Malm, staaer de 4 Evangelisters Navne og neden og oven omkring udvendig denne Munke Skrift (Haupt I. 356.). *Altertavlen bekostet af Claus Knutsen,

[1]) Efter den udførte Tegning, der viser, at Stenen har været prydet med Adelsmanden og hans Hustrus Billeder og Slægterne Sehested, Ahlefeldt, Rantzov og Blomes Vaaben er den fra 1570'erne.

Kongl. Ampts Skriver zu Hadersleben og Hustrue Catrina Heidemansdotter; hans og hendes Billeder meget vel malede staaer oven paa til Siderne af Altertavlen. Paa nordre Side i Choret et Epithaphium over Rever. et clar. vir dominus Valentinus Schmidt de Eisenberg ecclesiæ huius pastor et ministerii senior qvi in Christo obdormit A⁰ 1681 ætatis 82 an. (denne Kirkes Førstepræst, som hensov i Herren 1681, 82 Aar gml.) og hans Hustru (Skitse af Mandens Vaaben, om Hustruens siges, at det er uadeligt). Til sydlig Side i Choret høit oppe paa en Pille et Epitaphium, som har denne Inskription. (Den lange latinske Indskrift paa det endnu bevarede Epitafium over Provsten Bonaventura Rehefeldt og hans Hustru Magdalena Wolpherstorp er trykt i Marmora Danica II. 23.; under Indskriften er skitseret de afdødes Vaaben.) Paa sydlige Side af Kirken er et nyt Begravelse Capel, hvortil Indgangen omkring Dørren er af sort Marmor og hviid Alabast, og gaaer man fra den sydlige Chorgang ind i dette Capell, i hvilket Geheime Raad og Amtmand de Vieregge og hans Frue ere begravne. Han var født d. 3. Februar 1686, døde d. 26. Junii 1740; hans Frue var Elizabeth de Vieregge liberæ Baronissæ de Königstein, født d. 18. Junii 1696 og døde d. 5. Januarii 1758. Klokkerne i Taarnet vare alle støbte i nyere Tider.

I St. Severini eller saa kaldet gammel Stads Kirke var aldeles intet merkværdigt uden en *Gravsteen af 1524, paa hvilket er et adeligt Vaaben Skilt, af hvilket ikkun sees den øverste Kant, thi mere end det halve af Stenen ligger ind under Alter Knæfaldet.

Udvendig paa den vestlige Muur af Hospitalet i Hadersleb er en Steen indsat, i hvilken det førstelige holstenske Vaabn er udhugget og neden under ligeledes i Steen udhugget hosfølgende Inscription.[1])

Fra Hadersleben d. 22. Junii ved Justitz Raad Lassen Huusfoget i Hadersleb Amts øster Deel befordret til Beutofft og fik desuden en general Anviisning paa fri Befordring af ham. Paa Vejen besaa ieg Blik Fabriken ved Tørning Mølle anlagt af Major Bleckenberg; her har fordum staaet Torning Slot. Forblev Natten over i Beutoft hos Præsten Hr. Huusfelt en meget brav Mand; i Kirken aldeles intet merkværdigt. D. 23. befordret til Roost til Hr. Huusfogeden over Hadersleb Amts vester Deel, Hr. Christ. Outzen, hvor mig blev tilbudet at opholde mig og nyde Logement til følgende Dags Morgen; formedelst det stormende Veierligt og sterk Regn tog ieg gierne imod et saa got Tilbud.

Egnen fra Harritlef(!) af var skarp, grov Sand og Gruus langs Veien giennem Beutoft til Roost med skarpe og temmelig store Lyngheder. Ved Bouling (Boulund?) findes en Blaaleer, som formenes at være et Slags Mergel, men den Leer, som bruges til Huus-Clining og Tegl, er rustfarvet og grov. I Roost fortalte Hr. Huusfoget Outzen mig, at der i Egnen findes baade

---

[1]) Indskriften paa den endnu bevarede Tavle er ikke indført i Dagbogen, men en Tegning af den findes mellem A.s Tegninger i Nationalmuseet, mellem hvilke der ligeledes ligger en Tegning af en *Ligsten over en Borger (Schumacher) fra 17. Aarhs. 1. Halvdel. Om denne Sten findes der Oplysninger i Beg. af Optegnelserne fra 1776, da Abildgaard paany besøgte Haderslev.

en blaagraa og en guulatig(!) Mergel; i denne gule findes ofte smaa Støkker Kride. Ligeledes forsikrede han, at hans Fader, som før ham havde været Huus Foget, havde fortalt, at i hans Ungdom kunde man gaae tør skoet over til Rom, da der ikkun var en liden Rende eller et saa smalt Vanddyb, at man ved at lægge en maadelig stor Steen der udi kunde trine derover.

D. 24. fra Roost til Ribe giennem Arrild, hvor der i Kirken var intet merkværdigt; et Marie Billede var hensat i Kirken, og Alter Tavlen syntes at være fra seneste catolske Tider, der var ingen Inscription. Spandit Kirke har heller intet merkværdigt; her boer Præsten, Provst Boisen, Arrild er Annexet .... I Arrild Sogn sees østen for Byen ved Roost Aae Rudera af det gamle Slot Ørnholm, der endnu kiendemerkes af dybe Grave og ophøjede Volde. Inden Voldene ligger tvende store, vitløftige, ophøjede Planer, hvilke dog ved en Fordybning ere skildte fra hinanden. Vesten for disse Ophøininger ligger en mindre ophøiet, dog stor Plats, hvorpaa ventelig Stalde og deslige Bygning; uden omkring alle disse ophøiede Planer er Kiendemerke af Graver og Volde.

Tislund, Annex til Beutoft. En af de mindste og ringeste Kirker vidt og bredt omkring i Hadersleb Huus Amter. Nærmeste Bye der ved Kirken hedder Lund. Benævnte Kirke siges at være sat i Band fordi en Broder stak den anden ihiel i Kirken. Præsumtive er om samme Begivenhed mældet i de 300 Viiser: I Lunde yppes en Kiv. Omkvædet er: Og

det skal hevnes, sagde Wolle Moudsen.[1]) Der findes i Sognet en Mose kaldet Moutzes Mose.

Vester-Wedsted d. 2. Augusti. Her i Kirken intet merkværdigt, allene paa et *Stolestade er i Træ udskaaren Riber Dom Capituls Insigne og Biskop Iver Munks Vaabn. I Alteret forvares i en liden Bly Æske et lidet Been-Reliquie indsvøbt i en liden Silke Klud hvorved ingen Inscription, det siges at være af St. Andrea. Paa en Tavle i Choret er optegnet Lectores Theolgiæ(!) Ripenses — tillige Pastores til Wedsted eller St. Andreæ Kirke fra 1555 qvo tempore eccles. hæc lectoratui annexa est (fra hvilken Tid denne Kirke er forenet med Lektoratet.[2])

Hviding. Her i og ved Kirken aldeles intet mærkværdigt. Denne Kirke har intet Taarn, men en smuk Klokkestabel; Fonten af huggen Kampesteen. Ved Præstegaarden en god Frugt og Kiøkkenhauge. Klokken støbt 1589 af Junker Ludvig Nielsen til Huxbrogaard.

Riisbye Sogn og Kirke. Hr. Rador en brav og from Præstemand. Fonten udhuggen af haard Kampesteen, ellers hverken i Kirken, paa Klokker, Kalk og Disk det mindste af Oldsager. I Choret en *Gravsten med Inscription: „Her under hviler velærværdige Hr.

---

[1]) Visen om Tule Vognsen (Danmarks Gamle Folkeviser III. 313 f.), der ogsaa er stedfæstet i Nørrejylland, henlægges af Grundtvig til Skaane. Ved de „300 Viser“ sigtes antagelig til Peder Syvs Folkevisesamling.

[2]) Ikke medtaget, da de samme Oplysninger findes i Jensen, Versuch einer kirchl. Statistik d. Herzogth. Schleswig S. 1543.

Johannes Luffe Sogne Prest 18 Aar og 2 Maaneder fød i Engeland i Oxford 1703, kom til Ribe i sit 12. Aar, blev siden velærværd. Hr. Søren Vedels Adjunctus og Successor, kom i Ægtescab 1735 med Jomfru Anna Dorothea von Koplov. Hand døde 1752 d. 9de Novbr.“ Ved Præstegaarden en smuk, lille Hauge med mange Frugt Træer af Æble og Pære Træer, Lambergske Nødde Træ etc. alt trivelige og store, men alt for fulde af Grene. Kirsbær Træerne vil ikke bestaae sig, men døer ud; formodentlig kan de ikke taale Hav-taagen.

Brøns. Kirken ligesom de foregaaende smuk og anseelig med Taarn. Her ellers intet mærkværdigt. Den største Klokke har denne Inscription: „1594 uth den Füre bin ich gefloten M. Melcher Lucas Klochengeter tho Husum mi in Namen . . . . . gegoten“, da var Kirkens Patron S. Wilhadus, og Archidiaconus i Ribe var Erasmus Heitmann. Den anden Klokke har ingen Inscription, den *tredie er støbt 1731. Kirkens Font er af udhuggen Kampe Steen. Noget af Kirkens Muur er giort af et Slags hugne Kalkstene, som er noget hullet ligesom ormstukne; disse Steene ere mesten tilhugne og dannede som Muursteen, dog var nogle større, andre mindre.[1]) — Ved Præstegaarden en god Frugt og Kiøken Hauge. For 30 Aar siden var her i Byen 21 Gaardmænd, nu er her ikkun 11. De har nu mere Mark at drive og dyrke, end de vel kan overkomme, hver har omtrent saa meget som 8 Tønder Hartkorn

[1]) Brøns er ligesom en Række andre Kirker i Ribeegnen opført af vulkansk Tuf fra Andernach ved Rhinen.

— tilforn var halve og mindre Gaarde — endskiønt det er ved Lov og senere udgangne Forordning forbudet, at nogen Gaardman (!) der maa tilkiøbe sig en ledig Gaard og samme at legge til sit, men de tage Fæste paa et af deres Børns Navn, ligesom det var til en ny og fremmed Beboere.

Døstrup, Hr. Brorsøn en Søn af Sognepræsten til N. C. (Nikolaj Kirke) i Kiøbenhavn. I Kirkens Kors Bygning en Tavle over Præsterne siden Reformationen og en Træ Epitaphium over den første luterske Præst, har denne Inscription: „Mit Haab til Gud allene. Her ligger begravit hæderlig oc gudfrictige Mand H. Knud Jenssøn den første evangeliske Prest til Døstrop Kiercke som saligen hensoevit udi Herren den 10. Janua. Anno 1586 ætatis 81 — Her ligger begravit hæderlig oc gudfrictig Qvinde Kierstine H. Knudts som saligen hensofvit udi Herren den 22 April Anno 1586 ætatis 63" (Under Indskrifterne, der er malede med store latinske Bogstaver og staar paa hver sin Side af Tavlen delt af Skriftstedet: Pulvis et umbra sumus ɔ: Vi ere Støv og Aske, er skitseret to Vaabenskjolde; i det ene en Slange med Omskriften prudens sicut serpens ɔ: Listig som Slangen, i det andet en Fugl [Due]) — Døstrup ligger under Troiborg.

I Scherbek Kerke var aldeles intet merkværdigt. Præsten Hr. Rar en besynderlig Mand.[1])

---

[1]) Denne Mand maa aabenbart have gjort Indtryk paa A., der et Par Linjer senere noterer: Skerbek Kirke, Hr. Rar, Misantropos (Menneskehader). Her intet mærkværdigt uden Præsten. Degne Konen skal være en Decendent af Kong Hanses Datter, som fik en Selveier Gaard.

Medolden ligger under Troiborg. Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt af Old Sager. Ved Præstegaarden en smuk Frugt og Kiøken Hauge. Kirken er bygt af hugne Kampesteen, har et Taarn, men intet Spir.

Randerup Kerke ligger uder Troiborg, Hr. Hansen, en høflig Mand, Postmester Hansens Søn i Helsingøer. I Choret et smuk udarbeidet *Skab fra catolske Tider med en Pyramide paa af samme Arbejd, hvor paa den ene Side er i Træ udskaaret oventil denne Figur (Medaljon med to gotiske Minuskler?), der under (et med gotiske Minuskler skrevet Navn, der sikkert maa læses Hr. Svend, rimeligvis Sognepræsten), atter neden under (et Vaabenskjold, hvori en Kalk og Aarstallet 1484 med arabiske Taltegn). Paa den anden Side (en Medaljon hvori ihſ), der nedenunder (et Skjold med Stjernejuelernes Vaaben), siges at være Biskop Hartvig Juuls Vaaben. Kirken har Taarn, men intet Spir. Paa Klokken i Taarnet staaer „Anno 1592 die Segen des Herren maket rick ane Moi Michel Dibler“ (Støberen). Paa Kalk og Disk, som er af Sølv forgyldt, staaer „Ida Hedevig Gräfind von Moltke geboren von Buchwaldten. Troyborg A^{0}. 1763.“ — Agerlandet her er ikke af beste Art, da det er sandig og har All under sig, dog har de temmelig god Marsk.

Ballum Kirke. Hr. Cramer, har for nylig anlagt en liden Hauge. Udvendig smuk og anseelig, har Taarn med Spir og tækt med Blye; indvendig i Choret sees *Altertavlen med Slaugdørre at være fra catholske Tiider fuld af Billeder kunstig udhugne, men her fandtes ingen Inscription eller Vaabn. Midt

i Alter Tavlen sees et Billede forestillende en aldrende siddende Mand formodentlig betegnende Gud Fader, ved hans høire Side et kroned Qvinde Billede med udslaget Haar, skal vel være Jomfru Maria. Fonten af Marmorsteen, antiqve af Arbeid og udhugne Billedværk. I Middelgangen op imod Choret en gammel, forslidt, grov, hviid, Marmor *Gravsteen, hvorpaa allene kunde kiendes af Inscriptionen dette :|„ . . . . erligh och ○ welbyrdig Mand | . . . . . | till Brinck ○ som døde ○ den Søndag“. Den siges at skal være lagt over Jørgen Juul til Brinck og hans Frue Bege, som døde 1498, og at der forhen paa sydlige Mur i Kirken med Vand Farver har været malet hans og Frues Vaabner, i et af disse stod en Eenhiørning i et andet en Ørn, tillige med den Efterretning, at hans Frue Bege døde 1te Dag for St. Jørgens Dag A⁰. 1498. I en af Præsterne forfattet Optegnelse over Kirkens og Sognets Merkværdigheder anføres, at der inden over Kirke Dørren paa en fortinnet eller forsølvet Plade forhen har staaet med sorte Bogstaver: „Hic. jacet. Olaus. Staverschou. orate. pro. eo“. (Her ligger O. S., beder for ham). Dette skal ved en Reparation 1734 (være) bleven borttaget. Paa den store Klokke staaer det grevelige Skakiske Vaabn og denne Inscription: „Hr. Hans Greve af Skack til Scakenborg Herre til Gram og Brinck Ridder“. Paa den *mindre staaer disse Caracterer (en fuldstændig misforstaaet Indskrift i gotiske Minuskler). Herregaarde findes nu ingen her i Sognet, men her skal have været en Herregaard kaldet Staverskou imellem Ballum og Røm, hvor der nu er vildt Hav. 2. Norden

ud fra Kirken har staaet en Gaard, Grove kaldet, hvor nu findes en Deel Engbund, men den største Deel bortskyllet af Havet, denne Gaards sidste Beboere har været Hermann Høg. 3. Nordvest fra Kirken haver ligget en Sædegaard, paa et Sted som nu kaldes Gudmark, sidst beboet af en ved Navn Frue Gunder, Stedet ligeledes bortskyllet. 4. Brinkgaard har staaet Østen fra Kirken, hvor nu den gamle Wæjermølle staaer, sidst beboed af Jørgen Hansen Jul. 5. Sydost fra Ballum Kirke har og staaet en Herregaard paa Bovens Mark, som nu hører til Skads Sogn, sidst beboet af Frue Maria. 6. Gaard Kausmark sidst beboet af en Herre ved Navn Frelle Hiort. 7. Ladegaard sidst beboet af Hr. Axel Vivert[1]). — Her er frugtbart Land og god Marsk. Fra Ballum Bye er nærmeste Overfart til Røm omtrent 1 Miil over Vandet.

Emmerlev Kirke. Altertavlen er tildeels fra catolske Tiider og liig den i Ballum, men Side-Støkkerne ere tilsatte i senere Tider. I Choret frem for Alteret en hvidagtig gammel *Gravsten af hvidagtig Marmor[2]), oven 3‘ 1½“ breed, neden 2‘ 8¾“ breed, men 6‘ 6“ lang; af Inscriptionen, som er fordybet, var allene følgende kiendeligt „: ✕ . . . . c c c . . . obiit Nicolavs: Blech: kanonic.: Sleswicen: feria: IIII: ante: festvm: Johannes: Baptiste ✕ “(. . . 13 . . Onsdag før St. Hans døde N. B. Kanik i Slesvig; Skriften er gotiske Majuskler). Nede i Gangen en hvid Marmor

¹) Jfr. Danske Atlas V. 670.
²) Rentegning i Nationalmuseet.

Gravsteen, ganske forslidt, derpaa sees allene en harnisket Herre og hans Frue og Vaabn, hvoraf det første oven over ham har Fahner paa Hielmen, det andet øverste over hende har og Fahner og (Skjold med en halv, mod Højre springende Hest?)[1])

Daler. Hr. Riis, han er fød i Colding, bileosus homo (en galdesyg Mand!). Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt; Klokkerne ere nye.

Mølgel-Tønder (!). Præsten her til Sognet er Provst Soega, en Broder til Post-Casserer Justitz Raad Soega.[2]) Kirken er anseelig, har et smukt Taarn og er overalt tækket med Blye, indvendig meget pyntelig, men her findes intet mærkværdigt af gamle Ting, allene her er ophængt tvende Tavler, paa hvilke de bekiendte gamle Guld-Horn ere afmalede. Paa sydlige Muur her nede i Kirken ere paa Tavler eller Duug i Rammer indfattet afmalede tvende Præster, som har været Præster her til Kirken, deres Billeder staaer i fuld Corpus; den ældste Hr. Lago Johannis fød i Jylland var i sine Studenter Aar i Belejringens Tiid (1658—59) Anførere for Studenterne. I Vaabn Huuset staaer et stort catolsk Biskops Billede udhugget i Træ, som siges at være St. Mauritzii Billede, Patron for Kirken.[3])

Skakenborg grevelig Bygning er meget anseelig og smuk og er derved anlagt (en) kostbar og smuk Hauge

---

[1]) Maa være den i Danske Atlas V. 675 omtalte Ligsten fra c. 1600 over Otte Rosenkrands og hans Hustruer.

[2]) og Fader til den bekendte Kunsthistoriker og Arkæolog Georg Zoega.

[3]) Den endnu bevarede Figur forestiller sikkert St. Nicolaus (afb. Haupt II. 595.)

alt med Vand Graver omgiven. Hans Excellence Grev Skak har en (!) smukt lille Kunst Kammer af Malerier baade i Vand- og Olie Farver, Conchilier, Kunstarbejder og deriblandt en Mængde kostbare Støkker af udarbejdet Rav, saa og en Deel Conchilier. Her er aldeles intet .Hoverie ved Hovedgaardens Avling, thi all(!) Hovedgaardens Marker, ganske lidet undtagen, er i Demeter Land udsolgte med arvelige Fæster imod visse aarlige Afgifter i Penge; alle Bønderne har og arvelige Fæster. Her er en Gade kaldet Slots Gaden, meget smuk bygget med grundmurede Huuse og deriblant er nogle anseelige Bygninger. Inspecteuren Hr. Holm hans Kiæreste (Hustru) er en nær beslegtet til Architecht Hansen. . . . . (Delvis Gentagelse af det foregaaende om Hovedgaarden). Bønderne ere Ejere af deres Huuse og Vaaninger, og all Fællesskab er ophævet ved Jordenes Inddeeling til enhver Beboere.

. . . Byen Galhus . . . . (nogle Notitser om Fundet af Guldhornene er udeladte) er mesten allene beboet af Huusmænd, af hvilke de fleeste nære sig ved at lade sig leje til at arbejde i Marsken, deels og med Kniplings Handel. Lidet Støkke Vej vesten for Galhuus er en Mølle-Dam, der ligner en liden Søe og har sit Udløb i en Aae, der samler sig omsider med en anden Aae og løber ud i Vester Havet ved Ruthebøl Kogs Sluser. I fordum Tiid har de kundet seigle fra Vesterhavet lige op til Møgel Tønder, saa vidt som nu deres Merskland strekker sig op mod det højere og jevnere beliggende Giest og Agerland, som ved Bredden gaaer brat ned til Merskgrunden . . . . (Terrænprofil). Agerlandet paa Giesten bruges her i 3

Aar og hviler 5 à 7 Aar, noget bruges hvert Aar. Paa Mersken kan avles 16, 24 à 32 Fold, alt ligesom Mersken er god til og efter Aaringens Frugtbarhed. En Demet Land er 180 □ Ruthen, og hver Rute er 64 □ Alen Hamborger Maal. En Demet Merskland kiøbes for 200 Rdr. og kan derudi saaes 1 Tønde Byg. Af Rap Saaet (Raps) saaes i en Demet en Kande, derefter kan avles 15 til 20 Tønder; 1 Tde. Rapsæd koster 5 Rdr. For en Koes Græsning betales 12 Rdr., for en Hest 13 à 14 Rdr., en feed Gaaes kan veje 12 til 16 Pund, og et fedet stort Sviin kan veje 16 til 20 Lispund. Af en Koe kan faaes 20 Kander Melk hver Dag. Paa en Demet Land kan avles af Mersk Høe 2 til 4 Læs — Profil af et Marsk Dige — Gemmenlig udsaaes en Tønde Byg paa en Demet Marsk Land, men her bliver dog og af fornuftige Landmænd ikke udsaaet mere paa en Demet feed Mersk end 5 à 6 Skiepper Byg. Paa Mersken høstes ikke Kornsæden med Lee, men med Sigler. Paa Giestland høstes meget Rug med Sigler, anden Sæd med Lee. Alt, hvad som udføres af Korn Sæd og Rapsaat, gaar meest til Holland. Ein Pflug Land i det Holsteenske udgiør saa meget som en heel Bondegaards Eiendom, det er omtrent 8 Tønder Hartkorn. Sædarterne i Mersken er Havre, Hestebønner, Vinter Byg, Vinter Hvede og Rapsæd. I Mersken bruges Jorden 20 til 30 og flere Aar uden Hvile og udlegges derefter ligesaa mange Aar.

Troiborg Slot har 4 Taarne (og) er en smuk, anseelig, gammel, grundmuret Bygning med Grave omkring, bygget paa en moratzig Grund fæstet og bunden med Pæle og Muur. Bygningen hviler altsaa paa stærke og grundmurede

hvælvede Kieldere. Bygningen er opført af Peter Rantzov, en Broder af Daniel Rantzov den ældre. Dette Sted med alt sit tilligende (!) Jordegods har Daniel Rantzov faaet til Forærring af Kronen og hans Broder Peter Rantzov tiltusket sig mod andet Gods af F(rederik) 2den og derved faaet de Friheder og Herligheder, som Troiborg har fremfor andre adelige Gotzer. Over Slots Porten ud til Vindel Broen staaer en Inscription saa og Peter Rantzovs samt Catarina von Dahms fædrene Vaabn, tvers i hendes Vaabn Felt horisontaliter sees en flyvende Fisk og paa Hielmen 4 smalle Plumatzer eller Fedre.[1]) Nuværende Ejere Cammer Herre Carl Adolf von Plessen og Frue Ida Hedevig von Buckwald. I Porten, som er af Eeg, sees Huller, hvilke de Svenske har skudt derudi i Krigens Tiid. At Troiborg Slot eller samme Sted og Grund har i de ældste Tider i Synden, Vesten og Norden været omgivet med Søe og Moratz, det sees tydelig af det store omliggende Giestland og af den Aae og denes Grene, som løbe giennem samme, dog synes her at have været tørt og lidt høïere Land paa vestlig Side.

Visbye. Kirken er baade indvendig og udvendig smuk og i god Stand. Kirken er tækket med Blye og har et smukt Taarn. Altertavlen har Aars Tallet 1593 udskaaret i Træ og øverst Rantzov Vaabn. Paa et Par Mands og Qvindestade staaer Peter Rantzovs

---

[1]) Paa et følgende Blad findes en Afskrift af den hos Haupt II. 630—31 gengivne Indskrift samt en Meddelelse om, at Hovedgaardens Avling er delt i 4 Forpagtninger. Efter Indskriften er den 1854 desværre nedrevne, smukke gamle Gaard opført 1580.

og Catharina von Dahms Vaabn og Aars Tall 1592; samme Vaabn er i Træ udskaaret paa Døbbefontens Dækkel, Fonten af Eeg, smuk udarbejdet.[1]) I Choret forvares et *Kobber Røgelse Kar. Paa den Kalk, som bruges til Syge, som er af Sølv forgyldt, staaer paa dens Stang Knap i h e ſ v s, ligeledes paa det Støkke af Stangen tæt under Kummen, men neden under Knappen staaer paa Stangen m a r i a. Paa Patellet (Disken) er midt udi de 4 Evangelist Tegn udgravne, og om paa Randen er denne Skrift udstukket (med store latinske Bogstaver): Ecce meum corpus pro vobis traditur almum auferat ut scelerum quod grave fertis onus + Hoc qvotidie animo languentes corpus edetis vos memores tanti muneris esse decet.[2]) Den store *Kalk og Disk er nye og givet af Hr. Ober Marechal Christ. Frid. Moltke og Frue Ida Hedevig von Bukwald. Paa den ældste Klokke staaer Aars Tallet 1592.

Fra Troiborg den 12. Augusti til Arrild. Paa Vejen kom vi igiennem meget vandrige eller med Ovenvand oversvømmede Steder, hvor Høet enten fløд hist og her omkring eller var opsamlet af Vandet i smaa Stakker opsatte paa vaade Grunde, saa at det dog var fordervet og halv raadnet ikke brugeligt uden til at blande i Giødningen. Endelig kom vi til (en) lidet højere beliggende Strækning og forbi

---

[1]) Afb. hos Haupt II. 634.

[2]) En fuldstændig lignende Disk i Hostrup Kirke er afb. hos Haupt II. 575. Indskriften kan oversættes: Se mit blide Legeme gives Eder, for at fjærne Brødens haarde Tynge som I bærer. Denne store Gave bør I mindes, saa ofte I svage i Sind æde mit Legeme.

Laugerup Bye og Laugerup Kroe, hvor der ganske tæt ved og østen for Kroen ligger en meget anseelig steil og stor Høi, noget nær ligesaa stor som den mindste ved Jellinge Kirke i Colding Amt. Paa Vejen havde jeg forhen seet en Deel mindre Høje beliggende paa venstre Haand og forud længere borte paa høit Land en Mængde Høie. I Arrild fik ieg nye Befordring og kom giennem Roost til Branderup samme Dags Aften d. 12. Augusti.

Branderup Kirke og Bye har fordum været kaldet Brønderup af de Kilder og Væld, som her findes. Sogne Præsten Hr. Outzen har en særdeles god Kilde, som giver ypperligt klart og rent Vand. I Kirken ikke det ringeste merkværdigt, den er ligesom de fleste Kirker i Hadersleb Amt smuk og i god Stand. Branderup Sogn grændser til en af Arrild Sogns Marker, hvor der i en Moratz har staaet et gammelt Slot kaldet Ørenholms Slot. Hr. Outzen lod for et Aars Tiid siden opbryde de gamle Mure i Grund- Volden, som bestod af utilhugne saa kaldede Kampesteene, hvor der fantes nogle gamle Bracteater.

Agerskov. Kirken anseelig stor med et smukt Taarn og Spir overalt tækt med Blye, indvendig pyntelig men intet af Old-Sager. Kirkens forgyldte Kalk er for kort Tiid siden bortstiolet af Tyve, som her og i alle Kirker i Ha[illegible]rsleb Huus Amter indbrød om Nætterne. I Choret er Tavle over Præsterne siden Reformationen. (Den meget utydelige Afskrift er ikke medtaget, da alle de faktiske Oplysninger findes hos Rhode, Samlinger til Haderslev Amts Beskr. S. 477) Pastor Jørgen i Beutoft i Nørre Rangstrup Herred

har været første Autor til Teglbrænderiernes Anlæg og almindelige Bruug her i Nørre Rangstrup, Hvidding og en Deel Miile sydligere hen og det omtrent ved Slutningen af forrige Seculo. Hr. Provst Riise (i Agerskov) havde nogle gamle Mynter . . . . et Rens eller Els Dyhrs Horn funden her i en Mose og en Deel Naturalia deriblant nogle smukke Petrificata silicea et calcarea (Forsteninger i Flint og Kalk), Rav med Insecter, Rav Daaser, som han selv har udarbeidet, foruden en Deel optiske og katoptiske Instrumenter og Machiner samt mathematiske Instrumenter af ham selv forfærdigede. Her i Præstegaarden forvares de originale Kalds Breve for de tvende første Præster her i Agerskou efter Reformationen; det ældste af 1528 udstæd af Hertugen til Slesvig Christian skreven paa Hadersleven-Slot[1]), det andet Kaldsbrev udstæd 1592 d. 24. Augusti af Kongl. Raad og Amtmand Hans Blome paa Kongens Vegne, hvorudi Agerskou Sognemænds Valg paa Hr. Peder Jonsen confirmeres. Dette samtlige Sognemænds Valg og Minde er her og in originali.

Nogle Skridt sydøst fra Agerskov sees en Høi kaldet Balders Høi, som nu er til Deels sløifet og pløiet, dog er Forhøiningen endnu merkelig kiendbar. 2 a 3 Mile herfra i Sydost er en Bye kaldet Balderslev. Det Ord Lev eller Lov betyder Vand, ved Brøgning kaldes endnu det kaagte Vand, hvorudi man indrører Maltet, med det Navn Lou; paa Fransk er lau Vand, men Bønderne omkring ved Paris siger

---

[1]) Trykt hos Rhode S 478–80.

lou . . . . . .[1]) (Et par enkelte nordslesvigske Udtryk samt en Række frisiske Gloser er udeladt. Det kan mærkes, at „paa Amrom forstaaer Indbyggerne intet Dansk, men nogenledes det Tydske“.)

Hvidsted vel (eller) Wittsted Kirke. Kirken har Taarn uden Spir og er blytækt. I Kirken er intet mærkværdigt. Fonten er af huggen Sandsteen. * Klokken har denne Inscription: „Gloria in excelsis deo. M. Bonaventura Refeldt Probst H. Willum Martiens Pastor Michel Jensen und Bartelt Hansen Kirchszhwaren Baltzer Melchior A⁰ 1653“. Alter Lysestagerne — de nyeste — givet til Kirken af en Skovfoged 1750. De ældre er af 1726.

Hoptrup. I Choret en Tavle over Præsterne Ketel Ivardes, Relig. Rom. cath. 1446, Neok Noæ vulgo Nojesen obiit (døde) 1571, Simon Noæ 1622 etc. Paa Klokken staaer gammel Munke Skrift, men meget ureent støbt og ulæseligt. Inscriptionen er Plat Tydsk, det ieg kunde læse gav tilkiende, at Klokken var kaldet Maria og døbt santo Nicholaus(!) til Ere. Aarstallet var uvidst enten mccccl (1450) eller mccccli (1451).[2]) Det var særdeles vanskeligt og farligt at kunde komme at besee Inscriptionen rundt omkring. Her er en temmelig god frugtbar Egn, men mange høie Backer og Dale og slem Kirke Vej fra Præstegaarden til Kirken. Kirken er en

---

[1]) Endelsen lev betyder Arvegods og har selvfølgelig intet med det franske l'eau (Vand) at skaffe!

[2]) Efter den hos Haupt I. 366 gengivne Indskrift er Klokken støbt 1476.

Kors Bygning. Det ældste bestaaer deels af hugne Kampesteen, deels gamle store Muursten, de nyere Tilbygninger er af mindre Muursten; midt paa Kirken er et lidet Taarn-Spir, hvori Klokken hænger. Taarn og Kirke-Tag er tækt med Blye.

Wilslev[1]) Kirke. Hr. Windekil, hvis Søster er Cammer Jomfru hos Princesse L(ouise) A(ugusta). Over Dørren i *Gitterværket fra Choret er baade inden og uden i en Sløife i Træ udskaaret: „Andreas Boisen Kerksvar. Anno 1560 | Magister Georius Boetius pastor — huius loci et præpositus | Jes Raven Kerksvar 1560“ (Under Indskriften, der er i Versaler, er tegnet tre Vaaben, vel sagtens Præstens og de to Kirkeværgers). Paa * Skriftestolen i Træ udskaaret med ophævede Bogstaver: „Paulus Zoega | past. hu. | loci 16 | 78 |“ og dette Vaaben (Zoëgas). Egnen her er god og frugtbar, men endnu bedre og mere cultiveret i Halke Sogn.

Halke Kirke. Hr. Dannefær. Her intet merkværdigt. Døbe Fonten støbt af Malm med Munke Skrift, som formedelst ureen Støbning var ulæseligt.

Øsbye Kirke. Her aldeles intet af Oldsager uden et Par gamle * Munkestole i Choret. Paa nordre Væg et Epitaphium over „Simon Bertelsen, fri Besiddere paa Sparrelund, fød Mortensdag 1637 døde d. 19. October 1727 med sin Hustrue Kierstina Simonsens fød d. 14. Junii A. 1650 og døde d. 15. October 1727 levede tilsammen i k(jærligt) Ægteskab 62 Aar og efterlod sig 4 Børn: Sara Holstes, Hr. Paul Holstes til Wested hans Hustru, Bertel Simonsen Kongl.

---

[2]) Fejlskrift for Vilstrup.

Skourider i Weding og Rangstrup Herreder, Andreas Simonsen Kongl. Majestets Krigs og Lands Commissarie saa og Huus Foget udi Hadersleb Amt og Hans Simonsen Kongl. Majestets Justits Raad og Amtmand over Assens og Hinsgavls Amter saa og over Rytter Destrictet i Fyen. Til Efterminde opsat af bemeldte Hans Simonsen."

Grarup, Annex til Starup. Kirken er liden, har et lavt Taarn, hvis Spir er tægt med Spohn; det øvrige Kirketag er deels tægt med Blye deels med Tagsteen. I Kirken intet merkværdigt, Klokken er i senere Tiid omstøbt, nede i Kirken staaer et gammelt Mariæ Billede.

Starup. Kirken har et lavt Taarn med Spir, overalt tækt med Blye. Klokken er liden og støbt om for 12 Aar siden. Altertavlen har Aars Tall 1616 og 1615 udskaaret med ophævede Tal i Træet. Paa Skrite (Skriftestolen?) staar M. G. B. og det samme Boetii Vaabn Skilt som i Wilslef saa og M. H. A. Anno 1565 og dette (et Skjold med et Anker). Paa sydlig Side Muur i Chor Aabningen en malet firkantet sort *Tavle hvor paa malet et Vaaben, som paa Hielmen har 4 Paafugl Fiedre, men Insignia i Feltet ere udslidte. Neden læses (med Versaler): „Hir licht begraven de erbaren | und erentfesten Hans Blome | Jurgens Sone den Got gnedich und | barmhartig si und starf im Jahr | Anno 1565". Paa det * Stolestade nest Choret til sydlig Side (Aarstallet 1558 og et Skjold med Slægten Møtes Vaaben). Paa *Qvindestadet i Træ udskaaren (et Skjold med Slægten Blomes Vaaben.) Nede i Gangen en * Marmor Steen, som har denne

Inscription (i Versaler): „Hier licht de edlle unde erendtfesten Jurgen Möte mith sin bede Husfruen Dorote Blom szeliger Jurgens dochter van der Skonhorsth. Emerens Powisch szeliger Wolf dochter van Elerstorp. Anno 1590[1])". Klokken i Taarnet er meget liden og omstøbt for faae Aar siden. Kirken er bygget af Kalksteen, som ere hulrige og (inde)holde Petrefacta (Forsteninger)[2]). Taarn Muuren er af Muursteen. I Choret et *Epitaphium over Johannes Ancharii ecclesiarum Starup et Grarup pastor et conjuge Rachael Ivari Corvini filia ille obiit A⁰ 1602 20 iunii ætatis 75 illa vero A⁰ 1611 ætatis 78. Nede i Kirken paa nordre Væg et anseeligt smuk Epitaphium over Hr. Pastor Sebastian von Saldern gebohren in Apenrade d. 17. Febr. 1671, von der Welt entscheidet d. 25. April 1748 im 78 Jahr og i det 49. sit Embeds Aar. Hoc epitaphium Caparus a Saldern ut filius et successor posuit A⁰ 1750; uxor Sebastiani v. Saldern erat Eleonora nata Lohemann (C. v. S. oprejste dette Epitafium som Søn og Efterfølger 1750. S. v. S's. Hustru var E. født L.) Deres Ægteskab gav dem 7 endnu levende Børn, som var: Caspar v. S. pastor loci, Friderich v. S. Kapitain, Sebastian v S. Leutenant, Helena Pastor Cramers Frue, Jomfru Hedewig Eleonora v. S. og Jomfru Sophia v. S. De øvrige 6 ere forhen bortdøde.

---

[1]) En Tegning af denne Sten, der er smykket med Mandens og hans to Hustrus Vaaben, findes i Nationalmuseet.

[2]) Materialet er Fraadsten (Kildekalk).

Moltrup. Kirken har et lavt Taarn, er overalt tægt med Blye. I Kirken aldeles intet af Oldsager uden et lidet catolsk Altere med Fløj Dørre, hvori staar et harnisket Billede med Kappe hengende over høire Skulder, med høire Haand løftes Kappen op ved høire Knæ, og i venstre holdes et Sværd. Haaret er temmelig langt, Ansigtet ungt og en Hue lignende en Hat paa Hovedet[1]). Fonten er af huggen Kampsteen. Her i Sognet i Kreisel Skov sees kiendelige Rudera af et Slot.

I Annexet Bierning er ikke noget mærkværdigt i Kirken, men i Skoven Rudera eller Grunden af et gammelt Slot.

Aastrup. Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt, den er af samme Architectur omtrent som Moltrup dog overalt tægt med Blye. Klokkerne vare util-giængelige, de skal dog i senere Tider være omstøbte. Paa Kirkegaarden et stor Lind-Træ omblæst og liggende længs Jorden. Hoved-Stammen har skudt Rødder i Jorden og opskut 3 mægtige høie Stammer . . . . Egnen er meget frugbar, (!) de høieste Banker giver frugtbare Agre.

Vonsbek Kirke og Sogn har i ældre Tider været kaldet Odensbek. Præstegaarden har været kaldet Korsbrødregaard, siden i Udtalen forandret til Caspergaard. De Caspergaarder har faaet deres Navn af denne Præstegaard, thi deres Stamfader Claus

---

[1]) Helgenbilledet, der forestiller St. Krysogonus, er endnu bevaret (afb. Haupt I, 369); selve Alterskabet synes derimod at være forsvundet.

Jensen, som succederede sin Fader Jens Clausen, tog det Tilnavn Caspergaard. I Præstegaarden forvares nogle gamle Pergamenter. Et af 1467; det er plattydsk og udstæd af Nicolaus Biskop til Sleswig og tillige undertegnet og forseglet af Hr. Petrus Laurentii Sangmester, Detleff Wulfhen Domherre til Hadersleue og Eggert Heitman Borgemester sammested. Det angaaer en Gaard med tilliggende, hvilken Kirke Herren (Sognepræsten) Asser til Wonsbek udlejer til Enken Gunner Peders og hendes arvelige Sønner i 4 Aar, og Hr. Asser forbinder sig der at lade bygge et Huus. Seglene vare alle borte. Nok et andet Pergament paa Plattydsk af Aar 1515 Onsdagen efter den Søndag, da man synger Invocavit (d. 28. Febr.), er et Tingsvidne angaaende nogle Jorde og Ejendome tilhørende Caspergaard. Nok et Pergaments Brev udstæd paa Dansk af Cristoffer Nielsen Cannik i Hadersløff og Sognemænd i Odensbek Aar 1514 angaaende Odensbek Kirke Regnskab og en Tofte, som ligger Norden for Odensbek Kirke, som forhen i 40 Aar var brugt til Præstegaarden af Sogne Presten Hr. Sylvester og ligeledes før hans Tiid og derfor ligeledes ved 12 Dannemænd tilkient Hr. Jens Søvrensen Præst og Capellan i samme Sogn. Et Skøde af 1652 udstæd ved Hadersleff Ting af Herretsfogeden Ennewold Boldich og Sandemænd, det er skrevet i(!) Dansk.

Alter Tavlen er af 1625 og Prædikstol 1623. Paa Skriftestolen er udskaaret i Træ 1647. M. Johannes Rotloben præpositus. Claudius Johann. Caspergaard. pastor. Paa sydlig Sidemuur af Chor Aabningen er nedad til Stolene opsat et(!) gammel catolsk

*Altertavle forestillende Christi Korsfæstelse og disse Helgener St. Andreas, Sta. Maria, Jhs. Xps., Sta. Maria Mardalena (!), Sta. Anna, Sta. Catharina. Til nordre Side af Chor Aabningen en meget kostbart (!) og overalt forgyldt *Alter Tavle forestillende Jomfrue Maria staaende i en Gloria med Barnet paa Armen og en halv Maane under Fødderne. Neden under denne Gloria forestilles en catolsk Geistlig skalled oven i Hovedet og staaende i en Prædikstoel og ved Siderne deels staaer deels knæler Tilhørerne, foran til højre en Pave med 3dobbelt Krone, til venstre tvende Konger eller Førster med Krone paa Hovederne samt Bisper, Cardinaler og nogle i Harnisk. I Fløidørrene Christi Fødsel, Omskærelse og Joseph samt Mariæ Flugt med Barnet etc. Nede i Kirken et stort catolsk *Altere med malede Fløidørre, i Midten af Alteret staaer St. Andreas holdende en udslagen Bog i begge Hænder; neden under staaer: Sanctus Andreas ora pro nobis (St. A. bed for os.)[1] Paa *Klokken staaer A° 1572. Over Sacristi Dørren hænger en Tavle hvorpaa Præsternes Navne, som her har været fra 1525.[2])

Vonsbek Sogn er meget fordeelagtig beliggende mod Havet og derfra kan sees Hadersleb Bye og mange Kirker der paa Landet. De har beqvem Losse Plads til deres Producter at føre til Søes til Hadersleb. Egnen er overmaade frugtbar, leeret og mergelartet, har got England og Agermark. Agermarken

---

[1]) Dele af den første og den sidste Altertavle findes paa Museum vaterl. Alterth. i Kiel.

[2]) Ikke medtaget; jfr. Rhode S. 284 ff.

bruges gemeenlig 6 Aar og hviler 5 à 6 Aar; først saaes Havre, saa Boghvede, saa Rug, saa Byg 2 Aar og sidste Aar Havre. Ved Præstegaarden er Agerlandet inddeelt i 13 Tægter, hvoraf 7 pløjes og 6 hviler; første Aar Havre, saa Erter, saa Byg, saa Boghvede, saa giødes til Rug, derefter Byg, saa Havre. Der føres 48 store Læs Møg paa 1 Td. Land, hvert Læs omtrent beregnet til 5 Tønder. Undertiden saaes der og Hør Frøe i Steden for Byg i Ertestubben uden Gøde; i Aaret 1773 avledes 24 Lispund tilberedet Hør efter 5½ Skieppe Sæd, hvortil udfodres omtrent 4 Skiepper Byg- Land. Hør Frøe saaes nesten allesteder her paa Østerkanten.

Fielstrup Kirke og Sogn. Kirken er anseelig og stor, har et høit Taarn med Spir, udvendig overalt nylig i Stand sat og tækt med Blye. Her er ingen Oldsager. Paa Altertavlen staaer A⁰ 1617, paa de fleste Stolestader 1635. Paa Skriftestolen staaer „Hr. Bonaventura Refeldt Probst Hr. Georgius Barsonius Pastor“. Klokkerne ere i sildigere Tider omstøbt. Fonten er af huggen Kampsteen. Under *Loftet, som er indlagt med Løvværk, staaer denne Inscription: „Anno 1648 haver M. Johannes Rotleben Provest oc Hr. Jorgen Barsøe Sogen Prest ladet dette renovere oc oplegge Jens Ovdsen i Haw Kierkwerge“. Et andet Sted under Loftet neden i Kirken staaer A. D. 1551, dernest staar: „Her Ivren Barsø Sogen Her til Fielstrup Kirk. Renoverit 1761 Hr. Mathias Meiland Nis Thuseng K.-verger.“ — For en Deel Aar siden har Præsten Hr. Meiland faaet Præstegaarden udskiftet fra Bønderne. Her er frugtbar Egn, men (den) dyr-

kes ikke paa bedste Maade af Bønderne. Præstens Ejendome dyrkes fordelagtigere.

Aller Kirke. Hr. Hansen en brav og god Mand. Her er aldeles intet merkværdigt; i Annexet Taps ikke heller. Egnen her er meget frugtbar, Udskiftningen har bragt adskillige Uleiligheder med sig.

Tystrup Kirke. Hr. Bertelsen en svag og skrøbelig Mand. I Kirken en catolsk *Altertavle med Fløi Dørre og meget Billedhugger Arbeid forestillende Christi Lidelse med megen ægte Forgyldning. Her er tvende Par Alter Lysestager; et Par af 1755, Jens Hansen, Knud Lauritsen juratis (Kirkeværger). Det ældre *Par af 1615 M. Peter Nissen pastor. Neden paa *Altertavlen staaer: „M: Mich: Stichelig præp (ositus) A° 1709 er dette Altare illumineret. Peter Lag. Straarup pastor." Nede i Gangen paa et Stolestade er i Træ udskaaret disse Vaabn (kun Slægten Holks Vaaben er tegnet). I Gangen neden under oventegnede Vaabn ligger tvende gamle, blaagraa *Marmor Gravstene. Paa den ene staaer følgende Inscription med ophøjede Bogstaver: „Anno d . . . . . . 541 den 4 dach na hillige Chrisnis dach starf selige Claues Emichsen van Tustrupgarde dem got gnade amen". Paa den anden Steen staaer med samme Slag Bogstaver (hovedsagelig Minuskler med enkelte Versaler) „Anno domini 1554 de 14 dach na sunte Johanns wort selige Erich Emicsen Claues sone van Tustrupgarde geslagen dem got gnade amen".[1]) Paa

[1]) Af begge disse Sten findes der Rentegninger i Nationalmuseet. Paa den første er udhugget Slægterne Emiksen og Holcks Vaaben, paa den sidste kun Emiksens.

et Stolestade er malet Hr. J. B. R. og Fru A. L. v. M. Vaabn og Aars Tal 1724 (Vaabnene er Johannes Reimers: En sort Grif i blaat Felt, som Hjemtegn en Grif med en grøn Krands og Münchhausens: En sortklædt Munk i blaat Felt og en Munk som Hjemtegn.)

Annexet Jendrup (Hjerndrup) intet merkværdigt.

Heils. Kirken er liden, til største Deelen bygt af hugne Kampesteen, har et lavt Taarn med Spir. I Kirken intet mærkværdigt af Oldsager, allene paa et af Qvindestaderne staaer samme tvende Vaabn i Træ udskaarne som i Tystrup Kirke (Holk og Emiksen) og derhos ved hvert Vaabn disse Bogstaver F. E. B. Altertavlen har Fløjdørre og meget Billedhugger Arbeid forestillende Christi Lidelses Historie efter catolsk Maade. I Gangen har lagt en Gravsteen, paa hvilken var indhugget en harnisket Mands Billede og hans Frue, som nu af Hr. Lassen (Sognepræsten) er bleven nedlagt under de Muursteen, med hvilke Gangen er jævnt belagt. Denne Gravsteens Inscription har lydet over en Joachim Breide de Worgaarde og hans Frue. 1571 a. 1575. Paa * Klokken staaer Aarstallet 1553.

Heils-Minde er en Viig eller Fiord, som holder brak Vand, men har fordum holdet sødt eller ferskt Vand og var da meget fiskeriig. I de Tiider var den smalle Aabning mellem Havet og Søen med Sluus Værk afsondret fra Belt-Søen, saaledes at Sluus-Portene lukkede sig, naar Havet reiste sig høiere end Indsøens ferske Vand, men aabnede sig, naar Indsøen blev høiere end Havet. Der var ved Sluusværket en Broe til almindelig Overfart, men alt dette blev med

Tiden forfalden og ikke holdt i Stand, saa at Havet nu gaaer frit ind i Søen, hvorudover der nu ikke kan opholde sig fersk Vands Fiske, ikke heller Hav-Fiske uden allene Aal og Reger, som kaldes her Purrer. Sluusværket skal efter gamle Folkes Sigende være bortskyllet for omtrent 80 Aars Tiid siden. Mundingen er omtrent 60 Skridt eller et Flinteskud breed, omtrent ligesaa langt og har henved 15 Alne dybt Vand, men Indsøens Dybde er høist 3 a 4 Alne undtagen i Renden, hvor Strømmen af Aaen gaar. Thi Aller Møllevand løber i denne Søe.

Annexet Weistrup. Her er intet merkværdigt, uden at der er fordum fundet en Pergaments Seddel i Alterbordet ved nogle Reliqvia, hvorpaa var en Inscription, hvis Indhold gav tilkiende, i hvad Aar og af hvem samt hvilke af Helgene til Ære, Kirken var bleven indviet og med Reliqvia forsynet.[1])

I Heils Sogn ved Skoven nær ved Stranden er en liden kongelig Forpagter Gaard kaldet Wargaarde, har fordum (været) beboet af de Brejder, har fordum havt Graver og Vindbro, som nu er aldeles forfalden. Den nylig giorde Udskiftning skal have kostet Bønderne omtrent 1200 Rixdaler, og de vil dog nu have det omgiort.

Stenderup. Hr. Biørnsøn, en lærd og brav Mand, har været Hører. I Kirken er intet af Oldsager uden en Tavle over Præsternes Navne.[2])

---

[1]) Jfr. om denne Alterindvielsesseddel fra 1471, der urigtig sættes til 1071, Rhode S. 384 fl.

[2]) Ikke medtaget, jfr. Rhode S. 369—70.

Bierte. Hr. Magister Kleist, doctus asinus (en lærdt Æsel!). Magist. Kleist har et Bibliothech af 10000 Volumina og deriblant mange gamle, rare Bøger, han har og nogle rare, dog ikke meget gamle Penge; af de 8 Skill. Støkker, hvorpaa staaer Fridericus 6tus, har han 5 Rdlr. Nogle gamle Breve angaaende Præstegaarden. I Kirken intet synderligt merkværdigt. En Deel Præsters Navne, som har været her før og efter Reformationen, er følgende.[1]) — I en Mands Hauge her i Byen en stor Steen Dys, hvorpaa en overmaade stor hedensk Alter-Steen.

Wonsyld Kirke. Hr. Federsen, er fød i Tønder Amt, hans Kone er Søster til Boj Bøisen i Tønder, som har anlagt Blonde Fabriqve i Tønder og sorte Kniplings-Fabriqve i Plön. I Wonsyld Kirke intet synderligt merkværdigt, allene en Tavle over Præsternes Navne. 1. Hr. Reimarus har lært i Wonsyl og Dalbye 1070, derefter og i Weistrup Menighed. Thi Weistrup skal være bygt A⁰ 1071, saasom dette Aars Tal er seet paa et Stykke Pergament skrevet med gammel Munke Skrift indsvøbt tilligemed Reliqvia i Rulleblye i Alteret, da det blev repareret 1665.[2]) Efter ham, som her muelig har været den første christne Lærere, kan ikke findes nogen Præstes Navn i nogle 100 Aar.[3]) Paa *Klokken staar: „Dorthe Daa haver ladet denne Klokke støbe og givet til Wonsild Kierke Anno 1588“. — I Annex Kirken Dalbye aldeles intet merkværdigt.

---

[1]) Ikke medtaget, jfr. Rhode S. 363 fl.
[2]) Jfr. om dette fejlagtige Aarstal foreg. Side Anm. 1.
[3]) Resten ikke medtaget, jfr. Rhode S. 354 fl.

Ødis Kirke. Klokkerne i Taarnet har ingen Inscription. Paa et *Stolestade paa Qvinde Siden er i Træ udskaaret disse Vaabn (Slægterne Munk (Tre Roser) og Lindenov). I Choret under trende Qvindestader ligger en hvidagtig Marmor Gravsteen, lang $6\frac{1}{2}'$, bred $4\frac{1}{2}'$. Ved Gulvenes Optagelse fik ieg Inscriptionen og Vaabnerne at see samt noget af Hovederne af 3 Personers Billeder nemlig en Herre i fuld Harnisk midt imellem tvende sine Fruer. Inscriptionen var med fordybede Bogstaver (Minuskler), oven over hans Hoved stod Christoffer Johanssen. I høire Sidelinned stod for den Frue til høire Side (flere usammenhængende Ord). Den nederste Linned var denne: „Anno 1539 got si gnedich Anno 1546". Til venstre Side ved den anden Frue: „vor . . . . . . Clawes Bille docter". Oven over Hovederne stod disse (Rantzovs, Lindenovs og Billes Vaaben), neden under Føderne disse (Blomes, Rosenkrans', Ulfstands Vaaben).[1]) — Til Ødys Sogn skal i forrige Tiider have lagt 5 Herregaarde, men nu er her ikkun 2.

Frørup Kirke, Annex til Steppen, mest bygt af hugne Kampesteen har Taarn og Spir. *Klokkerne ere af senere Tider. Midt i Gangen op imod Choret en graalig Marmor Gravsteen 5' breed 8' $3\frac{1}{2}''$ lang, hvorpaa denne Inscription neden under Billederne med ophøjede Bogstaver (Versaler): „Her ligger begrafven erlig oc

[1]) Den endnu bevarede smukke Sten er lagt over Christoffer Johansen Lindenov til Fovslet og Drenderup (d. 1585) og hans to Hustruer Margrethe Bille og Ide Rantzov. — Selve Stenen er fra c. 1550 og altsaa, som det ofte er Tilfældet, hugget, medens Manden endnu levede.

welbyrdig Mand Mogns Kaas til Brendure som døde den 28. Avgusti oc blef begrafven den 26. Septemb: Aar 1582 med tvende sine Høstruer erlige oc welbyrdige Frue Fru Doritea Sestede som døde den 9 Feb: oc blef begrafven den 17 Mart: Aar 1579 oc erlige oc welbyrdige Frue Fru Anne Rantzov som døde den — oc blef begrafven — Aar — Gud gifve dennom en gledelig Opstandelse til det evige Lif.“ (Skitse)[1])

Steppen Kirke. Paa Altertavlen staar udskaaret i ophævede Caracterer 1612. Paa Prædikstolen „1558 M. Johanis Forstius H. Jesper Brun P. Nis Jebs(øn) Anno 1558“. Paa øverste *Mands Stade er i Træ udskaaret disse Vaabn (Abildgaard og Rantzovs). Paa et Qvinde Stolestade lige overfor anførte Mandsstade staaer Ulfeldt Vaabn af samme Billedsnidder Arbeid. Kalk og Disk af Sølv forgylt. Paa Kalken staar (Haupt I. 382).

Sommersted Kirke. Her er aldeles intet merkværdigt. Paa Altertavlen er malet H. Arent Bokard(?) Præpositus og Peter Wøldike 1725. Kirken har et lidet Spir paa østlig Ende af Taget, men intet Taarn. I Spiret hænger Klokken, som ieg ikke kunde komme til. Refsø, en Pentionair Gaard ligger i Sommersted Sogn.[2])

Maugstrup. Her i Kirken, som er i ganske god Stand og har et lavt Taarn med Spir tægt over alt med Blye, (er) intet merkværdigt. Paa Klokken (Haupt I. 369). Paa Kalken staaer A⁰. 1648.

---

[1]) Rentegning i Nationalmuseet.

[2]) Ved Pensionærgaard forstodes en større kgl. Ladegaard.

Jegerup Kirke, Annex til Maustrup. I Kirken intet merkværdigt uden et gammelt Mariæ Billede af Træ og en Mands Helgen holdende en Kalk i den høire og en Bog i venstre Haand. Paa Klokken er ingen Skrift. Paa Kalken staaer „Niclas og Dorothea Peders fra Woyens Anno 1665 til Guds Ære oc Kirkens Zird hafver dete forærit til Jegerup Kirke.“ Her ikke langt fra Kirken paa vestlige Side trende store Jorddysser, ligesaa paa Vejen fra Maustrup hid saaes vidt omkring en Deel Jorddysser. — Voyens er en Pentionær Gaard i Jegerup Sogn beliggende. — Jeg saa her i Jegerup Bye en meget slet Omgangs Maade med deres Møgdynger, hvilke de lade ligge saaledes, at all Saft og Kraft bortflyder til ingen Nytte; de blande en Mængde Lyng iblant Møget, hvilket skal hindre, at det ikke alt bortflyder, og skal da og hielpe til at forøge Giødningen.

Paa Veien fra Jegerup til Schrydstrup sees mangfoldige Jord Dysser overalt paa Marken. Veien herfra til Scrydstrup gaar igiennem en skarp Hedeegn. Scrydstrup Kirke . . . er liden mest opbygget af hugne Kamp Steen. Muurtaarn med Spir tægt med Blye, en liden Deel undtagen, og ligner Jegerup Kirke. I Kirken var intet merkværdigt, uden at Altertavlen var til Anseende giort i de catolske Tider; i Midten en gammel kroned Mand holdende for sig et Billede forestillende Christum paa Korset og til høire Side Maria med Barnet, til venstre et Billede med Turban paa Hovedet lignende et Qvinde Billed holdende i Høire en liden rund Kumme og et lidet, dog større Beggere i venstre Haand. I Fløjene Apostels Billederne. Nede

i Kirken et Helgen Billede forestillende en Mand i fuld Harnisk og togatus, krøllet Haar og et Klæde bunden om Hovedet, i Høire et Skiold, i Venstre en Stok; udgives for Biskop Magnus af Ribe.[1]) I vestlig Hiørne et siddende Mariæ Billede. Paa Kalken staaer Aars Tallet 1728. Her ude i Marken kiendes Grunden af et gammelt Herre-Sæde.

Nustrup. Kirken er temmelig stor, bygt af hugne Kampesteen, tækt med Blye; Taarnet af hugne Kampe Steen neden, det øvrige af Muursten, Spiret tækt til deels med Blye deels med Spohn, det øvrige Kirke Tag overalt tægt med Blye. I Choret er en smuk Alter-tavle (afb. Haupt I. 411). I Middelgangen en *Marmor Gravsteen med denne Inscription: „In diese Schlaf Kammer ruhet der wolehrwürdiger und hochgelehrter Magister Petrus Jiordt weiland Archidiaconus in Hadersleben 11 Jahr und darnach Pastor in Nustrup Kirkspiel 6 Jahr ist sehlig entschlafen in Martio A°. 1659 seines Alters XXX(!) Jahr. Auch ruhet hier sein Successor . . . . Hr. Johannes Welleius weiland Pastor hier in Nustrup . . . Jahr, ist seehlig entschlafen den 2. Janr. A°. 1692 seines Alters 61. Desgleichen die gros ehe(!) und viel tugendreiche Frau Dorothea Ölegardt von Ahlefeldt die mit dem ersten Ehe Herren swei Söhne und einen Tochter mid dem andern 4 Söhne und ein Tochter gezoiget ist in dem Herren entschlafen A°. 16 . . ihres Alters . . .“ Midt oven over Inscriptions Rummet eller Tavlen staar Ahlefelt

---

[1]) Vistnok S. Chrysogonus, jfr. Beskrivelsen af et lignende Billede i Moltrup S. 122.

Vaabnet med dets Hielm Tegn, oven til høire Side P. H. Hr. Jordts Vaabn, Forparten af en Hiort og Hielm uden Hielmtegn. Wellei ɔ: Vedels Vaabn er dette (Skitse). — Præstegaarden afbrændte for faa Aar siden. Ilden brød ud paa trende Steder om Natten, saa at Provst Wang og hans Familie fik saa got som intet reddet. Nu har han igien opbygget en smuk og vel indrettet Præstegaard, hvor til der er en smuk Hauge indrettet af bemældte Provst Wang. Klokkerne ere af senere Tiders Alder og var utilgiengelige.

D. 27. Aug. Oxenwad. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er af 1639. Paa tvende Stolestader nemlig et Qvindestade og et Mandsstade er i Træ udskaaret (Slægterne Reventlovs og Rantzovs Vaaben). Klokkerne i senere Tiider omstøbte.

Jels, Annex Kirken. Over Indgangen er en Løve udhuggen i Steen. I Kirken et gammel catolsk Altertavle, sterk forgyldt, men ingen Skrift eller Vaabn; ved Klokkerne intet merkværdigt. Paa de tvende østlige *Grund og Hiørne Steene er udhugget tvende Menneske Ansigter, paa en Steen i nordre Muur sees ligesom en Musling. — Et lidet Støkke Vej østen til norden fra Oxenwad Bye sees endnu Kiendetegn af Byggestedet, hvor fordum Tovskovlund har staaet. I Jels Sogn østen fra Jels Bye ½ Fierding Vej sees endnu Stedet, hvor en Herregaard har staaet; det kaldes nu Voldstedet, og der sees Pælene i Neder-Søe af en Broe over Søen til Ladegaarden, som nu er en stor Bondegaard.

Østerlinned. Her er aldeles intet merkværdigt i Kirken, som er liden og har allene et lidet Taarnspir

paa vestlige Tag, hvorudi hænger en liden *Klokke, paa hvilken er ingen Inscription. Kirken . . . (er) bygt af hugne Kamp Steén, tækt med Blye.

D. 28. Rødding. Hr. Niels Tøxen, en retskaffen, brav og fornuftig Mand. I Rødding Kirke aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er fra catholske Tider med daarligt Billedhugger Arbejd (afb. Haupt I, 417) uden Navn, Inscription eller Aars Tal. Kirken meget liden, bygget deels af Muur, deels af Muursten (!)[1], har intet Taarn; Klokken hænger i østlige Ende under et Klokke Skur og er omstøbt forrige Aar; i en Kampesteen i østlige Muur er udhugget ligesom et Aftryk af et Menniskes Fodblad. — Fra Østerlinned hid kom ieg igiennem et vidtløftig Heedeland. Marken her i Rødding bestaaer meest af Sand og Leer og Mor, nesten overalt meget steenig, her findes og adskillige Mergelarter. Her er overflødig Skovbund dog ingen fulkommen nyttig Skov uden Ejendomenes. De Gaardes Beboere, som ere deres Skove egenraadige, kaldes Ejendomere til Forskiæl fra kongl. Fæste Bønder.

Annexet Skrav. Kirken bygget af hugne Steen, i Kirken intet merkværdigt. Paa Klokken staaer med Munkeskrift (Haupt I. 420). I en Steen i øster Ende . . . er udhugget tvende Ansigter. Sognets Marke ere deels sandig, men tienlig til Rug Sæd, dels leeret og siid; her findes og Mergelarter. Ved Skrav Kirke har lagt Skrav Gaard. I Skrav Sogn i den østre Ende af Skov-Engen ned mod Konge Aaen, som gaar om ved Skodborghuus, skal have været en

---

[1]) Hovedmaterialet er huggen Granit.

adelig Gaard kaldet Adover v. (eller) Blaabesk(?), hvoraf endnu sees Rudera[1]). Herfra over Aaen til den anden Side til Munke Mølle har været en Steen Broe; paa denne Side for 50 Aar siden laa en stor firkantet Steen med ophøiet Skrift. Steenen blev sprængt af Las Andersen i K(jøben)hoed, i Gaarden ligger endnu et Støkke af Stenen.

Skodborg. Kirken er stor, bygt af Muursten, dog ere Grundstenene af hugne lange Kampesteene, Taarn-Spiret og Tag overalt tækt med Blye. *Klokken er nye og omstøbt i Husum 1717, i Kirken intet merkværdigt. — Skodborg Aae har tilforn havt sit Løb imellem Skodborghuus Borge- og Ladegaard, saa at Borgegaarden har lagt paa sydlig Side af Aaen, og Gaarden i den Tiid har lagt til Skodborg Sogn. Men siden har Aaen giennemskaaret og taget et andet Løb aldeles sydlig om Skodborghuus, da Gaarden derefter er lagt til Wejen Kirke. Skodborg Sogns Jordsmonne ere af lige Beskaffenhed med Skrav Sogn. Reisen til Skodborg giorde ieg med Hr. Tøxen og tilbage igien til Rødding.

D. 30. Augusti befordret fra Rødding til Lintrup. Hr. Boisen, en gammel Mand, hans Søn er ham adjungeret. I Kirken intet synderligt merkværdigt. Altertavlen er et Steen-Epitaphium, som er bleven indrettet til Altertavle; i Midten er Lidelsens Historie

---

[1]) Højere oppe mellem Notitserne fra Kirken er senere tilføjet: „1100 Favne til vester fra Adover har lagt en Gaard, Hyomgaard kaldet, ved 3 Høie i Skoven, hvoraf Rudera og Muure endnu kiendes“. Det mystiske Voldsted Adover kendes ellers ligesaalidt som Hyomgaard.

afmalet og findes derpaa Aarstallet 1692. Alterets støbte Malmstager givet af en Bagere i Kiøbenhavn og hans Kone 1705; paa Stagernes Fod ere 3 Løve Billeder holdende hver et Skilt, paa et Skilt er Inscription med Givernes Navne, paa et andet en Kringle og et Hvede Brød, paa et 4 Runde Brød eller et stort Brød.[1]) Paa Klokken (Haupt I. 409). Paa østlige Taarn Muur et Ansigt udhugget i en Kampesteen.

Annexet Hierting. Kirken er liden og ringe. Klokken hænger i en Stabel, her var ingen Stige, saa at ieg ikke kunde komme til Klokken, i Kirken aldeles intet merkværdigt. I Lintrup Sogne er en Pensionair Gaard, Tornumgaard kaldet. I Byen Dover her i Sogned ved Folding Broe har været en Kirke i den keiserlige Tiid.

Hygom. Kirken stor og anseelig, med Taarn og Spir overalt tækt med Blye. I Kirken ingen Alderdoms Levninger. Klokkerne ere i senere Tiid omstøbte.

D. 31. Foel vel (eller) Föel. I Kirken intet af Oldsager. Klokkerne har hverken Aars-Tal eller Inscription. Egnen her i Sognet er meest sandig og ikke synderlig frugtbar, dog er en urigtig Agerbrugs Maade meest skyldig derudi. En Agermark bruges 5 Aar og hviler i 5; de har ikkun liden og maadelig Engbund og samme dyrkes ikke, men overlades Naturen, og Udgrøftning forsømmes. At Landet her

---

[1]) Efter Haupt I. 409 skal Stagerne være skænkede 1702 af Københavns Bagerlav, der 1705 gav et Par andre Stager til Hjerting.

kan giøres frugtbarere, beviises af nu værende Præstes Indlukker; dog har han sine meeste Jorde eller Marke i fælles med de andre, thi her er ikke skeet nogen Udskiftning. Mergel findes her i Mængde. Oldenborre Orme giør stor Skade i Agrene.[1]) Paa Veien fra Foel til Gram saaes Agrene oprodede af Sviin, som fortære Ormene.

Gram. Her i Kirken intet af Oldsager; allene paa et *Stolestade staaer disse Vaabn (Detlef van Bocholt [Buchwald] og hans Hustru Fru Annes samt Aarstallet 1556). Paa Herskabets *Stolestade (en meget stor Mængde af Gramgaards Ejeres og deres Hustruers Vaaben og Anetavler er her skitserede.)

Høierup Kirke ligger høit; i Kirken aldeles intet merkværdigt. Her i Sognet i Arnum Bye en god Kroe og en Pensionair Gaard, hvortil er megen Eng Bund. Derfra kiøbe Bønderne her i Sognet og Arnum Bye en stor Deel Høe.

D. 1. September. Wodder. Præsten Hr. Overbek male audit (hører slet). Kirken pyntelig uden og inden, med Taarn og Spir tækt med Blye. Altertavlen fra catolske Tider (Haupt I. 428). Ved Siden af Chor Aabningen hen ved Prædik-Stolen er St. Laurentii Billed indsat i en Fordybning i Muren. Paa *Klokkerne er ingen Skrift eller Aars Tall.

Roager. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt allene en gammel *Altertavle opsat paa nordre Væg i Choret med Mariæ Billede og tvende Helgene.

Hermed standser den egentlige Dagbog for 1775. Uden Forbindelse med den øvrige Rejse er indført en

[1]) Jfr. Danske Atlas VII. 175.

Notits om Runestenen ved Haverslund og en — rigtig — Læsning af dens Indskrift.[1])

II. 1776.

D. 14. Junii fra Kiøbenhavn og ankom til Hadersleben d. 19.

I Hadersleb Raadstue Archiv er ingen originale Documenter i Behold hverken af deres Stadt-Recht eller Privilegia. De har haft deres første Stadt-Recht af Hertug Waldemar af Slesvig A⁰ 1292, men samme tilligemed Privilegia ere ved Krigsluen opbrændte før C(hristiani) 4ti Tiid. Samme Konge har derfor givet dem Confirmation 1639 paa samme Stadt-Recht efter de Oplysninger, som der fra andre Stæders Documenter kunde fremviises. 1627 d. 18. September skeede den store Brand, som ødelagde over det halve af Staden; dette beviises af et Document eller gammel Memorial i Raadstue Archivet . . . .[2])

I Hadersleb Kirke ligger en blaagraa *Gravsteen i den middelste Gang midt nede i Kirken, som har denne fordybede Inscription (med Versaler): „Anno 1626 den 5. Martzi ist in Christo s. entslaffen der achtbar und furnemer W . . . . Schumacher seines Alters 63 Jar d(em) G(ott) g(nedig) s(ei)". I den anden Linned indenfor denne: „Anno 1647 den 19. Augusti ist die erbar und tugentsame Frue Marine

---

[1]) Jfr. Wimmer, De danske Runemindesmærker II, 3. Tegning af Stenen i Nationalmuseet.

[2]) En fra trykte Kilder hentet Oplysning om et middelalderligt Hospital (St. Jørgensgaard) i H. er udeladt.

Schumakers selig . . . Got entslaffen ihres Alters 82 Jarr d. G. g. s.“[1]) — „Oluf Schumacher Weinhandler und seine Frau Barbara Schumacherin seinen liben seligen Eltern zu Ehren Gedechtniz. Er starb A^0 1649 i sit Alders 54 Aar. Sie starb A^0 1668 seines Alters 65 Jahr. Hat Hr. Burgemeister Gothfried Schumacher konigl. Postmeister und Zölner alhier und dessen Frau Salome Schumachern dieses setzen lassen A^0 1671. Er starb 1675 alt 51 Jahr. Sie starb 1680 alt 47“. Paa Gravstenen neden under staaer „Oluf Schum. gestorfen 1649 etc“.

D. 20., Torsdagen, fra Hadersleb til Apenrade, hvor ieg blev logerende hos Rudolf Rudebeck. Paa Vejen en halv Miil sønden fra Rudebek-Kroe aftegnede ieg Runesteenen, som staaer ved Landevejen.[2])

I Apenrade Kirke aldeles intet mærkværdigt. Provsten, Hr. Bargum, en sødtalende, høflig og artig Mand. Angaaende Raadstue Archivet adresserede ieg mig til Stads Secretairen Bentzon, som lovede at ville ved min Tilbagekomst fra Alsen foreviise mig de ældste Pergaments Documenta og Stads Privilegia i Stadens Archiv . . . . .

Løverdagen d. 22. Junii skrev ieg til Kiøbenhavn, Justitz Raad Campeuven sagde mig, at om ieg ville besee Sønderborg og Kirkerne paa Landet i den kongelige Andeel paa Alsen, da kunde det nu beleiligst skee fra Apenrade af. Jeg forlangte da Beford-

---

[1]) Her ender Indskriften paa Ligstenen. Resten af Indskriften staar paa et Epitafium ved Choret og en derunder liggende Sten. Jfr. Rentegningen i Nationalmuseet.

[2]) Haverslundstenen jfr. S. 139.

ring med en god Bondevogn til Sønderborg og tog ikke Postvogn, efterdi ieg dog skulle tilbage til Apenrade for at befordres der i Amtet vidre. Paa Vejen besaae ieg tvende hertugelige Kirker, først Ulderup. Her var et hertugeligt *Stolestade, hvorpaa var malet det hertugelige Sønderburgiske Vaabn. Paa tvende *Stolestader saavel paa Mand Siden som Qvindesiden stod i Træ udskaaret Banner Vaabn med Fahner paa Hielmen, tillige med et andet, som i hvidt Felt havde en sort Biørn med en Guld Hals Ring, og paa Hielmen Forparten af bemælte Biørn giennem en Skantze Kurv. Lidet længere nede i Kirken „Moritz Hokens Dideric Hokens Sohn A⁰ 1635“ og hans Vaabn en gul Gedebuk i røt Felt og samme Dyrs Forpart paa en kronet Hielm, derhos „Magdalena Hoken. s. Claus von Boeckewolten Docter“, et sort Vildsviin Hoved med Hals; paa Hovedet en Krone, Feltet hvidt, paa Hielmen samme Hoved, Tungen var udstrakt af Munden og forgyldt. Her hang en *Fahne over General Major etc. Fietschs Erbherr auf Blandsgaard, gestorben 1667, 57 Jahr alt. Vaabn var tildeels ukiendeligt, allene en sort og hvid tavlet Sparre saaes i Feltet. Den ene Klokke var støbt 1629, „zu der Zeit war Staller im Lande gewesen Augustus von Bestel Bürtzel“; [1]) den mindre er støbt 1728. Paa Vejen kom ieg forbi Saterup Kirke, besaae samme, men fandt ikke mindste historiske Merkværdighed. Jeg ankom til Færgen, blev overført med Hest og Vogn til Sønderborg, tog

---

[1]) Om den fra Nordstrand stammende, 1632 støbte Klokke jfr. Trap, Slesvig S. 373.

Herberg hos Enken Madam Thorsten, en brav Kone. Jeg mældede mig hos Borgemester Hansen, foreviiste mit Pas, baade for at erkyndige mig om de ældste Documenter i Raadstuen saa og for at befordres, naar ieg havde forrettet, hvad ieg burde, men blev begegnet med megen Grovhed og negtet Befordring. Altsaa var der intet for mig at udrette denne Gang. Jeg lejede da Postvogn til Augustenborg for der at mælde mig hos Hr. Huusfogeden Herr Steingart, en ærværdig og brav Mand.

I Augustenborg blev ieg indlogeret hos Marcus Nielsen en gammel, brav og fornuftig Mand, hvis Søn Nicol. Nielsen er for kort Tiid siden bleven Stutmester ved Fridericsborgs Stutteri. Alle Hertugens Betiente ere høflige og artige Mennesker. Jeg besaae det hertugelige Pallæ, som er bygget for 3 Aar siden meget anseeligt og smukt. Kirken har indvendig samme Bygning som Slots Kirken i Kiøbenhavn; den er over alt malet hvid og Siraterne forgylt med ægte Guld. Prædikestolen og Alteret er i et; den hertugelige Stoel og Damernes er indrettelige ligesom i Christiansborgs Kirke. Den hertugelige Hauge er nylig anlagt, dog er der behagelige og skiønne Alleer, som forhen har været plantet, saa og Orangerie, Blomster-Quarterer og Minangerie af Paafugle, Duer og allehaande smaa Fugle. Prints Emillius[1]) beboer et Lyst Pallæ ved Enden af forbemældte Hauge, hvilket er meget smukt indrettet med ziirlige og kostbar meublerede Værelser og alle Ting meget ordentlig indrettet.

---

[1]) Pr. Emil August d. ugift 1786.

Bygningerne er først bekostet af Hans Excellence Grev Ahlefeldt, som nu er Commendant i Rensburg.

Ved bemældte Lyst Pallæ er en særdeles smuk Lyst Hauge med rare Blomster, saa og et meget smukt Menangerie med smaa Fugle af adskillig Slags. In Summa alle Ting ved Augustenburg er ordentligt og roesværdigt, de hertugelige Betientere ere alle meget ordentlige, høflige og artige; den kongelige Huusfoget Hr. Steingart en meget sindig, fornuftig og artig Mand.

D. 23. blev ieg ved Hr. Huusfogeden befordret til Nordborg, og tog Herberg hos Kiøbmanden Hr. Otto Alman. Nordborg er en Flæk, som har mange Beboere samt Handlende og Kiøbmænd; her er ingen Magistrats Person, men allene en Herrets Foget. Huuse og Gader ere uordentlig byggede og anlagde, de fleeste Huuse ere ringe og uanseelige. Slottet beboes af Enke Hertuginden af Glücksburg.[1]) I Kirken i Nordborg, som har et lidet Spir, intet af Oldsager; bag Alteret er et(!) tilmuret hertugelig Begravelse, bygt A° 1700, hvor Hertugen af Nordburg, som døde 1699, blev indsadt.[2]) Til Kirken er der et anseeligt stort Alterbeggere med Patel og Oblat Æske af Sølv forgyldt og tvende store og smukke Sølv Lysestager given af Hertugen. I Kirken er adskillige adelige

---

[1]) Henriette Augusta af Lippe-Detmold d. 1777, g. m. Hertug Frederik af den (ældre) lyksborgske Linje d. 1766.

[2]) Hertug August af den nordborg-plønske Linje fik 1677 det lille Hertugdømme, som Besidderen 1669 havde maattet overlade Kong Frederik III paa Grund af Gæld.

Personer begravne, som har været ved det hertugelige Hof, men der er intet Gravminde over dem.

Oxbüll. Her var aldeles intet merkværdigt. Spiret var nedbrudt, og Taarnet stod under Reparation. Opgangen til Klokkerne var en brøstfældig Vindeltrappe af Muursteen, og Trinene vare afbrudte, saa at Opgangen var fordervet; ieg kunde altsaa ikke komme til Klokkerne.

Hakenberg. Her i Kirken intet mærkværdigt. Allene *Altertavlen er fra de catolske Tider; i Midten krones Jomfrue Maria af Treenigheden, og er der nogle Helgenes og Apostel Billeder udhugne i Træ, men grovt og ilde giort; der var ingen Inscription, Aarstal eller Vaabn. Kirkens tvende Klokker hænger i en Klokke-Stabel; paa den ældste stod med store Munke Bogstaver (Haupt II. 400) men ingen Aars Tall. Paa den anden *Klokke stod Aarstallet 1599; dog var de sidste tvende Tal ilde støbt og ikke tydelige. Hr. Ludwig Wegerslef, Sognepræsten til Hakenberg, en ærværdig, lærd og bereist Mand, har et kostbart Bibliothek ikke allene af theologiske Bøger, men og i adskillige andre Viderskaber, saasom historiske, geographiske, mathemathiske, physiske og i Natur-Historien adskillige kostbare Værker, desuden (en) Mængde af Lærde, Kunstneres og berømte Mænds Portraiter samt andre Kobberstøkker af adskillige Slags, saa og en Samling af Konchilier, Mineralier og Kunstarbeider.

I Norborg Amt forvaltes Forstvæsenet til Skovenes Conservation meget got, og Skcv Plantningen fortsettes med ønskelig Fortgang af Skov-Rideren Petersen.

Her er adskillige Plante Skoler af unge Bog og Eeg meget tæt saaede og opvoxede; de omplantes ikke før efter 5 à 6 Aar. Ingen Bondekarl kan her givte sig eller blive copuleret, før han beviiser at have plantet eller og stiller Caution derfor; han skal være ansvarlig for, at Træerne blive ved Magt 3 Aar efter Plantningen. Denne Indretning er omtrent 60 Aar gammel og foranstaltet, da Landet tilhørte Hertugen af Nordborg.

Paa Als er Hauge Dyrkningen bragt til megen Fulkommenhed særdeles med Frugt Hauger eller Abildgaarde; her er de Bønder, som i et Aar kan selge 100 à 200 Tønder Æbler. Gravenstener Æbler holdtes for de beste og ere hidforplantede fra Gravensteen, hvor Hertugen først skal have ladet dem plante. Landet er og frugtbar paa Korn, Rug, Hvede, Byg, Vinter Byg, Havre, Erter, Boghvede, som her kaldes Tadder, Hør; iblant saaes megen Kløver. Dog er hos Bønderne fornemelig Agermarkernes Indretning og Dyrknings Maade ikke synderlig fordelagtig, thi de bruge en Agermark i 6 à 7 Aar og lader den hvile ikkun 3 à 4 Aar, da de dog ikkun har liden Høe Avling i Forhold mod deres aarlige Agerbrug.

Svenstrup. Et *Epitaphium over den første luterske Præst (Johannes Teuxen d. 22. Maj 1562. Den lige saa omfangsrige som indholdsløse latinske Indskrift paa den simple, firkantede Trætavle, af hvilken en Rentegning findes i Nationalmuseet, har jeg anset det for overflødig at medtage). Ellers var her ved Kirken intet merkværdigt. *Klokkerne vare nye.

Igen eller Echen. Hr. Arendt, en lærd Mand. Her ved Kirken intet mærkværdigt; allene paa østre

Side et(!) hertugelig Begravelse, som er tilmuret;[1]) her er en behagelig og frugtbar Egn.

Ved Sønderborg er en Ladegaard tilhørende Hertugen af Augustenborg. Samme Ladegaard beboes af en Forpagter navnlig Johannes Brandt, som har et berømt og got Stutterie, men sælger til ingen anden end den berømte Hestehandler i Husum Peter Thomsen, som kiøber alle Brantes Heste uden at vrage.

I Nordborg Amt er de kongl. Forpagter Gaarde nedlagde, indeelte og solgte meget dyre tillige med Betingelse af aarlige svære Afgifter, hvorved nogle, som have kiøbt, ere komne i Forlegenhed og blevne sat ud af Stand til at bestride Bygnings Bekostning saavelsom de fornødne nye Indretninger til fordelagtig Ager- og Land-dyrkning.

Ieg ankom til Sønderborg paa Retouren d. 29. Julii; mældede mig hos Borgemester Hansen angaaende Befordringen til Apenrade, hvilket han afslog, fordi mit Pas var dansk. Ieg lod derfor Notarius Benning gaae til ham med mit Pas, hvilket blev sendt til de andre Magistrats Personer, som erklærede, at Passet burde efterkommes, og Befordring anskaffes.

D. 29. Junii. Sønderborg Kirke. Her fandtes aldeles ingen ret gamle Monumenta; i Choret er opsat Præsternes Portraiter. I sydøstlige Hiørne Effigies . . . M. Nicolai Brandt senioris et pastoris primarii . . . nati 1613 d. 21. Octob. denat. 1680 d. 20. Octob. ætatis 67. minist. 43. conjugii 34. (Førstepræsten Magister N. B. d. ældres Billede; født 1613 $^{21}/_{10}$ død 1680 $^{20}/_{10}$

---

[1]) Jfr. Marmora Danica II. 29—30.

i sin Alders 67., sit Præsteskabs 43. og sit Ægteskabs 34. Aar). Paa sydlige Væg ... Nicolaus Brandt ... pastor primar. natus 1650 denatus 1693. Paa nordre Side Effig.... M. Petri Brandt ... pastoris nati 1651 denati 1707. Effig ... Johannis Boldichii ecclesiastæ primum urbici concionatoris postea aulici et præpositi Sonderburgensis nati A⁰ 1597 die 15. Julii denati 1674 die 9. Aprilis ætatis 77. ministerii 44. conjugii 43. (J. B.'s Billede; først Præst ved Bykirken, senere Hofpræst og Præst i S.) Efigies ... Johannis Thursonii pastoris ... denat. 1658. Effigies ... Friderici Christiani primum rectoris scholæ urb. publ. deinde pastoris vesp. vigil. nati 1642 denati 1692, ætatis 50. minist. 10. conjugii 21. (F. C.'s Billede; først Rektor for Byens Skole, dernæst Andenpræst). I Kirkens Middelgang paa øverste *Mands Stade staaer det førstelige Vaabn udskaaret i Træ, og neden under staaer denne Skrift med ophøjede Bogstaver (Versaler): Johannes von G. G. Erbe zu Norwegen Herzog zu Sleswig, Holstein ... Dette førstelige Vaabn har samme Insignia, som det der staaer paa Hospitalet i Hadersleb. Lige over for paa *Qvindestadet staaer forbemældte Førstes Gemahles fæderne Vaabn med denne Skrift: Von G. G. Agnes Hedevig geborne Furstin zu Anhalt Hertzogin zu Sleswig pp. (Tegning af Vaabnet med Angivelse af Farverne). Længere ned i Gangen stod Daldorf og Hoken Vaabn ... paa Mands Stadet og ... Qvindestadet (Skitse af Burchart D. s. Valentins Sone og Margareta s. Wolf Hoken Dochter A⁰ 1600). I nordre Gang paa Væggen et Epitaphium, hvorpaa er malet

Nicolai Gerhardi Billede, neden denne Inscription: Ds. Nicolaus Gerhardi Hamburgi natus titulo auctus in urbe Rosarum præpositus ducis et pastor in arce vigil. . . . . tres vivendo decem lustris superaddit annos . . . Resten var borte. (N. G. født i Hamborg, disputeret i Rostock, Hertugens Provst og Slotspræst . . . levede 53 Aar.) Øverst paa Epitaphiet stod Aars Tallet 1605. Paa sydlige Væg i Kirken staaer en Tavle opsat over Henric Waldenrodt . . . Johannis Slesvici et Holsatiæ ducis consiliarius I. (H. W. Hertug Hans af Sl. og H.'s første Raad) denatus 1600 ætatis 23. — Raadmand Cortzgen sagde, at for omtrent 120 Aar siden opbrændte alle gamle Brevskaber tillige med Raadstuen. — Sønderborg Slot. Paa en stoer, øde Sahl hænger en Deel gamle kongelige og førstelige Portraiter. Kong C. 4. Knæstøkke, C. 2dus meget gammelt, dog malet paa Duug, meget vel giort, Hænderne lagt over hverandre. Et gammelt Malerie paa Duug forestiller en regierende Dronning med Septer i højre Haand, siges at være Dronning Margareta,[1]) Hertug Johannes og hans Gemahl med andre ubekiendte Portraiter. I Kirken, som har været efter de Tiders Maade meget prægtig og anseelig, er en italiensk rød og hvid Marmor Font med kunstig Billedhugger Arbejd af hvid Alabast; paa Dekkelet det danske Vaaben, nemlig 3 Løver og 9 Hierter, og det saxiske. Prædikestolen er i Træ og konstig udarbeidet, men staaer temmelig nedrigt. Paa nordre Væg er tvende *Stam Tavler nemlig Christiani

[1]) Farvelagt Tegning i Nationalmuseet.

3tii og hans Gemahls Dronning Doroteæ Stamtavle fra Fædrene af i opstigende Linie. Oven over Porten udvendig, hvor man gaaer ind til Slotsgaarden, har staaet en Inscription, som nu er ganske ulæselig, thi ganske faae Bogstaver og Caracterer ere kiendelige, af hvilke dog kan sees, at Inscriptionen ikke er meget gammel, men Skriften har ikke været ret dybt udhugget, altsaa desto snarere forsvunden ved Forvitring i Luften; mig syntes et Sted derudi at kunne kiende Aarstallet 1537. Slottets Hoved Bygning er i en Firkant af fire Fløje 3 Stokværk høje, som indslutte den inderste Slotsgaard, i hvert Hiørne har staaet et runt Taarn, men disse ere nu nedbrudte, saa at det Taarn, hvorudi Kong C. 2. holdtes fangen, er nu ikke mere til. Af det sydvestlige Hiørne Taarn er en stor Deel af det øverste borttaget, og Resten er lavere end Slottet og tækket med Tag; det bruges til Fange-Taarn. Muurene i Slottet ere nederst 4 Alne tykke. I de ældre Tider har Slottet havt Grave rundt omkring undtagen paa den Side mod Søen, og uden omkring Gravene har været Fæstnings Muurværk og Vold af store Marksteene opmuret, hvoraf endnu lidet er tilbage.

I Sønderborg antraf ieg Kiøbmand Dragons forrige Fuldmægtig Monsr. Helgruth, hvis Fader fød i Norge er Controleur her paa Stedet, og en af Sønnerne ham adjungeret med Succession. Mandagen d. 1. Julii fra Sønderborg til Aapenraa. I Raadstue Archivet, hvilket Stadssecretairen har i Forvaring, findes Stadens original Privilegium paa et fra de Tider af

usædvanligt stort Pergament,[1]) hvilket egentligen er en Confirmation af Hertug Waldemar dux Jutiæ 1335 paa Stadens Privilegia givne af fremfarne Konger og andre . . . Af samme Brev er her en Oversættelse, Original i Plattysk, meget gammel. Confirmationen paa samme Privilegium af Christian d. 1. 1474 datum Gottorp Slot; original Confirmation af samme Konge datum an Slote Sunderburg paa de Privilegia, som Aapenraa har havt af forrige Hertuger til eswig 1473. Kong Johannis Confirmation paa samme Privilegium datum Dorningen (Tørning) 1490, produceret i Rentekammeret i Kiøbenhavn 1723. Kong Frid. primi Confirmation datum Gottorp Slot 1527. Kong C. 3.'s Confirmation udstædet af ham allene som Arving til Norge, Hertug til Sleswig . . . datum Slottet Haderslewen 1533[2]) . . .

Warnis Kirke. Intet merkværdigt. Det halve af dette Sogn er udskiftet for 50 Aar siden, det øvrige for 8 Aar siden.

D. 2. Julii . . . . . fra Aabenraa . . . til Løyt. I Løyt Kirke en catolsk Altertavle med tredobbelte Fløje meget smuk og kostbar forgyldt. (Afb. Haupt I. 41—42). Paa Altertavlen staaer (Haupt I. 41). Bag Alteret under Hvælvingen er paa Muren malet dette Vaabn, og oven over Vaabnet læses (Haupt I. 41. Vaabnet, af hvilket en farvelagt Tegning i National-

---

[1]) A. meddeler senere, at det er 25½" langt og 15" højt. Jfr. forøvrig Thorsen, De med jydske Lov beslægtede Stadsretter S. 54 ff.

[2]) Et Par Notitser om Aabenraa efter trykte Kilder er forbigaaede.

museet, er den sidste katholske Bisp Godske Ahlefeldts og Slesvig Stifts forenede Skjoldemærker). Paa Prædike Stolen er malet og udskaaren denne Inscription: „Bartram Sestede u. Mette Sestede Anno Do 1557“. I en anden Plan . . . (religiøs Indskrift paa Latin). I et andet Fag „Benedictes Hugo regebat ecclesiam Lucht 1557“. (B. H. Sognepræst i Løjt). Nede i Kirken paa nordre Væg en smuk *Tavle maled paa Prismata (Rifler), som paa en Side forestiller Christi Korsfæstelse og paa den anden Side Christi Opstandelse. *Klokkerne ere i senere Tider omstøbte.

Her i Sognet i Barslet Bye i en Beboeres Hauge er en Jord-Høi, hvorpaa et Steen Altere af overmaade store Stene, særdeles de tvende øverste, som synes begge tilsammen at have udgiort det egentlige Offerstade, dog er en af dem falden ned til den ene Side. Dette Sogn har for 100 Aar siden faaet sine Jorde udskiftede, deres Agre og Marke ere indhægnede med levende Giærder og meget frugtbare. Præsten bruger sine Agermarke saaledes, 1ste Aar brydes de og besaaes med Tadder, 2det Aar med Havre, 3die Aar igien med Tadder, saa kaldes her Boghvede, saa giødes til Rug, der efter udlægges Jorden 5, 6 à 7 Aar; eller og 1ste Aar Boghvede, saa giødes andet Aar til Byg, derefter 3die Aar igien Boghvede, saa giødes til Rug for 4de Aar, hvorefter Ageren udlegges. Præstens Jorde ere meest sandige eller allene ganske lidet leerblandede, derimod er det øvrige af Sognets Jorder bedre, maadelig leerblandede af graalig Anseende og meget frugtbare, ikke allene formedelst Grundens

naturlige gode Beskaffenhed, men og fornemmelig formedelst Markernes gode Indeeling til maadelig Bruug allene i 3 à 4 Aar, derefter udlegges de til Græsning og Agerhøe i 6 à 7 Aar. De saaer her og meget Hør i de fede Agre, naar de efter Hvilen brydes og optages til Agerbrug; hvor de ikke saaer Hør 1ste Aar, der saaer de Boghvede.

D. 4. Julii. Lügom. Egnen skarp og sandig med megen Lyng-Hede og Mose. Her i Kirken og Egnen intet merværdigt; allene Altertavlen er antiqve (Haupt I. 46.), men hverken er eller har været nogen Inscription eller Aarstal. Nede i Kirken ere i Hiørnerne op imod Choret tvende smaa catolske Altere; det sydlige præsenterer Stus. Jacobus, Sta. Katrina, Stus. Nicolaus, Sta. Berbara, Sta. Gertrud. Det andet til nordre forestiller 3 Helgene, de to ubekiendte, den 3die Stus. Christophorus. *Klokkerne ere af senere Tider.

Ries. Her i Kirken intet merkværdig, den er nylig pyntet og malet, Altertavlen synes dog at være giort sidst i catolske Tider, forestiller dog allene Christi Korsfæstelse og de 12 Apostle. I Kirken tvende aabne murede Præste Begravelser; det ene tilhørende Stedets fordum Sogne Præst Hr. Petrus Hegelund, det andet Hr. Campøven, Hr. Pettersens Antecessor.

Jordkiær. Denne Kirke skal være først opbygget strax efter Reformationen, altsaa (er) her ingen Antiqvitet. Altertavlen synes at være fra C. 4ti Tider. Paa Klokken staaer Aars Tallet 1582 og denne Inscription: „He wert gnedich sin den geringen und armen, und den Selen der armen wert he helpen,

1582 Jar godt mi Michel Dipler dat is war". Her i Sognet ved Tolsted under Skoven er et Sted kaldet Urnehøvet, hvor det sleswigske Ridderskab fordum holdte deres Convent, men der er nu intet at see.

Biolderup. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er fra C. 4ti Tiider. I Kirkegaards Steendiget indvendig til Kirkegaarden, hvor man gaaer ind, er en Steen indsat med udhugne Figurer og Caracterer, hvilken ieg aftegnede.[1])

Ankom til Hellewad mod Aftenen. 6. Julii. Hellewad. Hr. Prætorius, hvis Fader er Præst i Hammelef i Haderslebiske. Under Taarn Hvælvingen staaer paa Muuren denne Inscription, som skal der være sat af Helvadero[2]): „Qvidqvid delirant reges plectuntur Achivi. Anno MDXXI kom Kassø fra Hellewad." Op i Choret paa nordlig Væg er indsat en liden sort Steen med denne fordybede Inscription (med Versaler): „Anno Christi MDXIIII blef hederlig oc welerd Mand Her Lavrentius Dytmarsøn Sogneprest til Heldeway og Ygeway hand afstod syn Datermand Kaldet Anno MDLXIII oc døde Aar 1565 25. Junii ætatis 72 hederlig oc wellerd Mand Her Hans Nissøn fik Kaldit Aar MDLXV oc døde Aar 1590 ætatis suæ 56 lig. h. begraf. R. d. Nicolaus Helvaderus parenti et avo suo posuit a $\overline{\text{di}}$ MDCXVIII. En qvo tandem." (Vel-

---

[1]) Rentegning i Nationalmuseet. Om denne Runeligsten over Ketil Urne, der nu er i Kiel, jfr. forøvrig Wimmer, De danske Runemindesmærker IV. I. 26.

[2]) Bekendt Astronom og Forfatter af en Række Almanakker og folkelige Skrifter, d. 1634. Det latinske Citat kan oversættes: Naar de Store slaas, gaar det ud over de Smaa!

værdige N. H. satte dette Minde for sin Fader og Bedstefader i Herrens Aar 1618. Ak mon for hvor lang Tid). Egnen her temmelig frugtbar, de har god Eng og Høe Avling. Landet er overalt jevnt og nedrigt, dog ligger Byen lidet nedrigere end det øvrige Land, og der gaar en dyb Bek igiennem Byen, som tager sit Udløb hen ad til Tønder. Norden Byen er en langstrekkende høi Brink, paa vis (!) vestlig Ende er en Sundheds Kilde.

Bedstede. Altertavlen (Haupt I. 18). I Kirken er hensat et Mariæ Billede med Barnet paa Armen. Paa tvende store Alter-Lysestager staaer: „Clavs Mickelsen tho Therp 1638. Ellen Clavses tho Therp 1638“. Her forvares et catolsk Røgelse Kar af Kobber. Paa Klokken i Taarnet staaer oven om en Inscription med Munke-Bogstaver (Haupt I. 20.)

D. 6. Julii. Lygom Kloster. Her er en Flækken med mange Beboere. Blev inlogeret hos Kiøbmand Trip, ellers er her et andet Sted, hvor reisende inlogeres, nemlig hos Zinkhusen. I Closter Kirken, som er en anseelig, høi og stor Bygning, fandtes ingen gamle Gravsteene; et Par smaa Fragmenta med Figurer uden Skrift viiste, at det var Støkker af gamle Gravsteene Choret gamle Munke Stole, paa sydlige Side oven i en Række de tolv Apostlers Billeder, hvis Navne vare udskaarne i Træ med Munke Bogstaver. *Alter Tavlen antiqve, meget fint udarbejdet med Billedsnider-Løvværk og Pyramider. I Fløi Dørrene var følgende Helgene afmalede: Et kronet Qvinde Billede med ud-

slaget Haar, en rød sid Kiortel og blaa sid Mantel holdende et gylden Hiul med Tappe for paa sig med begge Hænder (St. Catharina). Benedictus, en skaldet Munk med Bispe Stav i høire, og wenstre Haand opløftet og ganske udstrakt alle Fingre, den hule eller udvendige Haand udad; Habiten sort.

Præsten til Nør Lygum er Hr. Krag, til Brede Hr. Overbek, en brav, ærværdig Mand, Fætter til Hof-Prædikanten Hr. Blume i Kiøbenhavn. Egnen nedrig, flak og sandig. Brede Broe i god Stand. Aaen giver gode Enge. Paa Vejen fra Brede kom ieg giennem Bondebyen Borre. Her bliver Grunden leeret af god, lys, ockergraa Leer, og de opkastede Diger viiste en kalkrig Leer. Imellem Borre og Abild forekommer igien sandig, løs Grund, men henimod Abild bliver Grunden igien leeret og mere frugtbar, dog slipper denne Grund nærmere mod Tønder og bliver sandig, ikke desto mindre viste Agerlandet sig vel dyrket og frugtbar. I Abild var intet merkværdigt. Altertavlen var dog fra catolske Tider, forestiller Christi Korsfæstelse, de 12 Apostle, Jomfrue Maria og St. Nicolaus.

Tønder Stad. Her ankom ieg den 7. Julii mod Aften, og tog Logement i den hvide Svane hos Carl Fridericsen. Mandag og Fredag gaaer Posten fra Tønder til Ribe, Tirsdag og Fredag kommer Posten fra Kiøbenhavn til Tønder; fra Tønder til Kiøbenhavn gaar Posten Onsdag Morgen tidlig og Løverdags Morgen tidlig. Stadens Borgemester Hr. Højer Kniplings Handlere . . .

Tønder Kirke er en anseelig, høi og stor Bygning med et meget høit Taarn-Spir; den nederste og største Deel af Spiret er tækt med Skifer eller Spohn, den øverste Deel til Spitsen tægt med Blye. Øverst i den Deel, som er tægt med Spohn, er et Uhrværk og Uhr-Skive, som viiser Timerne. Kirken er indvendig meget pyntelig, men her findes ingen ret gamle Monumenta, derimod mange Præsters Epitaphia eller Portraiter med Inscription over dem, som har været Præster her i Staden, saa og over Magistrats Personer, Embedsmænd og Borgere. Det ældste Monument er ikke ældre end fra omtrent sidst i 16. Seculo, de andre ere af 17. Seculo. Ved Alter-Knæfaldet er malet Johan van der Wisch og hans Frues, Frue Hese van der Wisch deres fædrene Vaabn og Aarstal 1584, i hans Vaabn en brungraa Ulv i hvit Felt og paa Hielmen Forparten af en Ulv i en guul Skantzekurv. Hans Frues Vaabn er de Ahlefelters. Paa Altertavlen, som er af senere Tiders Arbejd, staaer Aarstallet 1695 . . . Nederst i Middelgangen paa nordlig Væg er opsat et kunstig og meget vel giort Malerie forestillende Christi Fødsel; samme er foræret til Kirken af Herr Lucas Amders forrige Borgemester her i Staden 1686. Paa en 8kantet Tavle paa en Pille til nordre Side tæt ved Prædikestolen staaer denne Inscription med ophøiede forgyldte Bogstaver (Versaler: „Soli deo gloria. Gott zu Ehren unt de Kirche zur Cirat hat den edlefeste und wohlweise Herr Hinrich von Hatten des hoch edel gestrengevest unt hoch gelahrten Herrn H. Hinrico von Hatten dero zu Denmarc Norwegen konigl. Maist. und Ihr furstl.

Durchl. zu Schleswig Holstein etc. hochbetravten gewesener Geheimerrath und Lantcantzler eheleiblicher Sohn in Rensburg geboren und 19 Octob. Anno 1651 von dieser Stat erwelter Burmeister diesen Deckel, Treppen undt ihr Gericht verehret sambt der Cantzel staffieren lassen Anno 1663. Darbei nebn Anno 1667 den 2 Februar so viel am Geld darzu geleget darvon iärligh so lange die Welt stehet, davon die Lichter auf selbig Stul sollen gehalten werden so den erbar Raht zu gestellet worden." . . . Tavlen er i Durksnit omtrent 3′ 6″ lang. Paa sydlig Væg i Kirken en Tavle med denne Inscription: „Bernhardi de Behr senatoris Tunderensis Symbolum." (En Christus staaende mellem Torne og 2 Vaaben; derunder et latinsk Vers og Datoen 1651 1. Januarii.) Tavlen er 1½ Alen lang og en Alen breed. Til nordre Side i Kirken høit oppe paa Muren hænger tvende smaa Tavler med Rammer om. Paa den ene, som er 3 Qvarter lang og 2½ Qvarter breed, foruden Rammens Brede, staaer (en latinsk Sentens, Aarstallet 1628 og et skitseret Vaaben). Neden under Vaabnet staaer følgende Inscription med Fraktur malet gult paa sort: „Dero vom Kay. Mayst. des Hertzog. Finlandischen (Friedlandischen?) Regiments bestelleter Ritt-Maister George Hofmann V. P." Paa en Tavle paa nordlig Væg ved Døbe Fonten staaer (den i Pontoppidans Marmora Danica II. 46 trykte Beretning om Taarnets Bygningshistorie). I Choret til nordre Side et Epitaph over Organist og Rector scholæ hujus civitatis Laurentius Thomæus, som døde 1630 d. 3 Maii, og hans Hustrue

Margareta. Ligeledes et Portrait med Underskrift Hrr. Johann Joachim Arends . . .[1]) I østlig Ende af den sydlige Gang „Hr. Petrus Zitzcher . . . Haben einige aus hiesiger christlichen Gemeine aus Liebe zu dem sl. Mann sein Bildnis zum Andencken willig setzen lassen.“ I samme Gang paa øverste Pille mod Choret, en Tavle med et presteligt Billede i fuld Legems-Størrelse og neden denne Inscription: Hr. Johannes Lundius . . .[2]) Paa neste Pille længere nede paa den Side af Pillen, som vender op mod Choret, eller dens østlige Side, et præsteligt Billede med Underskrift: Samuel Raimarus . . . . Paa samme Pilles vestlige Sideplan et ærværdigt prestelig Billede med Inscription: Hr. Johann Hermann Schrader . . . Paa den nederste Pille til nordre Side paa Pillens østlige Plan et præsteligt Billede med Pibekrave, neden denne Inscription: Hr. Johannes Conradus Kieffer . . . Paa samme Pilles sydlige Side et Epitaph med Familie Portraiter over Lucas Preus „fürstl. Sleswig-holstein. Ambtschreiber im Ambte Trittau 3, im Ambte Tondern 23 Jahr entschlaffen Ao. 1632, d. 24. April.“ Nordlig paa øverste Pille mod Choret paa Pillens sydlige Side et Epitaph med Inscription: „De erbar und wolgeachtede Andreas Carstens Ratman dieser Stadt is in Gott christlich vorscheden A^{0}. 1606 d. 24.

---

[1]) Baade her og ved de følgende Præsteportrætter er de lange tyske Indskrifter ikke medtagne, da de Oplysninger, de giver, er benyttede i Carstens, Die Stadt Tondern. S. 124 ff.

[2]) Carstens S. 139.

Martii. A^{0}. ætatis 52.“ Paa vestlig Side (af) samme Pille et Epitaph over Raadmand Berendt Ubbing, som døde 1652 d. 28. Junii, A^{0}. ætatis 73. Paa den middelste til sydlige Side i Kirken, paa denne Pilles nordlige Plan et Epitaph over Lorentz Petersen Raadmand her i Staden, som døde d. 23. Junii A^{0}. 1618 i sit Alders 56. Aar, og hans Hustrue Marina, som døde A^{0}. 1643 i sit Alders 70 Aar. Lidet oven paa dette Epitaph (et latinsk Vers). Paa den nederste Pille ved sydlige Gang et Epitaph over Raadmand Christian Thomsen, som døde A^{0}. 1669 d. 23. Junii. Paa vestlig Væg nederst i Kirken og til sydlige Side et Epitaph over Lübbert Wydow Raadmand her i Staden, som døde i Embden 1628 d. 26. Maii og er bleven her begraven A^{0}. 1630 d. 10. April. Klokkerne ere nye, i senere Tider omstøbte.

Cammer-Herre Amptmand Bielke var bortrejst til För-Insul. Stads-Secretairen Hr. Preen var meget syg af Inflammation og Flod i hans Mund, saa at han havde meget vanskeligt ved at tale og kunde ikke taale Luften, altsaa kunde han ikke heller denne Gang følge mig paa Raadstuen for at viise mig Archivets ældste Documenta. Men Tønders ældgamle originale Stads-Ræt er for omtrent 40 Aar siden forkommet, formodentlig ved det, at det blev sendt til sl. Etatz Raad Højer og ikke bleven tilbage leveret. Dog lovede Hr. Stats Secretairen mig, at om Gud gav ham bedre Helbred, da vilde han ved min Tilbagekomst til Tønder, naar ieg fik fuldendet min Rejse i Amtet, viise mig Raadstue Archivet.

Kniplings Handelen er en Hoved Nærings Green ikke allene for Tønder Stad, men og for mange, mange hundrede Mennisker, Børn, Unge og Gamle af Qvinde-Kiønnet, som derved med Hænders Arbejde opholdes og ernæres ikke allene i heele Tønder Ampt, men og i Amtet Hadersleb lige til Ribe. Skade er det for denne Handels ordentlige Drivt, at de formuende Borgere fornemmelig i Tønder mere og mere fornærmes i denne Handel ved saadanne omløbende Kniplings Handlere, som er boesiddende paa Landet og ere Bønderkarle, af hvilke nogle faae Privilegium derpaa og meddeeler andre Copier af saadanne Privilegier, hvorved de undgaae at blive Land-Soldatere. Ingen burde have saadan Frihed, med mindre de havde taget Borgerskab og vare boesiddende i en eller anden Kiøbstæd. Her i Tønder besaae ieg den skiønne Traa Fabriqve, hvorved er en Mester, som før har været boesiddende i Hamburg. Her var 8 Tvinde Møller, hvis Indretning var meget fordelagtig. En Qvinde driver Møllen med begge Hænder, og en oppasser og forsyner Spolerne til samme Mølle; smaa Piger hasper de enkelte Traade dobbelt, hvilken dublede Traad derefter vindes af andre Pige Børn paa Spolerne. Den enkelte ublegede Traad forskrives fra Westphalen, hvor Spindelønnen er langt ringere end i disse Lande (Skitse af en Spole).

D. 12. Julii Hoptrup Kirke[1]). Paa en Tavle i Choret paa nordre Væg er optegnet Provsternes i Tønder og Præsternes Navne efter Reformationen[1]) Al-

---

[1]) Fejlskrift for Hostrup, Tønder Nørreamt.

tertavlen fra catolske Tider iblant Billederne sees St. Nicolai og St. Dionysii Billeder. Klokkerne ere af senere Tider. Kalk og Disk af Sølv forgyldt givet af F. Dorothea Rantzov 1592. (Afb. Haupt II. 575, jfr. ovenfor S. 115). I Hoptrup Sogn ligger en kongelig Forpakter Gaard, som forhen har været en Herregaard kaldet Solwig. Den er nu paa Livstiid forpagtet bort til Herr Outzen for 1100 (!) aarlig Afgift, endskiønt han forhen aarlig har betalt i Forpagtning 1500, men Outzen er af Grev von Salderens Familie, og derfor har Outzen faaet Forpagtningen paa Livstiid med aarlig Afslag paa Afgivten.

Høist Kirke. Her var intet merkværdigt af Oldsager uden en gammel catolsk Altertavle uden Inscription eller Aarstal og neden for Choret i Kirken en mindre catolsk *Altertavle med Mariæ Billede og tvende Helgene, alt forfalden og uden Aarstal eller Inscription. Egnen begyndte at blive skarp ved Hoptrup og saaledes fremad giennem Høist og ved Rapstedt.

Rapsted Kirke Bye. Her er en smuk Bonde Bye og grundmurede Huuse, temmelig frugtbare Jorde, endskiønt Grunden er til Deels fiinsandig og gruset. I Kirken, som udvendig er i god Stand — Taarn og Tag tægt med Blye, en Deel af Kirkemuren bestaaer af Kamp- eller Marksteen — fandtes intet merkværdig uden Altertavlen, som var fra catolske Tider (Afb. Haupt II. 601).

---

[1]) Ikke medtaget, jfr. Jensen, Kirchliche Statistik S. 404

Tinglef Kirke. Kirkens gamle Muur bestaaer mest af Marksteen, den har et Taarn med Spir; Muren er nylig repareret og paa vestre Side af nye opført af hugne store Kampsteene. I Kirken intet merkværdigt, Altertavlen er moderne. Paa *Klokken staar med Munke Bogstaver denne Inscription: „Anno + domini + m + d + XXV + maria + mater + gre + mater mis + tv nos ab hoste + protege + in + ora + mortis“ [1])

Egnen er her skarp og sandig. En Agermark bruges i 3 Aar og hviler i 6. Mange Steder antreffes her Ahl. Deres Enge er sure og sumpige og kan ikke befries fra Vand.

D. 13. Ensted Kirke. Kirken meget liden, bygt af hugne Kampsteen, har intet Taarn, men allene en Klokkestabel; til Klokken kunde ieg af Mangel paa en Stie ikke komme til at see, om der var nogen Inscription paa samme eller ikke. Indvendig er Kirken forfalden; Stolestaderne løse og vaklende. Fra Enstedt til Feldstedt kom ieg igiennem Hostrup Bye, som ligger til Enstedt Sogn. Egnen her bestod af Bakker, Brinker og Dale, og Skov-Egnen begyndte her fra en Fierding Vei længere bort at zire Landet. Skiønt Hostrup Byes Agerland er sandigt og magert af Naturen, saa viiste dog Tægterne ved Byen sig besynderlig frugtbare baade af Korn, Græs og Agerhøe, end og paa de høie Banker i nogle Tægter stod Kornet og Hør(?) Væxten overmaade sterkt og frugtbart,

[1]) I det Herrens Aar 1525. O Maria, du Naadens og Barmhjertighedens Moder, skærm os i Dødens Stund.

og paa de hvilende Tægte afmejede de Høet, hvilket var i Væxten som Kornet i en Ager eller som i beste Giestland. Men saadan Agertægt bruges her ikkun i 3 Aar og hviler i 10 Aar, og de giøder og tilstrekkeligt; deres Udmarkes Agre bruges i 3 Aar og hviler i 5 Aar, og paa denne sidste Maade, nemlig i 8 Tægters Inddeeling, bruges Agermarkerne meest i disse skarpe Egne.

Feldtsted. Denne Kirke har intet Taarn, allene Klokkestabel i hvilken den ene *Klokke er nye, den *anden har ingen Inscription. Egnen er her meesten skarp og sandig. Ved Udskiftning befrygter Bønderne her, saavel kongelige som adelige, af adelige Lodseiere at udelukkes fra de beste Enge, hvor forhen har været fiskerige Søer eller Parker.

D. 14. Julii. Paa Vejen fra Feldstedt til Rinkenis kom ieg forbi Qvars Kirke; der var intet mærkværdigt udi samme, den var i god Stand, den tilhører en Proprietair. Rinknis Kirke. Paa Prædikstolen Munk Vaabn og dette Vaabn i Træ udskaarne (Skitse af Vinranke — Munks Vaaben og et et Vb. med 4 korsvis stillede Liljer) og denne Inscription: „Dorothea Munk mit Nafn monne vere thenne Predigstoel gaf ieg til Guds Ere“. I Choret en *Gravsteen over Peter Bennic og Frue D(orte) M(unk) med deres Vaabn ovenpaa Steenen, neden under samme tvende staaende Engler og der neden med fordybet Skrift denne Inscription: „Anno 1684 den 16 Decemb. ist der ehrbare Peter Bennich Erbgesessen zu Rinknis s: entschlaffen seines Alters 49 Jahr d(em) s(ei G(ott) g(nädig). Anno 1683 d. 11. August ist die

tugendbegabte Frau Anna Bennichs selig entschlaffe ires Alters 44 Jahr." Stenens øverste er skiult af et Stolestade, saa at af en ældre Inscription med ophøjede Bogstaver om ved Randen af Stenens 4 Side-Kanter er den øverste Linie skiult; men den venstre Side Linie, den nederste, saa og den høire lyder saaledes: „is de ehrbare Riggel Bennick in Got dem Herren endtslapen, d. G. g. s." I de nederste tvende Hiørner sees tvende Evangelist Tegn, nemlig Oxen og Løven, af de tvende øverste sees allene lidet; øverst midt paa staaer I. H S, dernæst tvende Vaabn, saa tvende Engler og der neden under den Inscription af 1684. De tvende Vaabn ere disse (Skitse af Benniksens og Munks Vaaben).[1]) Nede i Gangen ligger en *Gravsten med denne Inscription: „Anno Dn̄i 1615 den — Junii ist der ehrenfeste undt nahmhafte Geselle Rasmus Bennik f(ürstlicher) G(naden) to Schlesvig-Holstein etc. Hus Fogt upp Tönder Hues seelich im Herren entschlafen seines Olders 44 Jahr und den 16 Junii alhier bestedigt d(essen) S(eele) G(ott) g(nädig) s(ei)." Paa Steenen under Inscriptionen et Vaabn med et Træ i Feltet og et Træ paa Hielmen. Nede i Gangen ligger en anden lysgraa Marmor *Gravsten, hvorpaa var tvende Inscriptioner hver i sin Colonne ved Siden af hinanden. I den første staaer: „1669 den 2 April ist Hans Bennick zu Boismoes selig entschlapen seines Alters 23 Jahr." I den anden Colonne staaer følgende „1664 den 4 Augusti ist Jes Taisen zu Boismoes selig in Herren entschlafent seines Alters 12 Jahr d. S. G. g. s.

[1]) Stenen har altsaa været benyttet mindst 2 Gange.

Hoelbyl. Kirken forfalden og ringe, her var intet merkværdigt. Paa Altertavlen (Haupt I. 35). Paa Klokken, som hænger i en Stabel, stod Aars Tallet 1595. Egnen meget skarp, særdeles paa Vejen til Uk. Von Thinen har her i Nærheden sin Hovedgaard og sit Gods Moersleben.

15. Julii. I Uk Kirke aldeles intet merkværdigt, al Ting var nyt. Her i Byen boer en meget habil Mechanicus, navnlig Bakmann, som giør Briller, alle Slags optiske Sager, Uhrværker af alle Slags, end og med meget kunstig Klokke-Spil musicalisk indrettet.

Præsten Hr. Schneider i Hoelbylle har den Besynderlighed og Indbildning, at han aldeles ikke kan prædike og tale paa Prædike-Stolen, præker derfor i Chor Dørren eller paa Kirkegulvet.

D. 16. Büllerup. Denne Kirke kaldes og vor Frue Kirke, er bygget og indrettet som andre Landsbye Kirker; den har et stumpet Taarn uden Spir; har tilforn havt et temmelig høit Spir, men Anno 1682 blev det antændt af Lyndild og forbrændt. Paa Taarnets vestlige Side sees i Jernankerne C. F., Carolus Fridericus med den førstelige Krone, vidre J. L. V. K., hvilket er Amtmandens Johann Ludewig von Königsteins Navn, og S. R. P., Samuel Raimarus Probst. Paa Kirke Murens sydlige Side, hvor Choret er, sees en firkantet Steen indmuret, hvorpaa er udhugget et Kors. I Kirken er 5 Begravelser. Et tilhører Carlswraae, hvorpaa ligger en Liigsteen over Johann Anderson Mohrkirchischer Lehnsvoigt aus Carlswrae, entschlafen A° 1725 d. 28 Martii seines Alters 75 Jahr 29 Tage. For Alteret ligger Præsterne begravne. De

øvrige 3 Begravelser tilhører det Gods Haistrup, saa og det Epitaphium over Nis Hansen forrige førstelige Herreds Foget i Schlux Herred til Haistrup, hvis Billede er afmalet paa Epitaph(iet) og ved hans Side hans 6 Sønner, til Venstre hans Hustrue Anna Nisses med 6 Døttre; over hans Billed læses Nis Hansen nascitur (fødes) 1558 d. 1te Nov., over hende, nascitur 1570. Han døde 1616, d. 8. Febr. Hun døde 1620 d. 10. Dec. Hans Fader var Hans Nissen, som var Herreds Foget 14 Aar, hans Grosfader Nis Henrichsen 36 Aar, sammes Fader Henric Petersen, hvis Fader (var) Peter Petersen, hvilken Slægt har beboet Haistrup omtrent 200 Aar. Stam Register over Herredsfogeder til Farenstede. (Registret, der gaar fra 1542 til 1618, er ikke medtaget.) Et Epitaphium over Nis Hansen med latinsk Inscription (Mindeverset over den ovenfor nævnte Herredsfoged er ikke medtaget, antagelig angaar de to Beskrivelser samme Epitafium) „Erem hertlich gelevende Ehemanne hefft de hochbedrowede Wedewede Anne Nisses diesze Tafel tho ewiges Gedechtnisz setten laten A⁰ 1619 d. 16 Novbr.“ Vaabnet, som Haistrup priviligerede Gods fører, er Forparten af en Hiort og en Strids Hammer. Paa Prædikstolens Himmel staaer Aarstallet 1585 med disse Navne Christen Asmusen D. Georg Petreius Præpo. Tond. (Provst i Tønder) Erich Iversen. Paa Prædikstolen selv staar det førstelige Sleswigske-Holsteiniske Wapen, og der under læses: Reges terræ et omnes populi principes etc: laudent nomen domini. Psalm: 143. Desuden et andet førsteligt Vaabn, nemlig dette (Skitse af Christine af Hessens Vaaben) derunder læses:

Reges erunt nutritores tui et reginæ nutrices. Jes. 49. Præsterne her til Büllerup (ikke medtagne). Pastor Lov (d. 1766) lod i sin Tiid opgrave en Høi ved Lendemark her i Sognet, hvor udi fandtes en Hoben store Steene og 3 Urner, i en af dem fantes en Messing Haarnaal. Ved Haistrup er der tvende Høje nær ved hinanden, af hvilke Hr. Dr. Johan Christ. Fabricius[1]) lod udgrave nogle Urner. Her i Sognet er en eneste Vandmølle ved Sollingwrae, hvilken tilhører baade Mohrkirken saa og Lindewitt. Her er og 4 Colonist Huuse, det ene paa Bülderup Mark er det beste. Her i Sognet er tvende Hoved Strømme. Den ene gaar norden og sydlig hen forbi Bredewadt, deeles i 2 Arme, som igen foreenes ved Neumühle, og denne Strøm gaaer vidre norden forbi Bülderup. Den anden Hoved Strøm udspringer i Todsbüller og Torper-Mohr og gaaer fra Heegaard af, Carlswrae og Fresterup forbi, og driver Vandmøllen i Sollingwrae, gaaer saa norden forbi Haistrup, og foreener sig med den første Hovedstrøm et Støkke Vej paa hin Side Wrae mod Sausburg, løber forbi Sausburg og Nolde og endelig ud i Vester-Havet. Paa begge Sider af disse Strømme ligger Enge, hvilke i tørre Sommere kand vandes ved at dæmme for Vandet i Strømmene, hvilke alle Aar bør renses; desangaaende er en kongl. Forordning udgivet paa Gottorp Slot 1748 d. 29. Martz. Høe Høsten var her nesten forbi, dog var noget ikke endnu afslaget. Agrene, som meest have en løes og temmelig grov Sand, giver god Rug-Væxt; de gødes

---

[1]) Zoolog, født i Tønder (1745—1808).

med Blandgiød af Lyng Tørv blandet med Møg, som og kaldes Træk. Den første Sæd, som saaes i Agrene, er Boghvede, saa giødes Ageren og tages da derefter første og anden Kierv Rug, saa udlægges Ageren i 3 Aar til Hvile.

D. 17. Julii Burchall. Kirken ud og indvendig i god Stand, serdeles er den indvendig meget pyntelig og net, men her findes aldeles ingen Antiqviteter. *Klokkerne er nye. Egnen jevn sandig, dog frugtbar. Degnen Paul Asmusen en brav Mand, hans Kone er Søster til Conferentz Raad Prætorius[1]), hvis Fader har været Degn her paa Stedet. Fra Burchall til Ladelund kom ieg giennem en vitløftig, sidliggende Mose. Vejen var meest opfyldt med Vand. Mosen var begroet med Lyng, hist og her var Engbund. Hvor Grunden var sandig og skarp, viiser sig en jernhaltig Ahl.

Ladelund. Denne Kirke er liden og uanseelig, har ikke Taarn, men allene en Klokkestabel. Indvendig er Kirken ikkun i nødtørftig Stand, i samme er ingen Oldsager uden allene en catolsk *Altertavle af gandske ringe Billedhugger Arbeid, midt udi den staaer Maria med Barnet og i Fløjene de 12 Apostle; Nede i Kirken er hensat *St. Jørgens Billede til Hest, *Maria Billede og et Par andre ubekiendte Helgene, *Klokken er nye. Kirken siges at være bygget 1480, maaskee ombygget. Den gamle Degn her i Byen, en formuende Mand, agtes at være Eiere af 30000 Rdr.; han ejer over 20 Demeter Land i Mersken. Han har

[1]) Høj Finansembedsmand og ivrig Tilhænger af den hernhuttiske Bevægelse (1708—81).

overdraget Degnekaldet til en af sine Sønner, og til den anden har han overladt Kroen her i Byen, af hvilken hand er Ejere. Kroen (er) en anseelig, fuldkommen og vel indrettet nye Bygning. Dog er deres Huusholdning meget skidden og ubehagelig. Egnen er sandig, maadelig sidliggende dog frugtbar, den er ikke end udskiftet. Agerlandet bruges 3 Aar, hviler i 3 Aar, giødes med Blandgøde.

D. 18. Julii. Medelbye . . . Her i Kirken aldeles intet merkværdigt; *Klokkerne ere nye. Paa Kirkegaarden laa en Gravsteen over Pastoris Hr. Johannis Calixti Hustrue Cessel, som døde 1583 d. 16. Augusti. Egnen her er temmelig skarp, meest sandig, og mange Steder antreffes en sterk jernhaltig Ahl. Markene ere endnu ikke udskiftede. Paa Vejen til Lech kom ieg forbi det privilegerede Hof Lütkenhorn, som forhen tilhørde ved Døden afgangne Obriste Cheuse, men er nu for et Par Aar siden solgt til en, navnlig Jacob Schleuden, som har været en formuende Mersk Bonde og ejer desuden en anseelig Deel Merskland ved Husum. Denne Schleuden, siges der, bruger en voldsom Omgang mod de under Lütchen-Horn henhørende Bønder endog mod de fra Godset bortviiste Bønders Børn.

Lech Kirke og Bye. Denne Kirke er nesten for liden; thi Byen og Sognet er stort, Kirken har Taarn med Spir, indvendig er aldeles intet af Oldsager, gamle Monumenta eller Merkværdigheder. Her er tvende Præster. Her er 5 Vertz Huuse; det bedste Sted er hos Vertshuusmanden Engel. Her prædikes tydsk.

D. 19. Julii. Stedesand Kirke. Paa Vejen fra Leck til Stedesand kom ieg til Wester Schnatebüll, hvor Kirk-Spiel Vogten Hr. Peter Detlewsen boer ... I Kirken intet merkværdigt. Paa Klokken i Klokkestablen stod Munke Skrift i Plattydsk, men ieg kunde ikke oversee Inscriptionen ikke heller, om derpaa var Aarstal, dog gav Bogstaverne og Sproget tilkiende, at den formodentlig ikke var ældre end fra 15. Seculo (fra 1462, Haupt II. 684). Præsten i Stedesand, Johan Johansen, som uden for sine Forretninger og i Sældskaber (!) er frisk og talende, bliver ligesom maalløs ved sine Embeds Forretninger, saa han hverken kan prædike, døbe, copulere eller læse af Bog; Degnen maa læse og føre Ordet for ham.

Riesum. Her i Kirken intet merkværdigt uden nogle maadelige Malerier; til Klokken i Klokkestablen kunde ieg ikke komme. Sproget var her meget fresisk.

Lindholm. Her i Kirken intet af Oldsager; en smuk moderne Altertavle af Alabaster og Marmor. Her forrettedes en Brudevielse i et talrigt Følge. Bruden var sortklædt med Krone paa Hovedet, og havde hun i Tindingerne og omkring ved Ørene en besynderlig paasat krøllet hvid Coffür, dog Haaret var mørkebrunt i Nakken, fra hvilken nedhengte nogle røde Baand. Cofffüren gav hende et Anseende som en marocanisk Vedder.

Nibül Kirke. Her ligesom i Detzbüll intet merkværdigt af Oldsager. Klokkerne vare nye eller støbte for faa Aar siden. Nibüll Kirke er anseelig og for kort Tiid siden af nye opbygget, har dog intet Taarn, men allene en Klokstabel, indvendig er den og nye;

har en smuk moderne Altertavle og et lidet Orgel. Nibüll er en Flekken, temmelig folkeriig og sterk bebygt, deriblant er og en Deel smukke Vaanings Huuse. De ligger i Henseende til Mersken og Cristian Albrechts Kog temmelig høit, saa at de i deres Agerland omkring ved deres Vaagninger (!) og i deres højlande Mersk allene saaer Sommer-Byg, Rug og Havre. Indbyggerne i Nibüll have og nogen Andeel i den gamle Christian Albrects Kog, hvor der saaes Rapsæd, Hvede, Byg, Havre og Hestebønner. Gottes Koeg grændser til nordvestlige og nordre Kant af Nybøll Mersk, men den gamle Christian Albrects Kog grændser til sydlige og vestlige. Den Brønd i Gaarden ved det Gast-Huus, hvor ieg hos Madam Pral logerede, var meget dyb nemlig 9 Alen til Vandet, hvilket var temmelig klart og af god Smag, da derimod Brønd Vandet i Kogene er brakt, uklart og ilde smagende. Fordum har Søen gaaet op lige til Nybøl Marsk og dens Diger, som er lave. Her siges, at Vinter Byg ikke voxer eller kommer til Fulkommenhed i anden Grund end i god Kog-Mersk.

D. 21. Clixbüll. Denne Kirke er temmelig lang, men smal, har et Taarn som ellers almindelige Kirketaarne uden Spir, indvendig i Kirken ingen merkværdig Antiqvitet, Altertavlen moderne og smuk.

Braderup. Her viiste Hr. Pastor Bagge mig nogle Kirkebøger for Lindholm og Burkal Kirkes Regnskaber af Aar 1636. I Lindholm Kirkebog findes iblant andet anført, at Kirken har givet 1636 til de nordstrandske Præster fra Trindermarsk, Geikenbüll og Evensbüll hver 3 Mk. lybsk, hvilke Sogne med deres

Kirker nu ikke er mere til. Indvendig er Kirken pyntelig og over alt fornyet, saa her er ikke mindste Antiqvitet. *Klokken er nye.

Humtrup . . . Kirken er liden og uden Taarn, i Kirken intet merkværdigt.

Lygum. Her i Kirken er aldeles ingen Oldsager uden en ussel og gammel catolsk *Altertavle hensat nederst i Kirken paa Veggen, derpaa er ingen Inscription. Den nye Altertavle er meget smuk med Billedhugger Arbeid, og midt udi er Nadverens Indstiftelse afmalet; neden læses: „In honorem dei præposito dn. Bernhardo Mauritio pastore dn. Johanne Claudio erectum et ornatum anno 1647“ (Til Guds Ære oprejst og stafferet i det Herrens Aar 1647 osv.). Ned i Kirken paa sydlige Væg er et prægtig *Epitaphium, hvorpaa allene neden læses denne Inscription: „Zur Ehre Gottes und der Kirken Zirat hat diss Epitaphium setzen lassen Nicolaus Claudius Pastor Lugum Anno 1699.“ Paa dette Epitaphium sees bemældte Pastor Claudii Portrait, hans tvende Koners, hans Faders og Moders, hans Farfaders og Farmoders Portraiter, alle meget mesterlig malede. Her er desuden et *Portrait i fuld Corpus over Pastor i Lügum Petrus Petræi, som døde 1755. Klokken i Stablen er støbt i nuværende Pastor Amders Tiid. Jeg forblev om Natten i Lygum Kro.

D. 22. Julii. Uberg Kirke. Hr. Cancellie Raad Bennike i Sleswig i Ober Retten boende lige for Geheime Raad Haspels Huus har af Hr. Pastor Amders i Uberg faaet et gammelt Manuskript af den Danske Lov, hvorudi var Kong Christoffers og Kong Erics

Haandfæstning eller Recess. Her i Kirken er alting fra nyere Tider. Det ældste er en *Tavle hengende paa Muren ved Prædikstolen over Pastor Georg Wulfs Søn Mickael Wulf, som døde 1623 d. 3. Decembr. Paa Klokken stod nogle besynderlige Characterer (Skitse jfr. Haupt II. 632). I Uberg Sogn i deres Mersk, hvor der endog ikkun er knap et Qvarter Kleg, antreffes ofte nede i den under Klegen liggende saltige Tørv Art adskillige Træer alle liggende omvæltede fra Nordvest til Sydost og deriblant undertiden store Ege med Stamme, Greene og Rødder. Det samme antreffes i Clixbüll Mersk og flere deslige Steder, som dog ligger langt inde og fra Havet. Merkværdigt er det, at i Nybüll Mersk nær ved det gamle Dige, hvilket dog ikkun er lavt, er der tvende smaa Damme af en utrolig Dybde, hvilke har Udløb, men ingen synlig Tilløb. Disse dybe Damme blev frembragt paa engang, da fordum Havet ved Flod og Uveir har steget saa høit, at det giennembrød Diget og styrtede ind i Kogene og spolerede Klegen; da var der ikke giort noget Anlæg til den gamle Christian Albrechts Kog, mindre var den da inddiget. Der kan og den Gang være frembrudt en Kilde af Afgrunden, hvorved bemældte dybe Damme er frembragte. — De farligste Stormvinde for Digerne i Mersken er Sydvest og Vesten, men fornemmelig forøges Faren, naar samme Storm Vinde længe vedvarer. Dog er det allerfarligst, naar Stormen kommer fra Nordvest, efterat det forhen har blæst af Synden, Sydvest og Vesten og gaaet saaledes omkring til Nordvest.

Højer er en stor Landsbye eller saa kaldet Flækken, hvor der er Losse og Lade Plads, dog losses og

lades og ved Emmerslev; herfra ind og udskiber Borgerne eller de Handlende i Tønder Vahrene med Pramme fra eller til Tønder. Her i Højer boer en kongelig Controleur. Inbyggerne i denne Flek handle og nære sig ligesom i en Kiøbstæd, nemlig af adskillig Handel, Professioner og borgerlig Næring saa og af Ager og Fæ-Handel. I Kirken er intet merkværdigt af Oldsager. Altertavlen er fra catolske Tider, dog af sildigste (afb. Haupt II. 577) . . . . . . Nesten alt det Øl, her drikkes i Højer og Mersk Kogene, kommer fra Husum, thi Vand i disse Egne er ikke tienligt til Brygning.

I Widing Herredet er en fordervelig Indretning i Henseende til Arvdeelingen mellem Brødre og Søstre, hvorved en Merskbondes efterladte Ejendom af et fornøden Antal Demeter Land til ½ Pflug, som er 35. Demeter, bliver deelt i saa smaa Portioner, at ingen af Arvingerne derved kan ernære sig med Kone og Børn ikke heller deraf svare Dig-Penge, Afgifter og Skatter til Kongen. Hr. Schou Pastor i Højer fød i Højer . . . fortalte mig, at der for 8 à 9 Aar siden i Emmelbyll blev reno(veret) en gammel Brønd, i hvilken tvende Mennesker en efter den anden nedsteeg og strax døde; den tredie steeg og ned, men med Reb om Livet, var nær ved at omkomme, blev dog betids optaget og reddet. Han fortalte og, at der i Toftum i Emmerbyl Sogn blev gravet en Fisk-Park eller Dam, og da de havde gravet saa dybt, som dem syntes fornøden, og dog ikke fik Vand nok, blev der drevet en Pægel ned midt i Parken, efter hvilken, da den blev optaget, opsteeg der Røg og Lue meget høit, hvilken

Ild vedholdt at brænde til anden Dagen efter. NB. Dybt i Grunden antreffes en svovelagtig Tørv. I Clixbyll, Uberg og Seth fortalte de mig, at naar de der i deres nedrige halv Giest og halv Mersk Land gravede, antraf de en saltig Tørv Jord under ¼ Alen Klei og Sand; i Tørven fandtes Elle Træer, Birk, Hassel og undertiden store Ege Træer, hvilke alle ligge i en Directionslinie fra Nordvest til Sydost, Toppen vender mod Sydost og Roden mod Nordvest, dette forsikrede og Hr. Huusfoget Lyders i Tønder at have saaledes befundet det adskillige Steder. Han fortalte mig og, at hvor hans Hr. Fader boer ved Glüxburg, der afbrændte en Moose, i hvilken efter at Ilden ophørte, fandtes der i Moosen mange Træ Stubber staaende paa deres Rod saaledes, som de der vare voxede. Ved Højer er den største Flod Klokken 12 om Middag og 12 Midnat.

Horsbüll, Emmersbull og det meeste af Wieding Herred ligger høit og er mere Giest end Mersk. Dybt i Grunden findes nesten allevegne en saltig eller svovlagtig Tørv Jord. I Kirkerne intet merkværdigt af Oldsager; Horsbüll Kirke har Levninger fra de catolske Tider nemlig Helgen Billeder og gamle Altertavler. Emmersbyll og Nykirk ere af nye opbyggede; Nyekirk for faa Aar siden og Emmersbyll for et Par Aar siden.

Hermed standser Dagbogen, bag i hvilken der er indført nogle Notitser om Andst Kirke i Jylland og Gravhøje i Koldingegnen.

Oversigt over historisk litteratur fra årene 1901—1903 vedrørende Sønderjylland.

Af Johannes Lindbæk.

Denne oversigt gør lige saa lidt som den, der tidligere offentliggjordes i dette tidsskrift (årg. 1903, 108—157), krav på fuldstændighed. De, der ønsker nærmere oplysninger om mere specielle æmner, henvises dels til de årlige litteraturfortegnelser, affattede af Alfred Krarup, der findes i „Dansk historisk Tidsskrift“, dels til litteraturberetningerne i „Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig—Holsteinische Geschichte“ (årgangene 1901, 1902 og 1904). De sidste er affattede i en rolig og gennemgående meget upartisk tone af professor dr. v. Fischer-Benzon i Kiel, der er særdeles vel kendt med danske forhold og har taget stærkt hensyn også til litteraturen fra dansk side. Alt andet end tilfredsstillende er derimod litteraturberetningerne i „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“. I afsnittet „Dänemark und Norwegen“ har anmelderen, H. Schjøth i Kristiania, indskrænket sig til at nævne de danske bidrag, der vedrører Sønderjyllands historie, uden nærmere omtale, i afsnittet „Schleswig—Holstein, Mecklenburg und Pommern“,

affattet af Ad. Hofmeister i Rostock, er de betydningsfuldeste skrifter fra dansk side enten slet ikke nævnte eller ikke omtalte, medens der dvæles ved betydningsløse bagateller fra tysk side. Det var i høj grad ønskeligt, om dette forhold kunde blive ændret. — Endelig kan det nævnes, at der både i „Die Heimat“ og i „Deutsche Geschichtsblätter“ findes mindre anmeldelser og litteraturberetninger.

Det skal videre bemærkes, at jeg som regel ikke har taget hensyn til de meddelelser om sønderjydske forhold, der ofte findes i „Højskolebladet“, saa lidt som til de talrige beretninger om de to slesvigske krige i „Vort Forsvar“, til levnetsskildringerne af Sønderjyder i „Dansk biografisk Lexikon“ og „Allgemeine deutsche Biographie“, eller til de historiske artikler i „Sønderjydske Aarbøger“ og de skrifter, der er anmeldte sammesteds.

Desværre forbigik jeg i sidste litteraturberetning det stærkt udbredte tidsskrift[1]) „Die Heimat“, der

---

[1]) Die Heimat. Monatsschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg, Lübeck und dem Fürstentum Lübeck. Red. af Lærer Barfod, Kiel. 1901—03. Af Indholdet fremhæves:

R. Hansen: Alte Ortsnamen der cimbrischen Halbinsel als Anhalt für die Stammesangehörigkeit der Bewohner. (1903, 97—102.)

J. Langfeldt: Beiträge zur Erklärung schleswigscher Ortsnamen. (1901, 156—59, 182—83, 203—04. 1902, 42—44, 113—115, 194. 1903, 71—72, 183—86.)

Callsen: Das alte Angler Bauernhaus. (1903, 56—63.)

1903 har afsluttet sin 13de årgang. Der findes i det en mængde halvt eller helt populære bidrag også til Sønderjyllands historie, de fleste skrevne af lærere i hertugdømmerne. Meget af den kundskab, som disse således spreder rundt i befolkningen, er god og nyttig, og mange af de små artikler er al ære værd. Man må således med anerkendelse nævne Willers Jessens kulturhistoriske studier fra Sydslesvig, Voigts skildringer fra Flensborg ved år 1600, Vosz' fremstilling af reformatoren Herman Tasts historie, hvori der tillige gives mange interessante enkeltheder om Husums fortid, endelig de morsomme sprogprøver fra de sproglige grænseegne, særlig Flensborg. Langfeldt går i sine studier over stednavne i Sønderjylland stadig ud fra disses oprindelige danske form, og selv om Reimer Hansen i sine afhandlinger om gamle stednavne på den cimbriske halvø altfor meget lægger vægt på Sachs ubeviste hypoteser om en oprindelig sydgermansk befolkning på halvøen, er tonen hos ham loyal, og han viser betydelig kendskab også til dansk litteratur. Tidsskriftets iver for bevarelsen af fortidsminder, f. ex. Nørreport i Flensborg og Danevirke, og for en en slesvig-holstensk ordbog er også meget prisværdig. — Ganske anderledes bliver tonen, når man kommer ned til det 19de århundrede. Forfatterne viser sig her besatte af et had til alt dansk,

---

Vosz: Hermann Tast. (1903, 145—53, 171—80.)

C. Voigt: Flensburg um das Jahr 1600. (1903, 123—30, 245—49.)

Doris Schnittger: Der Thorwaldsen-Schüler Wilhelm Bissen. (1901, 145—50.)

som unægtelig virker forbavsende 40 år efter „befrielsen“. Der er vel ingen grund til at opholde sig over den syndflod af dårlig lyrik paa vers og prosa, der er affattet i anledning af forskellige historiske mærkedage eller af indvielsen af Bismarcktårnet på Knivsbjærg. Men det var ikke nødvendigt ved en omtale af billedhuggeren Bissen at komme med ukvemsord mod Danmark og Frederik VII. At det just ikke vidner om megen forståelse, når alle dansksindede eller loyale mænd fra hertugdømmerne kaldes renegater, eller når det bebrejdes Frederik VII, at han „trods sin tyske afstamning“ var dansksindet(!), burde være klart. En påstand som den, at de danske embedsmænd, der kom til hertugdømmerne mellem de to slesvigske krige, ofte var „unwürdige, sittlich verdorbene Subjecte“, vilde kun være egnet til at fremkalde et smil, hvis den ikke blev troet langt ud over provinsens grænser. Tidsskriftets redaktør bør sikkert i en ganske anden grad se sine medarbejdere på fingrene.

De ivrige undersøgelser, der i de sidste år både fra dansk og tysk side har været drevet ved Danevirke, har formodentlig nu fundet deres foreløbige afslutning ved det smukke værk[1]) af direktør Sophus

---

[1]) S. Müller og C. Neergaard: Danevirke, archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet. 1903.

K. Philippsen und C. Sünksen: Führer durch das Dannewerk. 1903.

H. Kjær: Hedeby og Danevirke. (Ill. Tid. 45. Bd. Nr. 2—3.)

J. Mesdorf: Danewerk und Haithabu. (Mitteil des anthropologischen Vereins in Schl.-Holstein 1901, 19—36.)

Müller og inspektør Neergaard. Det er bygget på nøje undersøgelser på stedet foruden på indgående studier over den ældre litteratur. De to forskeres resultater er ganske afvigende fra den tidligere antagelse. Efter dem stammer Danevirkes hovedvold fra Gudfred, hvilket hovedsagelig bevises ved, at den som andre af den tids forsvarsværker ikke har haft nogen grav. Thyra har forhøjet og forstærket volden samt forsynet den med en kampestensmur, Valdemar den store har bygget teglstensmuren, men senere er hovedvolden ikke bleven rørt. Voldstedet „Oldenburg“ forklares som det gamle Hedeby, forbindelsesvolden mellem det og Danevirkes hovedvold er bygget af Harald Blåtand efter overvindelsen af kong Gnupa, medens Kovirket, der tidligere tilskreves Gudfred, er betydelig yngre. Denne sammenhængende hypotese, der løser næsten alle gåder — om det end stadig er svært at forstå, hvad meningen har været med Kovirke — og støttes af de to forskeres navne, vil sikkert blive stående som den sandsynligste løsning af spørgsmålene. Bogen er meget smukt udstyret og rigelig forsynet med billeder og kort.

P. K. Thorsen[1]) har nærmere studeret den mærkelige, nu næsten uddøde, danske dialekt i sognene mellem Husum og Slesvig. Dels af sproglige grunde, dels fordi stednavnet Jydbæk, der må forekomme ved grænsen af

---

Fr. Knorr: Die Ausgrabungen in der Oldenburg (Danewerk) 1901. (Mitteil. des anthropologischen Verein in Schl.-Holstein 1902, 25—29.)

[1]) P. K. Thorsen: Den danske dialekt ved Husum Slesvig. (Förhandlingar vid sjätte nordiska filologmötet 1902 170—188.)

Jydernes land, findes nord for de nævnte sogne, antager han, at den derboende befolkning er efterkommere af de Svenske, der på vikingetiden kom til Sydslesvig sammen med det svenske dynasti i Hedeby.

Professor v. Schubert[1]) er i studier over Ansgars historie kommen til ganske nye resultater. I modsætning til Hasse vil han hævde, at der foreligger mange ægte aktstykker om Ansgars virksomhed. Mindre overbevisende end dette resultat af en nøje kritisk gennemgang af kilderne er det, når han vil reducere Ansgars virksomhed til at have bygget to kirker i Jylland og en i Sverige, og erklærer, at han kun har været redskab for Nordalbingiens egentlige apostel, Ebo af Reims. Forfatteren har næsten ikke taget hensyn til danske behandlinger af æmnet.

Uhlirz,[2]) der har behandlet kejser Otto II's historie, drøfter i sin afhandling også hans tog mod Harald Blåtand. Efter en kritisk undersøgelse forkaster han ganske de danske og islandske kilder til dette tog og slutter af de tyske, at Otto kun har gjort ét tog (974) og ikke er kommet langt op i Jylland. Forfatterens kendskab til danske bidrag er meget mangelfuldt.

Det lykkedes M. H. Rosenørn[3]) lige før sin død (1901) at få afsluttet sin bog om grev Gert og Niels

---

[1]) H. v. Schubert: Ansgar und die Anfänge der schleswig-holst. Kirchengeschichte. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 2 R. II, 145—174.)

[2]) K. Uhlirz: Untersuchungen zur Geschichte Kaisers Otto II. (Mittln. d. Inst. f. oesterr. Geschichstforsch. VI Ergänzungsbd., 41—67.)

[3]) M. H. Rosenørn: Greve Gert af Holsten og Njels Ebbesøn af Nørring Ris II. 1901.

Ebbesen, efter at udgivelsen af den havde stået på i 28 år. Denne bog indeholder meget mere, end titelen angiver. Det har været forfatterens hensigt at fremstille den historiske baggrund i Danmark og Nordtyskland for det store sammenstød mellem de to folkestammer, og for at opnå den størst mulige sikkerhed har han foretaget meget vidtgående forundersøgelser. Man vil således finde gode bidrag både til Danmarks, især Jyllands, forhold i middelalderen, til det holstenske grevehus og den sønderjydske hertugslægts historie. De vidtløftige noter, der i omfang næsten overgår selve værket, viser forfatterens store belæsthed. Brugbarheden forøges ved et godt register.

I dette tidsskrift har Mackeprang tidligere omtalt Erslevs[1]) bog om Erik af Pommern, hvori der fremsattes en ny og forstående opfattelse af denne ulykkelige konge. Det er interessant at se, at Erslevs opfattelse på de fleste punkter er godkendt fra tysk side af dr. Daenell[2]). At denne ser med meget mindre sympathi på kongen og bl. a. siger, at „man næppe kan kalde denne uselvstændige, egensindige naturs forgæves

---

[1]) Kr. Erslev: Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning. 1901.

Anm. af M. Mackeprang (Sønderjydske Aarbøger 1901, 282—292) og af H. Olrik (Nordisk Tidsskrift 1901, 445—448.)

[2]) E. Daenell: Die Hansestädte und der Krieg um Schleswig. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 32. Bd., 271—451.)

E. Daenell: Die staatsrechtliche Stellung Schleswigs zu Dänemark im Zeitalter Waldemar Atterdags, Margrethes und Erichs des Pommern. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 33. Bd., 329—338.) — Foredrag, ledsaget af diskussion.

kamp en tragisk skæbne“, er ganske forståeligt. I væsentlig tilslutning til Erslev har Daenell skildret den store betydning, som Hansestæderne havde for kampens endelige udfald. Efter lang vaklen, under hvilken rådet i stæderne oftest holdt på fred med Danmark, borgerskabet på krig, besluttede byerne sig endelig til krigen, som i øvrigt skadede deres handel og ikke gav dem nogen fordel af betydning ved freden. — Det kan i samme forbindelse nævnes, at en af hovedkilderne til kampen mellem Erik og de holstenske grever, Holstenerpræstens krønike,[1]) skrevet af en mand, der stod greverne nær og vistnok var i deres tjeneste, nu foreligger i en god oversættelse med noter af dr. Anna Hude. Krøniken er meget livlig og anskuelig, men hadefuld mod de danske, og må derfor benyttes med stor forsigtighed.

Af Erslevs „Repertorium“ (fortegnelse over danske breve indtil 1450), er 3die binds 3die hæfte udkommet, omfattende brevene 1437—50; der mangler endnu de udaterede breve, en arkivoversigt og register. — Testamenterne[2]) fra Danmarks middelalder (indtil 1450) har udgiveren udskilt som en særlig bog. Det vigtige kulturhistoriske stof, der findes i disse, er gjort let tilgængeligt ved en mønsterværdig sagoversigt. Af testamenterne vedrører særlig nr. 80 (Anders Jensson) og nr. 86 (Otto Boetii) Sønderjylland. Det vilde være meget ønskeligt, om der kunde komme en

---

[1]) Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis) overs. af Anna Hude. 1903.

[2]) Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev. 1901.

fortsættelse af dette værk, omfattende testamenterne indtil Reformationen.

I en dygtig, men ikke let læst afhandling har Arup[1]) behandlet de indviklede pengeforhold, der knyttede sig til Christian I's overtagelse af hertugdømmerne 1460. Han hævder, at der ikke her er tale om nogen særlig dansk politik; foreningen med Danmark skyldes dels kongens rent dynastiske storpolitik, dels og især ridderskabets konsekvente arbejde for at holde landene sammen og i fredelig forståelse med Danmark. For at gennemføre denne politik var ridderskabet villigt til og bragte faktisk store ofre; kongens gæld til greverne af Oldenburg og Schauenburg blev betalt af hans adelige kavtionister, der for en del ruineredes. Først 1487 var kongens gæld til dem endelig klaret. Ved nøje sammenhold lykkedes det ridderskabet at afværge både kong Christians og grev Gerhards forsøg på at omstøde denne politik; først dronning Dorothea lykkedes det at bryde igennem den ene del af programmet, landets udelelighed, og få hertugdømmerne delt mellem sine to sønner. Hendes plan om at lade landene udelt gå over til hertug Frederik hindrede ridderskabet, fordi det vilde føre til strid med Danmark. „Landenes historie i disse år falder da væsentligt sammen med deres finanshistorie“, og i forhold dertil spiller selve landsprivilegierne af 1460 en ringe rolle. — Der kan dog ve indvendes en del mod denne noget ensidige op-

---

[1]) Arup: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460—1487. (Hist. Tidskr. 7. R. IV. 317—88, 399—489.)

fattelse. Og det er sikkert ikke rigtigt, når Arup hævder, at ridderskabet holdt på forbindelsen med Danmark, fordi det følte sig Danmark så stærkt overlegent. Henvisningen til, at lensforholdene var bedre ordnet i hertugdømmerne, siger ikke stort.

Man har ofte antaget, at mange kirker var byggede ikke alene til gudstjeneste, men også til forsvar. Efter at oberst Blom har vist, at dette ikke gælder for kongeriget, har Haupt[1]) påvist det samme for hertugdømmerne. Hans resultat er, at det ikke kan påvises om nogen kirke, ligegyldigt om den har tårn eller ej, at den har været bygget til andet end gejstligt brug. Derimod kunde kirkerne i urolige tider være tilflugtssteder og opbevaringsrum, og i grænseegnene blev de ofte draget med ind under forsvaret, men dette hensyn var ikke det afgørende ved kirkens bygning. Afhandlingen er meget fornøjelig og virker overbevisende.

Af Bobés[2]) fremstilling af familien Ahlefeldts historie er 3die og 4de bind udkommen. I 3die bind, der indeholder biografier af fremragende mænd tilhørende linjen på Gelting, kan især nævnes feltmarskal Claus A. (d. 1674), gift med en af Christian IV's døtre og kendt fra sin udmærkede deltagelse i forsvaret af København og fra kampen på Bergens våg (s. 20—41). Blandt bilagene fremhæves dagbogsoptegnelser om ærkebiskop Frederiks krigsforetagender

---

[1]) Rich. Haupt: Wehrkirchen in den Elbherzogthümern. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 32 Bd., 223—70.)

[2]) L. Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie III—IV. 1901—3.

nov. 1644—jan. 1645 (s. 4 ff.) og mandtal[1]) over adelen i hertugdømmerne 1618 (s. 62 ff.). — Af 4de bind må særlig nævnes en biografi af Godske Ahlefeldt, den sidste katolske biskop i Slesvig (d. 1541). Dennes ungdomshistorie er for første gang bleven skildret på grundlag af pavebreve og italienske universitetsmatrikler; tillige behandles hans forhold til Reformationens indførelse i Sønderjylland (s. 1—21). Endvidere kan omtales biografierne af Cai A. til Saxtorp (d. 1670), amtmand i Flensborg og Haderslev og generalkrigskommissær, en af de mest fremtrædende mænd under de tre svenskekrige (s. 29 og 57—60), Benedict A. til Søgård (c. 1500) og hans efterslægt (s. 121 ff.), Joachim A. (d. 1717), først gottorpsk regerings- og kammerpræsident, siden dansk gehejmeråd og medlem af konseilet samt vicestatholder i hertugdømmerne (s. 138 ff.). Blandt bilagene kan særlig nævnes landregister over ridderskabet 1564 (af betydelig værdi for de adelige godsers og deres besidderes historie), fortegnelse over de ved hyldigen 1588 mødte medlemmer af ridderskabet og landregister fra 1593 (s. 20 ff.), endelig optegnelser om familien Rathlou. De overmåde smukt udstyrede bøger vidner om deres forfatters store kendskab til trykte og utrykte kilder.

---

[1]) Jfr. P. v. Hedemann: Zum Landregister und zur Landesmatrikel der Herzogtümer. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 32. Bd., 204—22.)

[2]) J. Lindbæk: Danske (og norske) besøgende i Hospitalet i S. Maria dell' Anima i Rom. (Kirkehist. Saml. 4. R. VI, 708—27.) — Handler især om biskop Eggert Durkop af Slesvig, der blev stiftet påtvunget af paven, kun opholdt sig dèr et år og døde i Rom 1499.

Der savnedes hidtil en fremstilling af skolevæsenets historie i hertugdømmerne fra Reformationen til vore dage. Det er da meget fortjenstfuldt, at Rendtorff[1]) har givet, ikke just en skolehistorie, men vigtige forarbejder til den ved at udgive en samling af anordninger for skolevæsenet med lange historiske anmærkninger. Samlingen går fra Chr. II's forordning af 1521 til Frederik VI's af 1814, der endnu med få undtagelser er gældende i hertugdømmerne. Forfatteren vil, med hvor megen ret skal jeg ikke kunne sige, hævde, at skolen her har en selvstændig udvikling, ret uafhængig såvel af danske som tyske samtidige forhold, og at den ortodoxe tid på skolevæsenets område ingenlunde er død. — Når forfatteren gengiver både latinske og plattyske texter i originalsproget, kunde han vel gærne have gjort det samme med danske.

Samtidig med, at „Danmarks Riges Historie“, der i et senere bind vil blive omtalt i sammenhæng, nærmer sig sin afslutning, har professor Schäfer[2]) udgivet femte bind af Danmarks historie (Frederik II og Christian IV), (de tre første bind er forfattede af Dahlmann). Der er få eller ingen fremmede historikere, der sidder inde med et så nøje kendskab til kilderne, trykte og utrykte, til Danmarks fortid. Også danske vil derfor med stort udbytte kunne høste

---

[1]) Rendtorff: Die Schlesw.-holstein. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 1. R. 2. H.)

[2]) Dietrich Schäfer: Geschichte von Dänemark V. (1559—1648). 1902. — Anm. af J. A. Fridericia i Hist. Tidsskr. 7 R. IV, 127—34.

belæring af Schäfers værk, selv om hans bedømmelse, især af Christian IV, er noget mindre velvillig, end tilfældet er fra danske historikeres side. — Samtidig har oberst Liljefalk[1]) givet en fremstilling af „Kejserkrigen“, Christian IV's deltagelse i Trediveårskrigen og Wallensteins tog op igennem den jydske halvø.

Interessen for historisk kendskab til de store dele af Sydvestslesvig, der blev bortrevne ved stormfloderne, især 1362 og 1634, har altid været stor og er nu, da den preussiske regering formodentlig vil sætte meget ind på at vinde en del af det tabte tilbage, i stigning. Man må da være meget taknemlig over de smukke bidrag til Nordstrands historie, som Reimer Hansen[2]) har givet ved en udgave af Johannes Petreus' skrifter om sin hjemstavn. Denne mand, der 1565—1603 var præst i Odenbüll på Nordstrand, har på en mærkelig blanding af højtysk og plattysk skrevet dels annaler, dels en beskrivelse af Nordstrand. Hans skrift har megen betydning både i kulturhistorisk og topografisk henseende, skrevet som det er, før stormfloden 1634 skar midt igennem den store frugtbare ø og kun levnede de små øer Nordstrand og Pelworm. Udgaven er foretaget efter håndskrifter i København og Kiel og forsynet med kort og register. Tillige gives der en oversigt over andre bidrag til Nordstrands historie.

---

[1]) A. Larsen Liljefalk: Kejserkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie I—II. 1896—1902.

[2]) Joh. Petreus Schriften über Nordstrand, hrsg. von R. Hansen. (Quellensammlung der Ges. für schl.-holst. Gesch. V). 1901.

Das Erdbuch der Hallig Hooge, hrsg. von Eug. Traeger. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 31. Bd., 137—63.)

Der er grund til at nævne et bidrag[1]) til hertughuset Nordborgs historie i det 17. årh. Det drejer sig om giftermålet mellem grev Hohenlohe og den unge fyrstinde Luise Amoena af Nordborg. Giftermaalet var nær strandet på hertugslægtens elendige pengeforhold, som satte den ude af stand til at betale medgift. Den unge dame, der gerne vilde bort fra de pinlige forhold i sit hjem, befandt sig længe i en meget ubehagelig stilling.

Prof. Erslev[2]) har i dette tidsskrift meddelt resultaterne af sin undersøgelse om indlemmelsen af Sønderjylland i Danmark 1721. Han mener som bekendt, at det kun var den gottorpske del, der blev indlemmet i den kongelige, i det kongen forudsatte, at han havde fuld ret over den sidste, men at der ikke udtaltes noget om begge deles indlemmelse i kronen. Fra dansk side har Aage Friis givet sin fulde tilslut-

---

[1]) P. v. Hedemann: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein—Sonderburg. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 31. Bd., 1—38.)

[2]) Kr. Erslev: Frederik IV. og Slesvig. En historisk Fortolkning af Arvehyldningsakterne af 1721. 1901.

Samme forf.'s afhandling i Sønderjydske Aarb. 1902, 75—107.

P. Lauridsen: Frederik IV. og Slesvig. (Nationaltidende 1901 7., 14. og 19. Dec.). Med Repliker af Kr. Erslev smstd., 12., 16. og 21. Dec.

Aage Friis: Kr. Erslevs Fortolkning af Arvehyldingsakterne af 1721. (Tilskueren 1901, 921—941.)

P. Lauridsen: Slesvig og Kronen fra 1658—1721. (Nationaltidende 1902 30. Maj, 11. og 18. Juni.)

C. A. Volquardsen: Ueber die Ereignisse des Jahres 1721 in schleswigscher Geschichte. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 33. Bd., 286—324.)

ning, medens P. Lauridsen har udtalt sig skarpt derimod. Efter den sidste forfatters mening, som i øvrigt nærmere skal blive omtalt i den følgende litteraturberetning, er det afgørende år ikke 1721, men 1671. — Fra tysk side har professor Volquardsen udtalt en varm anerkendelse af tonen i Erslevs skrift og håbet om, at spørgsmålene angående Sønderjyllands historie i fremtiden kun må blive drøftede i samme strengt videnskabelige form som hos Erslev. „Erslevs skrift er et fredens ord, som det i mange år ikke har lydt mellem de to stammer, der er bleven så fjendtlig sindede mod hinanden.“ Erslevs opfattelse kan han i øvrigt langtfra dele. Han mener, at Slesvigholstens gamle forfatning ikke blev ophævet ved, hvad der skete 1721; Frederik IV, der var en bedre politiker, end Erslev har ment, har nok haft den hensigt, men er veget tilbage af frygt for Rusland. Hertugerne af de sønderborgske linjer har ikke givet afkald på deres rettigheder, og stænderne har protesteret med tilstrækkelig tydelighed mod kongens hensigter.

For det 18de århundrede er der grund til at nævne en grundig og indgående behandling[1]) af Herrnhuternes optræden i Danmark og deres forbindelse med pietismen. Herrnhuterne, der længe havde været for-

---

[1]) Jørgen Lundbye: Herrnhutismen i Danmark. 1903.
E. Jacobs: Zur Geschichte des Pietismus in Schleswig—Holstein. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 2. R. II, 239—87.)
R. Hansen: Wiedertäufer in Eiderstedt. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 2. R. II, 175—238, 344—99.)

fulgt, anerkendtes 1771 som trossamfund og fik tilladelse til at bygge Christiansfeld. Forfatteren, der i øvrigt væsentlig behandler kongerigske forhold, udtaler sin varmeste anerkendelse af „brødrenes“ velsignelsesrige virksomhed. De havde bortset fra Christiansfeld nogen udbredelse også i Nordslesvig. — Chr. Kock[1]) giver en række mørke billeder fra nogle godser i Svansen på livegenskabets tid. „I hårdt, råt arbejde fristede de arme bønder en glædeløs og mørk tilværelse“, skønt godsejerne forholdsvis var velvillige og elskværdige. Særlig forhandlingerne om en stakkels bondekarl, der havde ladet sig lokke til at blive livegen og kun slap fri ved at lade sig hverve til soldat, viser, at de livegnes stilling kun stod lidt over slavernes.

Dr. Aage Friis[2]) har på grundlag af meget store brevfund i tyske privatarkiver begyndt et stort anlagt værk om Bernstorfferne og Danmark, der tillige skal behandle forholdet mellem dansk og tysk åndsliv i århundredet før 1848. Dette værk, til hvis senere bind der vil blive anledning til at vende tilbage, og hvis betydning for Sønderjyllands historie ikke behøver at fremhæves, skal her kun nævnes, da det foreliggende bind alene behandler Johan Hartvig Ernst og Andreas Peter Bernstorffs forudsætninger ɔ: familieforhold og ophold i udlandet.

---

[1]) Chr. Kock: Zur Geschichte der Leibeigenschaft. Nachrichten aus den Gütern Saxtorf, Damp und Hohenstein 1716—67. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 31. Bd, 39—86.)

[2]) Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark 1750—1835. I. 1903.

Professor Holm[1]) har udsendt 4de bind af sit store værk om Danmark-Norges historie 1720—1814. Det udmærker sig ved de samme fortrin som de tidligere bind, men overgår dem i livlig fremstilling. Deri behandles de 6 første stærkt bevægede år af Christian VII's regering, og ved benyttelsen af adskillige hidtil utilgængelige kilder er de mange indviklede forandringer i regeringen udredede og bedømte på en måde, der vistnok tør betegnes som historiens endelige dom. Tiden 1766—70 er en af de mest ydmygende i dansk historie. På tronen sidder en ondskabsfuld dreng, hvis største glæde det er at vende op og ned på alle forhold indenfor regeringen og lade de høje regeringsherrer „gøre springet". De rolige forhold under Frederik V afløses af almindelig usikkerhed, og de gamle ministre, især J. H. E. Bernstorff, der så sit livsværk, mageskiftetraktaten med Rusland, truet, øjnede ingen anden udvej end at kaste sig i armene på Ruslands gesandt Saldern. Denne brutale mand regerede da over det danske hof „med stokken i hånden". Danmark opnåede ganske vist den foreløbige mageskiftetraktat (1767), men blev næsten Ruslands vasalstat ved forbundet af 1769, hvor Sveriges deling på en måde aftaltes. Synderlig lysere er Struensees periode ikke. Prof. Holm skildrer ham sikkert med fuld ret som en overfladisk mand uden indsigt eller kundskaber. Ud fra sine let købte filosofiske principer ønskede han at omdanne alle forhold og fjer-

[1]) Edv. Holm: Danmark—Norges Historie under Kristian VII. I. Bd. (1766—72.) 1902.

nede derved meget levedygtigt. På en interessant måde vises det, at alt det humane ved Struensees virksomhed kun er en fortsættelse af tidligere tiders bestræbelser. Denne „vanviddets tid“, som den er bleven kaldt, måtte med rette føre en stærk opposition med sig, som yderligere næredes af Struensees forhold til dronningen og hans åbenlyse tilsidesættelse af alt dansk. Men i stærke udtryk bryder Holm ligeledes staven over den meningsløs grusomme straf over Struensee og Brandt. — For hertugdømmernes særlige historie bringer bogen ikke meget nyt. Handelen i de sønderjydske byer synes snarest at være gået tilbage. Regeringen optrådte betydelig mere landbovenlig end i kongeriget. Ved livegenskabet dristede den sig ganske vist ikke til at røre, men den arbejdede på at udstykke krongodserne til bønderne, og den forordning om fællesskabet, der udstedtes 1770 efter indstilling af den „slesvigholstenske landkommission“, er adskillig mere vidtgående end den tilsvarende danske.

Af Bobés[1]) udgave af breve fra den reventlowske familiekreds er udkommet 5te og 6te bind. Femte bind indeholder breve fra grevinde Charlotte Schimmelmann, gift med statsminister Ernst Schimmelmann. Indledningen dannes af en indholdsrig monografi, hvori der sættes et smukt æresminde over denne altfor lidt

---

[1]) Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekreds, udg. ved Louis Bobé. V—VI. 1902—03.

C. B. Reventlow: En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1900. I—II. 1902—03. — Brevene vedrører grev Chr. Ditl. Reventlow. Udgaven gør ikke fordring på at være videnskabelig, og brevene er oversatte på dansk.

påskønnede, højtdannede og fintfølende mand. Der meddeles tilsidst en række interessante breve fra Frederik VI til Ernst Schimmelmann, der bl. a. giver oplysning om indlemmelsen af Holsten 1806. Sch. vilde ikke parafere det kongelige patent om denne sag og pådrog sig derved kongens uvilje, uagtet denne skriver: „jeg forbliver stedse Deres sande ven, skønt De har erklæret mig krig“. Kongens breve viser hans meget uvenlige sindelag mod sin svoger hertugen af Augustenborg. — Sjette bind indeholder blandede breve delvis af stor interesse. Således kan nævnes brevene fra gehejmeråd Wendt, en af de bedste af de mange indvandrede tyske, nær ven af familien Reventlow. Hans indflydelse på statsstyrelsen, især på ordningen af pengevæsenet, var meget stor, og hans breve fra hertugdømmerne i krigsårene 1807—14 giver anskuelige og værdifulde bidrag til oplysning om landets finansielle ruin og krigens sørgelige virkning. Der findes endvidere en del breve til grev C. D. Reventlow fra hertugen af Augustenborg om dennes stilling til undervisningen i de lærde skoler. Udgaven er foretaget med Bobés sædvanlige omhu, forsynet med meget righoldige noter og udstyret med smukke reproduktioner af hidtil ukendte malerier. — Af ganske lignende karakter er Rachels[1]) udgave af brevvexlingen mellem hertug Frederik Christian af Augustenborg og hans kusine fyrstinde Pauline af

---

[1]) Fürstin Pauline zu Lippe und Herzog Friedrich Christian von Augustenburg. Briefe aus den Jahren 1790—1812. Hrsg. von Paul Rachel. 1903.

Lippe, en af sin tids dygtigste damer. Man får mange oplysninger om hertugens levende litterære forbindelser, f. ex. med Baggesen, med filosoffen Reinhold, som han fik gjort til professor i Kiel osv. I 1810 korresponderede hertugen ivrigt med sin kusine om sit valg til svensk tronfølger. Indledning og noter er meget righoldige.

Den store skildring af det danske folk i det 19. århundrede[1]) indeholder ikke lidt af interesse for Sønderjyllands historie. Således har Johan Ottosen givet en stemningsfuld skildring af 1848, hvis ånd han betegner som „det danske broderskab", og fremstillet den sønderjydske bondes vågnen til politisk bevidsthed. Hans sjældne ævne til virkelig populær fremstilling har måske aldrig vist sig i en smukkere form end i dette lille bidrag. Neergaard har givet en karakteristik af Frederik VII, der er betydelig sandere end de altfor hårde domme, der i de sidste år også fra dansk side er fældede over denne ægte danske og demokratiske natur, der trods sin karakters meget iøjnefaldende svagheder, ringe arbejdsævne og store modtagelighed for indflydelser havde en mærkelig ævne til altid at bevare sit folks kærlighed og ofte viste en sand kongelig optræden. — Rist har meddelt breve fra en dansk deltager i begge de slesvigske krige. Der er en underlig modsætning mellem den glade optimisme og den faste tro på den danske sags godhed i den første krigs tid og så pessimismen og kritiken overfor

---

[1]) Vort Folk i det nittende Aarhundrede, udg. af V Østergaard. II. 1901.

den danske krigsførelse i 1864. Brevskriveren blev dødelig såret ved overgangen til Als.

Af nogle aktstykker[1]), der er udgivet af Aage Friis, fremgår det, at Frederik VI i 1830 så med stærk mistillid på grev Otto Blome, som han mistænkte for at stå bagved den Lornsenske bevægelse og at have indsuget farlige anskuelser under Juli-revolutionen. Man anså det for nødvendigt at lade de danske gesandter give indberetninger om Blomes adfærd og forhøre sig hos dennes broder, der søgte at slå det hele hen, men stærkt opfordrede til at imødekomme ridderskabets ønsker om en forfatning. Regeringens frygt var vistnok ugrundet, da Blome ikke havde nogen indflydelse selv blandt sine standsfæller.

Blandt de ikke mange bidrag til hertugdømmernes historie 1830—48 kan nævnes[2]) en populær skildring af Skamlingsbankefesterne, nye oplysninger om sangen „Schleswig-Holstein meerumschlungen" (oprindelig skreven af Berlineradvokaten Strasz, men omdigtet i kraf-

---

[1]) Aage Friis: Grev Otto Blome og den Lornsenske Bevægelse 1830. (Danske Mag. 5. R. V, 17—39.)

[2]) A. Halling: Briefe des Generalsuperintendenten C. Callisen von seinen Visitatsreisen. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 2. R. II, 412—22.) — Fra årene 1825—36, også om visitats i egne med dansk kirkesprog.

H. R. Hjort-Lorenzen: Slægten Lorenzen fra Rinkenæs. 1903.

Joh. Clausen: Skamlingsbanken. 1903.

Eckardt: Neues zum Schleswig—Holstein Lied. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch 32. Bd. 462—72.)

v. Fischer-Benzon: Ueber die Gründung der Gesellschaft für schleswig—holsteinische Geschichte. (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 31. Bd., 270—82.)

Hans Kau: Angelboen Claus Manicus. 1903.

tigere udtryk af Chemnitz og første gang afsunget ved sangerfesten i Slesvig 1844), endelig en fremstilling af oprettelsen af selskabet for Slesvigholstens historie. Dahlmann foreslog 1822 at udsætte en pris for den bedste fremstilling af hertugdømmernes historie fra 1523, men da det varede meget længe, inden der kom en blot nogenlunde tilfredsstillende besvarelse, besluttede man for at fremme den historiske interesse at stifte et historisk selskab. Dette var fra først meget loyalt, til stiftelsesdag valgtes 18. marts 1833, 25. årsdagen for Frederik VI's tronbestigelse, og denne blev selskabets protektor. — I populær form foreligger et skrift om én af de danske Sønderjyders bedste mænd, der har været nær ved at blive glemt, Claus Manicus fra Eckernførde. Manicus, der var født 1795 i Angel, var tysk opdraget, men sluttede sig sidst i 30'erne til den kreds, der samledes om „Danevirke" for at hævde Sønderjyllands danskhed. 1847 skrev han et skrift mod de slesvigholstenske bestræbelser, som vakte umådelig opsigt; mellem de to krige var han redaktør af „Flensburger Zeitung", forløberen for „Flensborg Avis". Hans navn findes på støtten på Skamlingsbanken. — Det er ikke heldigt, når forfatteren taler om „den berygtede Uwe Lornsen"; en sådan tone bør absolut undgås.

For treårskrigen kan nævnes nogle bidrag[1]) både fra dansk og tysk side. Oberst Barth, hvis erindrin-

---

[1]) S. C. Barth: Soldaterliv i gamle Dage. 1903.
Beissenherz: Erindringer fra min militære Tjeneste. 1901.
H. G. Grüner: Erindringer fra Felttoget 1850. 1901.

ger hører til de fornøjeligste, som de senere år har at opvise, da de giver en levende forestilling om de „gode gamle dage“ med deres fattigdom og nøjsomhed, var med ved Bov, Slesvig og Frederiksstad. — Beissenherz blev såret ved Oversø 1848 og sad som fange i Slesvig og Rendsborg; i 1850 blev han atter såret. Interessantest er hans beretning om sine oplevelser i Segeberg 1864, hvor han stod lige før de tyske troppers indmarsch og måtte døje mange ubehageligheder fra befolkningens side. Endelig har Grüner meddelt sine erindringer om Helgesen i Frederiksstad, som ligeledes behandles i et populært norsk skrift. — Fra tysk side læser man med mest interesse kapitlet om 1848 i general v. Fransecky's memoirer. Denne deltog i felttoget som Wrangels adjudant og viser sig som en god iagttager. Befolkningen i Nørrejylland finder han „gutmütig und devot“. Han er fordomsfri nok til at indrømme, at han først i Sydslesvig finder en overvejende tysksindet befolkning. Med megen humor skildrer han et besøg hos Frederik VII i Søn-

---

O. A. Øverland. Oberst Hans Helgesen. 1903.

B. Schöldström: Svenskerne under Dannebrogen 1848—50. (Skrifter och handlingar utg. genom Svenska Autograf Sällskapet VI.) 1903.

Batsch: Nordelbisch-Dänisches. (Marine Rundschau 1901, 266—84, 888—905.)

E. v. Fransecky: Denkwürdigkeiten. 1901.

H. Jenner: Vor fünfzig Jahren. Zur Erinnerung an die Schlacht bei Idstedt und jene Zeit. 1901.

C. Rolfs und E. Michelsen: Harmsiana. (Schriften des Vereins f. schl.-holst. Kirchengesch. 2. R. II, 97—135.) — Bl. a. et brev fra Harms til den af Slesvigholstenerne indsatte superintendent Nielsen 1853.

derborg. — Holsteneren Jenner (fra Pløn) deltog som ung frivillig i krigen 1849—50 og blev såret og fangen ved Isted. Han erklærer sig særdeles utilfreds med behandlingen i fangenskabet i København, hvor både kost og lægetilsyn skal have været under al kritik. Hans historiske indledning er overordentlig fejlfuld.

Man har for Bismarcks storhed næsten helt glemt hans forgænger Otto v. Manteuffel, der var preussisk ministerpræsident 1850—58. Han blev husket som „manden fra Olmütz", der gjorde det ydmygende tilbagetog overfor Østrig. Den kendte Bismarckforsker v. Poschinger[1]) har ved udgivelsen af hans erindringer og breve fra og til ham atter henledt opmærksomheden på ham og vist hans fremragende egenskaber. Han var vel nok den mand, der passede for tiden og forberedte den bismarckske storhedstid. Når resultaterne af hans arbejde ikke blev større, skyldtes det, at han måtte arbejde sammen med en så vægelsindet mand som Frederik Wilhelm IV. Til belysning af det slesvigske spørgsmål findes ikke få bidrag.

Der er bleven påvist,[2]) at det 1853 af myndighederne blev meddelt magistraten i Åbenraa, at man i officielle

---

[1]) Otto v. Manteuffel: Denkwürdigkeiten I—III. 1901. Anm. af Karl Gjellerup i Tilskueren 1902, 175—83.

H. v. Poschinger: Preussens auswärtige Politik 1850 bis 58. Unveröffentliche Dokumente aus dem Nachlasse des Ministerpräsidenten Otto v. Manteuffel I—III. 1902.

[2]) Zum Gebrauch des Wortes „Sønderjylland". (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 31. Bd., 224—25.)

Butenschön: Aus der Drangsalsperiode Schleswig—Holsteins von 1852—63. (Die Heimat 1901, 173—76, 190—96, 207—15, 230—36.)

aktstykker ikke måtte anvende ordet „Sønderjylland“, et nyt bevis på de daværende konservative lederes kortsynethed. Et par tyske bidrag til skildringen af den danske styrelse mellem krigene er skrevne i en så hadefuld og for en historiker ganske uværdig tone, at deres værdi er mindre end ingen.

Blandt de mange betydelige mænd,[1]) der mellem de to krige sendtes til Sønderjylland, kan nævnes Graae og Feilberg. Graae var 1851—64 præst ved den frie danske menighed i Flensborg. Tidligere havde der hverken været dansk gudstjeneste eller dansk skole; da Graae afskedigedes, var der 5—600 familier i menigheden og 500 elever i de tre danske skoler. — H. F. Feilbergs fader havde i en lang årrække været præst i Sønderjylland, først i Vester Vedsted, senere i Ullerup, og optrådte med stor bestemthed mod den slesvigholstenske embedsstand, der ikke vilde overholde

---

K. v. Osten: Das Londoner Protokoll vom 8. Maj 1852. (Die Heimat 1902, 101—4, 131—34.)

[1]) G. F. A. Graae: Gamle Minder. (Personalhist. Tidsskr. 4. R. I, 1—35, 95—123; 4. R. IV, 1—38.)

Marius Kristensen: H. F. Feilberg. (Dania VIII, 113—38.)

Sofus Høgsbro: Mit forhold til Grundtvig, Monrad og Tscherning. Udg. af Svend Høgsbro. 1902.

J. Nielsen: Sofus Høgsbro 1822—1902. (Den danske Højskole II, 377—407.)

Morten Eskesen: Bølgerne ruller. Halvhundredaarige Selvoplevelser. 1903.

Jacob Marstrand: F. F. Falkenstjerne. (Den danske Højskole I, 321—397.)

L. Schrøder: Edv. Lembcke. (Højskolebl. 28, 1121—28, 1153—60, 1217—24.) Særtryk. 1903.

L. Schrøder: Fr. Helweg. (Højskolebl. 27, 481—92, 513—20, 545—54, 577—84.)

bestemmelsen om brug af dansk embedssprog. Sønnen var i årene nærmest før 1864 ansat i de blandede distrikter, først som kapellan i Solt i Angel, senere som præst i Valsbøl. Det var her, han kom ind på de studier over jydsk folkesprog og folkeskikke, som han siden på en så smuk måde har fortsat. — Folketingets senere formand Sofus Høgsbro var 1850—1862 forstander for højskolen i Rødding. Hos mange Sønderjyder, således hos brødrene pastor J. L. Knudsen og Knud Knudsen, Trøjborg, fandt hans vækkende virksomhed megen påskønnelse, og der er grund til at nævne hans sommerrejser med eleverne i Danmark. Med de nationalliberale stod han sig derimod ikke godt, især efter at han 1858 havde sluttet sig åbent til Venstre og var bleven rigsdagsmand for Bredebrokredsen. Kultusminister Monrad nedsatte hans statsbidrag til det halve og forbigik ham ved besættelsen af præsteembedet i Rødding, ligesom han blev voldsomt angrebet i „Danevirke“. Han blev da nødt til at opgive sin virksomhed. Han var længe før 1864 ivrig tilhænger af Slesvigs deling. — Hans tidligere elev, den gamle folkesanger Morten Eskesen, har meddelt nogle småtræk fra sit ophold ved højskolen.

Hovedværket[1]) for den nationalliberale tid, Neergaards udmærkede arbejde, er endnu ikke afsluttet.

---

[1]) N. Neergaard: Under Junigrundloven. 28—29. H.

J. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer. 1903. Anm. af P. Munch i Letterst. T. 1903, 355—67.

P. Andræ: Andræ — Hall overfor den politiske Situation i Efteraaret 1863. 1902.

N. Neergaard: Hall og den skandinaviske Alliance i 1863. (Tilskueren 1902, 301—12; 494—97.)

Derimod er der kommet betydningsfulde bidrag til belysning af to af de nationalliberale førere. Julius Clausen har udgivet breve fra og til Orla Lehmann. Udgaven er ikke fuldstændig, heller ikke foretaget med den tilstrækkelige videnskabelige nøjagtighed, men man er dog udgiveren taknemlig for at få et udvidet kendskab til denne ungdommelige, optimistiske mand, der i godt og ondt var en så typisk repræsentant for sit parti. Af mest interesse er nogle breve, vexlede mellem Hall og Lehmann 1861, da den sidste taler i en ret hovmestererende tone til sin vordende chef i ministeriet, og Lehmanns bemærkninger om ministerkrisen 1863. — Poul Andræ har udgivet 2den del af sit bredt anlagte værk om sin fader. Der er også denne gang grund til at beklage, at forfatteren ikke har udgivet faderens optegnelser for sig i steden for at blande dem sammen med sine egne bemærkninger, og fremstillingen er stadig noget kaotisk. Forf., der helt igennem vender sig polemisk mod Neergaard, hævder, at forfatningen af 1855, der væsentlig skyldes Andræ, var et udmærket arbejde. Han meddeler mange enkeltheder til belysning af det slette forhold, der herskede indenfor ministeriet Bang-Scheele-

---

P. Andræ: Andræ — Hall overfor den politiske Situation i Efteraaret 1863. Et Svar til Hr. Folkethingsmand N. Neergaard m. fl. 1902.

P. Munch: Hall og den nationalliberale Politik. (Dansk Tidsskrift 1902, 450—63.)

P. Andræ: Andræ og Fællesforfatningen af 2. Okt. 1855. 1903.

N. C. Frederiksen: Af nogle Breve fra 1860—64. (Dansk Tidsskrift 1902, 340—49.)

Andræ-Hall. Mest opsigt har det voldsomme angreb vakt, som Andræ har rettet mod Halls optræden i efteråret 1863. Han lægger hovedskylden på denne for den ulykkelige krig og hævder, at Hall burde have vidst besked med statsrådet på Ulriksdal i september, hvor tanken om en indgriben fra Sverige-Norges side blev endelig skrinlagt. Endelig vil han påstå, at Hall 1870 var ivrig for tilslutning til Frankrig, medens Andræ her som ved alle tidligere lejligheder så det rette. — Neergaard og Munch har protesteret imod denne absolute fordømmelse af Hall. Hans politik, Slesvigs indlemmelse i Danmark, var ikke god, men dog vist den eneste, der var mulig på det tidspunkt. Udtalelserne fra svensk side om Sveriges deltagelse var med forsæt så uklare, at Hall intet sikkert kunde vide. Endelig hævdes det med rette, at det var let nok for Andræ at optræde som kritiker; noget positivt bidrag til løsningen af det vanskelige spørgsmål har han ikke givet.

Fra norsk side har rigsarkivar Ebbe Hertzberg[1]) givet et for lidet påagtet bidrag. Han hævder, at Sverige-Norges optræden var fuldt loyal, og at der endnu langt ind i 1864 var en mulighed for, at de forenede riger kunde deltage i krigen, nemlig dersom England gik med. Og at dette ikke skete, skyldtes udelukkende Ruslands holdning. Dette ønskede intet hellere, end at de forenede riger skulde deltage; i så fald var det rede til at angribe dem og søge „kom-

---

[1]) E. Hertzberg: Skandinavismen og Krigen 1864. (Norsk Morgenbladet 1901, 19., 20., 22. og 26. Juli.)

pensation" i dem for Preussens udvidelser overfor Danmark. Ved forskellige rænker søgte Rusland at få Sverige-Norge ind i krigen. Når det ikke lykkedes, skyldes dette formodentlig Bismarck, der hen på sommeren 1864 tilsendte den svenske regering nogle aktstykker, hvoraf Ruslands hensigter fremgik. I virkeligheden har Rusland da været en farligere fjende for de skandinaviske riger end Preussen.

Det er bleven godtgjort endnu tydeligere, end man før vidste, hvor små chancerne for Englands deltagelse i krigen 1864 var. Den bekendte liberale politiker John Morley har i sin skildring af sin læremester Gladstone givet denne ganske ret i hans afvisende holdning overfor Danmark.[1]) De liberale førere, især Cobden, indtog det samme standpunkt. Dronning Viktoria betragtede det som sin hellige pligt overfor sin afdøde ægtefælle at fastholde hans slesvig-holstenske politik. De konservative, især Salisbury, var mere tilbøjelige til deltagelse i krigen, men regeringens ledere, Palmerston og Russel, var gamle og i høj grad vaklende. Stærkt følte man imidlertid i England stillingen som ydmygende for landet.

De næsten glemte fordringer på hertugdømmerne fra Oldenburgs[2]) side er man atter bleven gjort op-

---

[1]) John Morley: Life of Gladstone I—III. 1903.

Ellen Jørgensen: De engelske Partiers Stilling til den dansk—tyske Strid 1864. (Dansk Tidsskrift 1903, 740—51, 835—44.)

[2]) G. Jansen: Nicolaus Friedrich Peter von Oldenburg. 1903.

G. Jansen: Grossherzog Peter von Oldenburg und die schleswigholsteinische Frage. (Deutsche Revue 27, 104—17.)

mærksom på ved en interessant bog af den senere oldenburgske førsteminister Jansen, der i mange år stod storhertug Peter nær. Denne følte sig stærkt som Slesvigholstener og mente, at han efter den kongelige linjes uddøen havde ret til hertugdømmerne, hvorimod han 1852 ikke var særlig villig til at gå ind på kejser Nikolejs tanke om, at han skulde arve hele det danske monarki. Sikkert nok var Gottorpernes ret til hertugdømmerne betydelig bedre begrundet end Augustenborgernes. I juni 1864 afstod kejser Alexander sine fordringer til storhertugen, der da søgte at agitere for sin kandidatur; 1865 syntes Bismarck en tid at ville begunstige den. 1866 opgav storhertugen dog sin sag, der altid havde været yderst upopulær i Tyskland, mod nogle mindre landudvidelser.

Om selve krigen[1]) 1864 foreligger ikke noget nyt. Der er kun grund til at nævne en skrivelse af de

---

[1]) L. Tscherning: De Meza i 1864. (Det ny Aarhundrede I, 288—94.)

H. Delbrück: Erinnerungen, Aufsätze und Reden. 1902.

Düppel 1864. (Jahrbuch für die deutsche Armée und Marine 1901, 666—81; 1902.)

August von Goeben, kgl. preussischer General der Infanterie. Eine Auswahl seiner Briefe hrsg. von G. Zernin. 1901.

L. C. Nielsen: En dansk Højskolemand. (Chr. Nielsen Hindholm). 1900.

Joh. D. Paulsen: En Sønderjydes Livserindringer. 1903.

H. Kau: Flensborgeren Jakob Plaetner. (Smaastykker udg. af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme. 22. Bd., 30—72.)

H. R. Ferber: Der Flensburger Löwe im Hamburger Volkslied. (Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Gesch. 7. Bd., 111—16, 148, 207.)

Meza, tænkt som et selvforsvar overfor det danske folk, fordi han opgav Danevirke, og et optryk af et par kvikke artikler af Delbrück, hvori han skarpt kritiserer den preussiske krigsførelse, som han karakteriserer som en række fejlgreb. I steden for at omgå stillingen ved Danevirke angreb man den forfra, og i steden for i april at foretage overgangen fra Ballegård til Als med al udsigt til at fange hele den danske hær spildte man tiden med at angribe Dybbølstillingen. Delbrück betragter det som et stort held, at man overhovedet fandt de danske tropper i skanserne 18. april og derved fik lejlighed til at kaste slør over misgrebene, der forsinkede krigen flere måneder. — Der er udkommet interessante breve fra krigsåret skrevne af den bekendte højskolemand Chr. Nielsen, Hindholm. Brevene afspejler svingningerne i hans stemning. I tiden lige før krigen kan han slet ikke tro på denne, har tillid til Danmarks militære styrke og tror, at bønderne i Sydslesvig overvejende er dansksindede. Over tilbagetoget fra Danevirke er han først oprørt. Senere svinger han over til pessimisme. 18. april blev han fangen og ført til Torgau, hvor han som officer blev behandlet med stor høflighed. Brevene giver indtryk af en sjælden varmhjærtet personlighed. — Megen psykologisk interesse har en menig soldats fordringsløse erindringer fra krigen. — Et mindeskrift om „den barmhjærtige broder“ i Flensborg, garveren Jakob Plaetner, giver nye oplysninger om denne

---

Revertera: Erinnerungen aus dem Jahre 1864. (Deutsche Revue Okt. 1903.)

mand, der med rørende omhu tog sig af de saarede soldater, plejede dem, sørgede for dem efter deres helbredelse og længe vedligeholdt forbindelsen med dem. — I de hamburgske smædeviser over Danmark 1864, som Ferber har meddelt prøver af, viser den nationale fanatisme sig fra sin mest frastødende side.

Det var som bekendt ikke den blideste behandling, de danske embedsmænd i Sønderjylland var genstand for 1864. Værst gik det vel ud over den forhadte herredsfoged Blaunfeldt [1]) i Fleckeby (Svansen), om hvis sammenstød med de slesvigholstenske bønder Kock meddeler morsomme enkeltheder efter mundtlig overlevering. Den hoverende tone, hvori forfatteren omtaler den grusomhed, som de preussiske soldater viste overfor den gamle mand, der kun havde virket i sit lovlige kald, er imidlertid alt andet end tiltalende. — Pastor Poulsen i Ensted ved Åbenrå giver meddelelser om de mange ubehageligheder, som han og hans familie var genstand for ved indkvarteringen, især af preussiske soldater. Det var næsten aldrig muligt for Poulsen at oplyse officererne om, at de ikke traf på en undertrykt „broderstamme“.

Den Bismarcklitteratur [2]), der i de sidste år er kommen, skal her kun nævnes, af hensyn til den tidligere bebudede særlige anmeldelse.

---

[1]) Chr. Koch: Blaunfeldt und Mau. (Die Heimat 1902, 269–78.)

C. M. J. Poulsen. Oplevelser i en sønderjydsk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864 (Smaastykker udg. af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, 21. Bd., 181—237).

[2]) R. v. Keudel: Fürst und Fürstin Bismarcks Erinnerungen aus den Jahren 1846—72. 1901.

Få bøger er i de sidste år bleven modtaget med den interesse som A. D. Jørgensens[1]) livserindringer. Skrevne i hans fængslende og dybt originale stil bringer de som alle hans skrifter nye og overraskende oplysninger, denne gang om ham selv. Man får at vide, at det egentlig var en ydre tilskikkelse, hertugdømmernes tab, der bragte ham ind på den historiske løbebane, et rent tilfælde, der gjorde ham til arkivmand. Når han havde afsluttet det arbejde, som han betragtede som sit hovedværk, Danmarks Riges Historie 1814—64, vilde han være vendt tilbage til sin ungdoms digteriske sysler. Desværre gik dansk historieskrivning tabt af slutningen, vel den vigtigste del, af dette arbejde. Erindringerne giver dog tilstrækkelige oplysninger om, i hvad retning det vilde være gået. A D. Jørgensen var modstander af ethvert brud i udviklingen. Han så derfor med uvilje paa 1848, der i ydre

---

H. Kohl: Anhang zu den Gedanken und Erinnerungen von Otto Fürst von Bismarck. I—II. 1901.

Hans Blum: Persönliche Erinnerungen an den Fürsten Bismarck. 1901. Anm. af Karl Gjellerup i Tilskueren 1901, 827—31.

Moltkes militärische Werke. I. Milit. Korrespondenz 1859. I. 1902.

P. Andræ: Danmark og Krigen 1870. (Tilskueren 1903, 658—64.)

[1]) A. D. Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab. 1901.

L. Schrøder: Ved Mindefesten for A. D. Jørgensen 13. Dec. 1901. (Den danske Højskole I, 241—51.)

H. Kau: Barndoms- og Ungdomserindringer fra Sønderjylland. 1901.

J. Appel: I Anledning af Gustav Johannsens Død. (Den danske Højskole II, 34—45.) Behandler baade Krüger, Junggreen og G. J.

som i indre henseende overklippede gamle forbindelser, på D. G. Monrad, den danske grundlovs forfatter, som på Regenburg og Kristian Monrad, der med magt i steden for ved langsom udvikling vilde skaffe det danske sprog i Sønderjylland dets gamle ret tilbage. Sproget i hans hjem var indtil 1848 tysk, han bevarede altid en varm kærlighed til det tyske åndsliv, og først sent gik det op for ham, at det nordiske var jævnbyrdigt. Den danske embedsstand, der kom til Sønderjylland mellem de to krige, og som han væsentlig gjorde bekendtskab med ved Flensborg latinskole, sætter han ikke højt. Hans senere betydning for den sønderjydske sag er det overflødigt at fremhæve. Hans livserindringer vil som al hans øvrige forfattervirksomhed friste til megen modsigelse, men dog er de en af de mest fængslende bøger, som de sidste år har bragt. — Pastor Hans Kau har meddelt erindringer fra sin opvækst i Sønderjylland i årene efter 1864. Mange af de træk, han beretter om skolegangen, de udvistes stilling, sammenstødet med myndighederne etc., vil Sønderjyder let genkende.

Af andre skrifter[1]) angående Sønderjylland skal her nævnes en skildring af en gammel stiftelse i

---

[1]) M. Voss: Chronik des Gasthauses zum Ritter St. Jürgen zu Husum. 1902.

Robert Schmidt: Schloss Gottorp, ein nordischer Fürstensitz. 2. Udg. 1903.

F. Schulz: Zur mittelalterlichen Holzplastik in Schleswig—Holstein (Anzeiger u. Mittheil. d. german. Nationalmuseums 1902, 2. H.)

J. Petersen: Grundbesitz und Erbsetten in Schleswig—Holstein und Lauenburg. 1902.

Husum, hvori der gives vigtige bidrag til byens historie, bl. a. om Hans Brüggemanns ophold i den (det er i øvrigt nu oplyst, at denne ikke var fra Husum, men fra Walsrode i Lüneburg), en ny udgave af Schmidts fortjente historiske skildring af Gottorp slot, ledsaget af udmærkede illustrationer, endelig nogle tyske historisk-topografiske skildringer.

Polemiken om de nuværende politiske forhold i Nordslesvig er i de senere år sagtnet. Dog maa der noteres nogle bidrag både fra dansk og danskvenlig[1]) og fra tysk[2]) side.

L. Hinrichsen: Die Schleswiger Domschule in 19. Jahrh. I—II. 1902—3.

J. Schmarje: Die Provinz Schleswig—Holstein. (Landeskunde Preussens. H. 5.) 1901.

G. Wegener: Deutsche Ostseeküste. (Land und Leute. Bd. 7.) 1900.

H. Haas: Deutsche Nordseeküste, friesische Inseln und Helgoland. (Land und Leute. Bd. 8.) 1900.

[1]) N. Hjort: Folketingsmand Krabbe og Sønderjylland. 1901.

N. Hjort: De sønderjydske Førere. (Ill. Tidende 1901, Nr. 9.)

H. Ræder: Finland og Nordslesvig. (Tilskueren 1901, 612—27.)

J. Østrup: Vort Forsvar og vor Udenrigspolitik. (Tilskueren 1901, 757—71.)

Nationalitetskampen i Sønderjylland siden 1864. Udg. af Foreningen „To Løver". 1901.

L. Moltesen: Skandinavisme og Germanisme. (Dansk Tidsskrift 1901, 804—12.)

J. Clausen: Johannesgerningen i Sønderjylland. (Højskolebl. XXVII, 111—18, 137—44, 205—12.)

N. Andersen: Nordslesvigernes Nødværge. Udg. af „To Løver". 1902.

U Birkedal: Hvad der skal siges, og hvad der kan gøres. (Tilskueren 1902, 513—27.)

Georg Brandes: Dansk Politik og Kultur. (Tilskueren 1902, 837—49.)

J. Østrup: Danmark og de politiske Partier i Tyskland. (Tilskueren 1902, 528—44.)

Gøgeungen, et Kulturbillede af en yngre Sønderjyde. 1903.

H. A. R. Hansen: Under fremmed Aag. Fortalt for det nordiske Folk. 1903.

A. B. Thorson: Nordslesvig og Nutidens nationale Kulturopgave. Til Minde om Gustav Johannsen. 1903.

H. J. Hansen: Tyskland, England, Danmark. 1903.

J. Johansen: Dansk Nødværge mod den tyske Stormflod. Med et Mindeord over Forfatteren af J. Jessen. 2 Opl. 1903.

E. Falck: Sproggrænse contra Rigsgrænse. 1903.

A. J. West: Forsvar og Udenrigspolitik. (Det ny Aarhundrede I. 236—40.)

A. Nystrøm: Preussen og Sønderjylland. Oversat af A. P. Rosenberg. 1901.

P. Nordmann: Bilder och blad ur Danmark och Sönderjyllands nyare historia. 1901.

[2]) C. Thomsen: Danisierung und Germanisierung. (Monatsschrift für Stadt und Land 1901, 366—71.)

Aus Nordschleswig. Von einem Nordschleswiger. (Monatsschrift für Stadt und Land 1901, 1038—44.)

W. Schölermann: Aus Schleswig—Holstein. (Deutsche Heimat, 4. Jahrg., 16. H)

N. A. Schrøder: Der deutsche Verein für das nördliche Schleswig und das Bismarck-Denkmal auf dem Knivsberge. 1901.

Th. Brix: Nordschleswig und die Selbsterniederung Deutschlands. Ein Protest gegen den herrschenden Cours. 1902. Udgtvet på dansk ved Aage Friis. 1902.

Cajus Möller: Die dänische Frage. 1902. (Burschenschaftliche Bücherei. Bd. 2, H. 3.)

H. Petersen: Drei Jahre nationaler Politik in der Nordmark. (Deutsche Zeitschrift 1902, 345—49, 394—98.)

H. Petersen: Deutschland und Dänemark. (Die Grenzboten 1902, 176—83.)

Th. Brix: Zur Beleuchtung der „deutsch—dänischen Freundschaft“. Ein Versuch der Friedenstörung. 1903.

A. Niepa: Deutsch—dänische Beziehungen und nordschleswigsche Zustände. (Die Nation 1903, Nr. 29.)

P. Asmussen: Zur Lage in Nordschleswig. (Monatsschrift für Stadt und Land 1903, 481—84.)

M. Clasen: Der Kampf um die deutsche Nordmark. (Akademische Blätter 1903, 238—41.)

K. Strackerjan: Dänische Friedenstörer. I. In Schleswig selber. 1903.

P. Langhans: Deutsche Gewinn- und Verlustliste für 1901—2. I. Nordschlesvig. (Deutsche Erde 2. Jahrg.)

Im westlichen Nordschleswig. (Kölnische Zeitung 1903, 7. Sept.) Verhältnisse in Nordschleswig. (Kölnische Zeitung 1903, 27. Okt.)

Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

I.

I de sidste 20 Aar er Prioritetsgjælden vokset overordentlig stærkt i Preussen. En af det preussiske Landbrugsministerium for nylig offentliggjort Statistik viser, at den fra 1. April 1886 til 31. Marts 1903 er tiltaget med 4,364,84 Millioner Mark, altsaa med gjennemsnitlig 256,75 Millioner Mark aarlig.

Gjælden vokser imidlertid lavineagtig. I de sidste Aar, som Statistikken omfatter, overstiger de ny indførte Prioriteter paa Landejendommene saaledes Udslettelserne med følgende Summer:

1898:	357,55	Millioner	Mark
1899:	387,89	„	„
1900:	395,70	„	„
1901:	405,88	„	„
1902:	409,25	„	„

Denne Udvikling vil utvivlsomt fortsættes med stigende Fart under den ny Landbrugstolds Indvirkning. Ejendomspriserne stiger allerede foruroligende stærkt. Landmændenes Kapitaler svinder derimod ind,

og hurtigt voksende Prioritetsgjæld er derfor en uundgaaelig Følge. At denne Udvikling ængster Regeringen, fremgaar af den paafaldende Opmærksomhed, som den viser Gjælden, baade ved Forsøg paa ad Lovgivningens Vej at hæmme og hindre dens Vækst, og ved at samle og sprede statistiske Oplysninger om Landmændenes Formues- og Gjældsforhold.

I 1903 optog Regeringen en ny Statistik[1]) over Landbrugets Gjæld. Der er allerede tidligere, sidst i 1883 og 1896 gjort Forsøg i samme Retning. Men dels omfatter Statistikken fra disse Aar ikke hele Monarkiet, dels var det Materiale, der den Gang stod til Raadighed, ikke saa fyldigt og paalideligt, som det nu haves efter Indførelsen af den Miquelske Skattereform. Den sidste Statistik betegner derfor utvivlsomt et stort Fremskridt, om det end ligger i Sagens Natur, at en Statistik af denne Art aldrig vil kunne gjøre Krav paa fuldstændig Nøjagtighed.

Statistikken omfatter alle Ejere af Landejendomme med 60 Mark Nettoudbytte (Skatteværdi) og derover, delte i to Klasser, efter som de driver Landbruget som Hovederhverv eller som Bierhverv. De over hele Landet udsendte, ensartede Skemaer er udfyldte af Embedsmænd ved Skattevæsenet under Landraadernes Tilsyn. Foruden Oplysninger om Ejendommenes Størrelse og Nettoudbytte, Bygningernes Nytteværdi og Ejernes Driftskapital indeholder de paa Grundlag af

---

[1]) Af denne Statistik har „Königlich Preussisches Statistisches Landesamt in Berlin“ bearbejdet og udgivet „Die ländliche Verschuldung in Preussen I. Teil“, omfattende to stærke Bind, som ligger til Grund for denne Afhandling.

Skattelisterne og det dertil hørende Materiale Angivelser af Ejernes Formue og Gjæld. Fra det helt overvejende Antal af Kredse har man paa Kontorets Forespørgsel betegnet dette Materiale som paalideligt og svarende til Virkeligheden.

I Statistiken opføres baade Ejerens Kapital og Ejendommenes Værdi, der tilsammen betegnes som hans Bruttoformue. For Nordslesvigs Vedkommende vil der næppe kunne indvendes noget imod Ejendommenes Værdsættelse. Paa Tavle I har jeg for at maale dens Paalidelighed beregnet Værdiens Forhold til Nettoudbyttet. Beregningen omfatter ialt 10,261 Landejendomme med 60 Mark Nettoudbytte og derover i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amt, og Resultatet svarer i det store og hele til de Salgspriser, der er opnaaede i de senere Aar. Før jeg gaar over til Nordslesvig, skal jeg imidlertid til Sammenligning meddele nogle Tal vedrørende Forholdene i Preussen, Hertugdømmerne og i Slesvig opfattet som Helhed.

I Preussen er der ialt 628,876 Landejendomme med 60 Mark Nettoudbytte og derover. Ejendommenes gjennemsnitlige Størrelse er 33 ha., Ejernes Bruttoformue 45,000 Mk. og deres Gjæld gjennemsnitlig 12,000 Mk. Af Landmændene i Preussen har 29,5 % ingen Gjæld, 17,6 % maa derimod forrente over Halvdelen af deres Bruttoformue, og Gjælden udgjør gjennemsnitlig 26,4 % af Bruttoformuen.

Indenfor den preussiske Stat staar Hertugdømmerne ret uheldigt, det vil sige betydelig under Gjennemsnitsniveauet. Statistiken opfører nemlig Provinsen Slesvig—

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Ejendommenes Værdi opført med Gange Nettoudbyttet.

Tavle I.

Ejendomsklasse	Haderslev Kreds			Aabenraa Kreds			Sønderborg Kreds			Tønder Kreds		
	Gjennemsnitlig			Gjennemsnitlig			Gjennemsnitlig			Gjennemsnitlig		
	Netto-udbytte M.	Flade-maal ha	Værdi Gange Nettoudb.	Netto-udbytte M.	Flade-maal ha	Værdi Gange Nettoudb.	Netto-udbytte M.	Flade-maal ha	Værdi Gange Nettoudb.	Netto-udbytte M.	Flade-maal ha	Værdi Gange Nettoudb.
M.												
I 60—90	74	11,1	101	76	12,1	107	74	2,6	93	74	9,5	98
II 90—150	116	14,2	90	116	15,8	97	115	3,8	86	116	13,1	85
III 150—300	217	22,8	76	214	25,0	80	213	7,1	77	213	20,3	74
IV 300—750	485	43,7	64	511	39,9	65	514	16,6	63	487	39,0	63
V 750—1500	1037	61,7	57	1031	55,4	55	1083	29,9	54	1030	70,6	55
VI 1500—3000	2008	79,5	52	1931	88,4	52	1938	49,1	50	2016	89,3	51
VII Over 1500	5092	207,1	50	6115	260,9	55	4829	132,5	50	5701	162,9	49

Holsten med 37,951 Ejendomme. Størrelsen er gjennemsnitlig 36 ha. og Bruttoformuen 52,000 Mk. men Gjælden 16,000 Mk. Af Landmændene i Hertugdømmerne er kun 16,9 % uden Gjæld, 26,8 % maa derimod forrente over Halvdelen af deres Bruttoformue, og Gjælden er gjennemsnitlig 30,9 % af Bruttoformuen.

I de enkelte preussiske Provinser udgjør Landmændenes Gjæld følgende Procent af deres Bruttoformue

Østpreussen . . .	46,8	Saksen	20,2
Vestpreussen . . .	52,8	Hannover	16,7
Brandenborg . . .	28,3	Vestfalen	13,6
Pommern	40,4	Hessen-Nassau . .	11,9
Posen	42,1	Rhinland	9,9
Slesien	34,2	**Slesvig-Holsten** . .	**30,9**

I 6 Provinser stiller Forholdene sig altsaa bedre, i 5 Provinser, det vil sige Junkerlandene øst for Elben med Undtagelse af Brandenborg, derimod daarligere end i Hertugdømmerne. Kun fire Provinser opviser flere Landmænd med en Gjæld paa over 50% af Bruttoformuen. Slesvig og Holsten staar i denne Henseende endog daarligere end Posen.

Ogsaa hvad Indtægterne angaar, staar Landmændene i Hertugdømmerne uheldigt. Kun i et Par af de østlige Provinser er Forholdene daarligere. De mindste Indtægter finder vi i Flensborg Landkreds, af hvis Landmænd over Halvdelen opføres med en Indtægt af under 900 Mark, de bedste nord for Elben finder vi i Ejdersted, af hvis Landmænd over en Femtedel har en Aarsindtægt af over 3000 Mark.

„I Provinsen Slesvig-Holsten lader Landmændenes økonomiske Ydedygtighed meget tilbage at ønske“, bemærkes der i den officielle Statistik, idet disse Forhold fremdrages.

II.

Af Hertugdømmerne har Slesvig, som Tavlerne II, III og IV viser, den heldigste Ejendomsfordeling. Statistiken, som ialt omfatter 658,289 ha. i Slesvig og 729,184 ha. i Holsten og Lauenborg, opfører nemlig 20,083 Landejendomme i Slesvig men kun 17,868 Landejendomme i Holsten og Lauenborg. I de fire laveste Ejendomsklasser er der ialt 15,218 Ejendomme med under 750 Mark Nettoudbytte i det førstnævnte, derimod kun 11,921 i de sidstnævnte Hertugdømmer. Omvendt omfatter de tre højeste Ejendomsklasser 5,949 Ejendomme med over 750 Mark Nettoudbytte i Holsten og Lauenborg imod 4,865 i Slesvig. Ejendommenes Gjennemsnitsstørrelse er derfor ogsaa en Tredjedel større i Holsten og Lauenborg nemlig 41,8 ha. imod 31,5 ha. i Slesvig.

Hvad Gjælden angaar, kan Slesvig som Helhed ligeledes godt taale en Sammenligning med Holsten og Lauenborg. I Slesvig har saaledes kun 24,8, i Holsten og Lauenborg derimod 29,1 % af Landmændene en Gjæld, som overstiger Halvdelen af Bruttoformuen. I Slesvig udgjør Landmændenes Gjæld gjennemsnitlig 30,1 %, i Holsten og Lauenborg derimod 31,6 % af Bruttoformuen. I Slesvig er kun én Kreds, Haderslev, saa forgjældet, at over en Trediedel, nøjagtig 35,1 %

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Tavle II.

Kredsene	Af Landejendommene i de enkelte Kredse havde følgende Antal et Nettoudbytte af							
	60 til 90	90 til 300	150 til 300	300 til 750	750 til 1500	1500 til 3000	Over 3000	Ialt Ejendomme
Haderslev	454	682	866	1000	475	246	51	3774
Aabenraa	90	176	270	495	230	51	11	1323
Sønderborg . . .	127	190	330	382	553	120	14	1716
Tønder	392	598	798	1000	445	162	53	3448
Flensborg By . .	4	8	12	23	15	12	5	79
Flensborg Land .	311	530	664	734	438	104	26	2807
Slesvig	393	574	818	858	417	152	22	3234
Egernførde . . .	69	142	247	376	215	40	63	1152
Ejdersted	32	50	113	172	147	139	151	804
Husum	30	141	392	675	275	172	61	1746
Hele Slesvig . . .	1902	3091	4510	5715	3210	1198	457	20,083
Oldenborg . . .	33	88	76	173	185	291	103	949
Pløn	21	42	53	138	168	149	33	604
Kiel By	—	4	14	12	8	5	7	50
Neumünster By .	—	3	7	5	—	—	1	16
Kiel Land . . .	70	95	173	295	232	74	7	946
Rendsborg . . .	255	307	502	625	155	35	11	1890
Nørre Ditmarsken .	165	267	426	489	227	153	160	1887
Sønder Ditmarsken	170	336	492	541	332	313	189	2373
Steinborg	226	298	439	501	309	423	88	2284
Segeberg	143	233	266	425	322	125	18	1532
Wandsbek By . .	2	1	2	—	5	—	2	12
Stormarn	102	201	340	526	453	143	49	1814
Pinneberg . . .	107	212	442	526	273	140	16	1706
Altona By . . .	4	5	2	4	6	8	4	33
Lauenborg . . .	83	166	223	565	580	134	21	1772
Prov. Slesv.-Holst.	3283	5349	7967	10,540	6465	3181	1166	37,951

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Tavle III.

Kredsene	Landejendommene i de enkelte Kredse havde inddelte efter Nettoudbyttet et gjennemsnitligt Flademaal af							
	M. 60 til 90 ha.	M. 90—150 ha.	M. 150—300 ha.	M. 300—750 ha.	M. 750 til 1500 ha.	M. 1500 til 3000 ha.	M. Ov. 3000 ha.	Kredsene ha.
Haderslev	11,1	14,2	22 8	43,7	61,7	79,5	207,1	36,5
Aabenraa	12,1	15,8	25,0	39,9	55,4	88,4	260,9	38,2
Sønderborg	2,6	3,8	7,1	16,6	29,9	49,1	132,5	19,8
Tønder	9,5	13,1	20,3	39,0	70,6	89,3	162,9	35 2
Flensborg By	6,6	7,7	9,2	20,2	38,0	52,4	88,9	29,2
Flensborg Land	7,1	12,5	19,3	37,2	43,8	58,9	374,5	29,9
Slesvig	7,9	10,7	17,0	30,9	45,3	109,4	193,9	27,7
Egernførde	6,2	7,7	12,3	26,2	42,0	69,6	618.9	56,6
Ejdersted	2,3	3,3	4,8	8,8	18,0	33,6	72,0	25,5
Husum	9,4	11,6	17,9	28.3	41.1	47,7	93,9	30,5
Oldenborg	2,6	4,1	6,3	14,5	28,2	48.8	318,4	58,6
Pløn	4,8	8,2	12,8	25,3	46,2	61,7	1011,5	91,0
Kiel By	—	4,4	5,9	11,1	21,8	41,5	181,2	37,7
Neumünster By	—	19,5	31,1	59,8	—	—	232,8	50,5
Kiel Land	13,1	20,0	26,5	52,4	55,0	66,2	1143,1	51 3
Rendsborg	13,4	18,8	29,6	57,3	91,9	133,9	1823,8	52,3
Nørre Ditmarsken	6,0	7,9	11,3	22,3	37,4	42.7	71,9	24,0
Sønder Ditmarsken	6,7	8 2	12,3	21,6	34,2	37,9	60,5	23,7
Steinborg	6,8	9,7	16,5	32.8	39,6	38,8	82,6	28,0
Segeberg	12,9	16,5	28,9	52,9	65,1	85,6	919,0	54,9
Wandsbek By	3,8	7,0	19,6	—	56,5	—	323,3	81,9
Stormarn	7,3	11,5	15,9	26,6	46,8	70,7	318,3	38,2
Pinneberg	7,2	11,9	19,2	30,6	43,8	46,6	303.6	29,8
Altona	6,8	3,0	2,5	10,2	18,6	139,3	257,5	71,0
Lauenborg	4,8	7,6	11,8	30,4	49,1	60,6	1504,5	50,6
Prov. Slesv. Holst.	8,6	11,8	18,3	34,2	47,5	59,0	248,9	36,4
Kongr. Preussen	8,0	11,1	17,8	32,4	50,7	91,5	624,8	32,6

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Tavle IV.

Kredsene	Af Ejendommene i de enkelte Kredse havde følgende Procent et Nettoudbytte af Mark							Ialt Ejere
	60 til 90	90 til 150	150 til 300	300 til 750	750 til 3000	1500 til 3000	Over 3000	
Haderslev	12,0	18,1	22,9	26,5	12,6	6,5	1,4	3774
Aabenraa	6,8	13,3	20,4	37,4	17,4	3,9	0,8	1323
Sønderborg . . .	7,4	11,1	19,2	22,3	32,2	7,0	0,8	1716
Tønder	11,4	17,3	23,1	29,0	12,9	4,7	1,5	3448
Flensborg By . .	5,1	10,1	15,2	29.1	19,0	15,2	6,3	79
Flensborg Land .	11,1	18,9	23,7	26,1	15,6	3,7	0,9	2807
Slesvig	12,2	17,7	25,3	26,5	12,9	4,7	0,7	3234
Egernførde . . .	6,0	12,3	21,4	32,6	18,7	3,5	5,5	1152
Ejdersted	4,0	6,2	14,1	21,4	18,3	17,3	18,8	804
Husum	1,7	8,1	22,5	38,7	15,8	9,9	3,5	1746
Oldenborg . . .	3,5	9,3	8,0	18,2	19,5	30,7	10,9	949
Pløn	3,5	7,0	8,8	22,8	27,8	24,7	5,5	604
Kiel By	—	8,0	28,0	24,0	16,0	10,0	14,0	50
Neumünster By .	—	18,8	43,8	31,3	—	—	6,3	16
Kiel Land . . .	7,4	10,0	18,3	31,2	24,5	7,8	0,7	946
Rendsborg . . .	13,5	16,2	26,6	33,1	8,2	1,9	0,6	1890
Nørre Ditmarsken	8,7	14,1	22,6	25,9	12,0	8,1	8,5	1887
Sønder Ditmarsken	7,2	14,2	20,7	22,8	14,0	13,2	8,0	2373
Steinborg	9,9	13,0	19,2	21,9	13,5	18,5	3,9	2284
Segeberg	9,3	15,2	17,4	27,7	21,0	8,2	1,2	1532
Wandsbek By . .	16,7	8,3	16,7	—	41,7	—	16,7	12
Stormarn	5,6	11,1	18,7	29,0	25,0	7,9	2,7	1814
Pinneberg . . .	6,3	12,4	25,9	30,8	16,0	7,6	0,9	1706
Altona By . . .	12,1	15.2	6,1	12,1	18,2	24,2	12,1	33
Lauenborg . . .	4,7	9,4	12.6	31,9	32,7	7,6	1,2	1772
Prov. Slesv. Holst	8,7	14,1	21,0	27,8	17,0	8,4	3,1	37,951
Kongr. Preussen .	17,5	23,2	26,1	21,4	7,4	2,7	1,7	628,876

af Landmændene har en Gjæld, som overstiger Halvdelen af deres Bruttoformue. I Holsten er derimod fire Kredse endnu stærkere forgjældet, nemlig Steinborg, hvor 45,4 %, Pløn, hvor 41,7 %, Kiel, hvor 39,8 % og Oldenborg, hvor 36,5 % af Landmændene har en Gjæld, som naar op over Halvdelen af deres Bruttoformue. I to holstenske Kredse, Pløn og Neumünster, er endog henholdsvis 7 og 6,3 % af Landmændene overforgjældede, det vil sige, deres Bruttoformue kan ikke dække deres Gjæld. Uheldigst i denne Henseende staar i Slesvig Tønder Kreds med 2,6 %.

Den højeste Gjæld i Hertugdømmerne maa Landmændene i Haderslev Kreds forrente, nemlig gjennemsnitlig 39,9 %, altsaa omtrent to Femtedele af deres Bruttoformue. Derefter følger Landmændene i to holstenske Kredse, Steinborg med 39,4 % og Sønder Ditmarsken med 38,7 %, saa atter en slesvigsk Kreds Aabenraa med 38,1 % og derpaa to holstenske Kredse Segeberg med 37,6 % og Kiel med 36,2 %.

De færreste gjældfrie Landmænd har Kredsene Kiel og Lauenborg med henholdsvis 5,3 og 5,6 % og Sønderborg med ligeledes 5,6 % af alle Landmænd i Kredsene. De fleste gjældfrie Landmænd har, bortset fra Bykredsene, Husum med omtrent Halvdelen eller nøjagtig 49,2 %, Ejdersted med 32,7 % og Tønder med 32,2 % af alle Landmænd i Kredsene. Efter disse tre slesvigske følger en holstensk Kreds Nørre Ditmarsken med 32,1 % gjældfrie Landmænd. Sammenligningen falder saaledes helt igjennem ud til Fordel for Slesvig. Men jeg tilføjer: Æren derfor tilkommer desværre ikke Nordslesvig men Sydslesvig.

III.

Grænsen mellem Nordslesvig og Sydslesvig plejer vi at drage fra Flensborg over Tønder til Højer. Men da denne Grænse ikke falder sammen med Kredsgrænserne, kan den ikke følges her. Flensborg Bykreds, som kun omfatter 79 Ejendomme med ganske særlige Forhold, skiller jeg helt ud. Af Flensborg Landkreds ligger kun Landsbyen Hønsnap, Bov Sogn og de nordligste Byer af Hanved Sogn nord for, den helt overvejende Del af Kredsen derimod sønden for Flensborg Fjord. Af den Grund henfører jeg i denne Sammenstilling hele Flensborg Landkreds til Sydslesvig. Af Tønder Kreds ligger derimod omtrent Halvdelen nord for Linjen Flensborg—Tønder, og da det ikke er mig muligt at skille Kredsene, lægger jeg derfor hele Tønder Kreds til Nordslesvig.

Tavlerne V—VIII giver en Oversigt over Ejendommenes Antal og gjennemsnitlige Størrelse, samt Ejernes Formue, Gjæld og Aarsindtægter i de enkelte slesvigske Kredse. Sammenstillingen viser, at Gjælden er størst i de tre nordslesvigske Kredse, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, hvor Landmændene gjennemsnitlig maa forrente 39,9, 38,1 og 35,2 % af deres Bruttoformue. Disse tre Kredse opviser desværre ogsaa det største Antal Landmænd, som maa forrente over Halvdelen af Bruttoformuen, nemlig fra over en Fjerdedel af Landmændene i Sønderborg Kreds til over en Trediedel af Landmændene i Haderslev Kreds.

Langt heldigere er Landmændenes Formuesforhold i de tre sydslesvigske Kredse Husum, Ejdersted og Slesvig, hvor Gjælden kun gjennemsnitlig udgjør 21,4,

Tavle V.

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Kredsene	Landejendommenes		Ejerne havde gjennemsnitlig					
	Antal Landejendomme med 60 M. Nettoudbytte og derover	Gjennemsnitlige Størrelse ha	Kapital Mk.	Formue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag Mk.	Bruttoformue	Gjæld	Gjæld i Procent af Bruttoformuen	Antal af Landmænd med over 50 % Gjæld i %
Haderslev	3774	36,5	2,759	32,492	35,231	14,045	39,9	35,1
Aabenraa	1323	38,2	2,608	34,685	37,292	14,210	38,1	29,0
Sønderborg . . .	1716	19,8	3,066	39,395	42,461	14,947	35,2	26,5
Tønder	3448	35,2	6,184	31,494	37,678	10,091	26,8	26,1
Flensborg By . .	79	29,2	70,231	57,715	127,948	11,092	8,7	10,1
Flensborg Land .	2807	29 9	4,121	34,930	39,051	12,377	31,7	22,8
Slesvig	3234	27,7	3,892	33,163	37,055	9,349	25,2	15,0
Egernførde . . .	1152	56,6	21,294	73,068	94,362	27,731	29,4	26,5
Ejdersted	804	25,5	14,142	69,032	83,174	19,644	23,6	24,1
Husum	1746	30,5	5,826	37,762	43,588	9,344	21,4	14,1
Hele Slesvig. . .	20,083	32,39	5,783	37,851	43,640	13,262	30 1	24,2
Prov. Slesv.-Holst.	37,951	36,4	8,109	44,078	52,187	16,104	30,9	26 8
Kongerig.Preussen	628,876	32,6	6,357	38,537	45,385	11,977	26,4	17,6

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Tavle VI.

Kredsene	Af Ejerne havde Gjæld i Procent af Bruttoformuen:											
	gjæld-frie	0—5	5—10	10—15	15 20	20—25	25—30	30—40	40—50	50—60	60—75	70-100	Ov 100
Haderslev	304	166	125	173	164	205	245	528	540	482	460	316	66
Aabenraa	115	89	40	58	87	74	71	203	202	157	126	87	14
Sønderborg .	96	124	128	111	104	94	138	249	218	200	167	87	—
Tønder	1110	81	112	124	141	133	178	332	336	256	300	255	90
Flensborg By . .	40	8	3	2	1	6	2	6	3	4	1	2	1
Flensborg Land .	256	177	159	132	183	182	245	452	380	279	240	105	17
Slesvig	624	210	179	223	215	251	265	445	337	245	151	81	8
Egernførde . . .	100	59	68	57	64	76	82	181	160	141	97	55	12
Ejdersted	263	16	28	37	26	49	33	80	78	68	71	46	9
Husum	859	44	89	59	78	76	68	113	113	67	98	69	13
Hele Slesvig . .	3767	974	931	976	1063	1146	1327	2589	2367	1899	1711	1103	230

Tavle VII.

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Kredsene	Af Ejerne var følgende Procent forgjældet med Procent af Bruttoformuen						Af Ejerne havde følgende Procent en Aarsindtægt af		
	0	0 til 25	25 til 50	50 til 75	75 til 100	over 100	indtil 900 M.	fra 900 til 3000 M.	over 3000 M.
Haderslev	8,1	22,1	34,8	25,0	8,4	1,6	36,8	55,0	8,2
Aabenraa	8,7	26,3	36,0	21,4	6,6	1,1	43,3	51,0	5,7
Sønderborg . . .	5,6	32,7	35,3	21,4	5,1	—	31.3	59,4	9,3
Tønder	32,2	17,1	24.5	16,1	7,4	2,7	37,5	55,5	7,0
Flensborg By . .	50,6	25,3	13,9	6,3	2,5	1,4	12.7	46,8	40,5
Flensborg Land .	9,1	29,7	38,4	18,5	3.7	0,6	49,9	44,8	5,3
Slesvig	19,3	33,3	32,4	12,2	2,5	0,3	42 7	50,5	6,8
Egernførde . . .	8,7	28,1	36,7	20,7	4,8	1,0	40,0	50.8	9,2
Ejdersted	32,7	19,4	23,8	17,3	5,7	1,1	27,2	49,3	23,5
Husum	49,2	19,8	16,8	9,5	4,0	0,7	10,3	78,7	11,0
Prov. Slesv.-Holst.	16,9	25,4	30,9	19,1	6,3	1,4	31.1	59,4	9,5
Kongerig.Preussen	29,5	29,6	23,4	12,4	4,3	0,8	33,3	60,6	6,2

Gjælden paa Landejendommene i Slesvig.

Tavle VIII.

Kredsene	Af Landmændene i de enkelte Kredse havde følgende Antal en Aarsindtægt af						Ialt Landmænd
	indtil 900 M.	900 til 1500 M.	1500 til 3000 M.	3000 til 6000 M.	6000 til 9500 M.	over 9500 M.	
Haderslev	1390	1341	735	259	33	16	3774
Aabenraa	573	391	284	69	4	2	1323
Sønderborg . . .	537	513	507	146	10	3	1716
Flensborg By . .	10	12	25	17	6	6	79
Flensborg Land .	1401	730	528	121	17	10	2807
Slesvig	1380	991	642	193	17	11	3234
Egernførde . . .	461	376	209	62	7	37	1152
Ejdersted	219	203	193	120	38	31	804
Husum	180	882	492	151	19	22	1746
Tønder	1405	1352	812	206	49	33	3857
Hert Slesvig . .	7556	6791	4427	1344	200	174	20,083

23,6 og 25,2 % af Bruttoformuen, mens kun 14,1, 24,1 og 15,0 % af Kredsenes samlede Landmænd maa forrente over 50 % af Bruttoformuen. At Gjældsprocenten er forholdsvis høj i Slesvig Kreds, skyldes de store Gaarde.

Midt imellem disse Kredse staar betegnende nok Tønder Kreds, haltende til begge Sider, med det ene Ben i Nordslesvig, det andet i Sydslesvig. De sydligste heldigere stillede Strøg ned imod Husum nedtrykker Gjennemsnitsprocenten. Kredsens Landmænd

maa derfor gjennemsnitlig forrente 28,8 %, og kun en Fjerdedel af dem over Halvdelen af Bruttoformuen. Distrikterne nord for Tønder er imidlertid efter alt at dømme — bestemte Tal kan ikke anføres — desuagtet ikke heldigere stillede end det øvrige Nordslesvig.

I Flensborg Landkreds, hvor Forholdene nærmest bestemmes af Nørre-Angel, maa Landmændene gjennemsnitlig forrente 31,7 % og godt en Fjerdedel over 50 % af Bruttoformuen. Det er særlig de store Ejendomme med over 3000 Mark Nettoudbytte, der her hæver Gjældsprocenten. Paa

3 Gaarde	med	gjennemsn.	128.9 ha.	er	Gjæld.	gjennemsn.	94,0 %
9 „	„	„	173,0 „	„		„	46,3 „
8 „	„	„	238,3 „	„		„	49,4 „
6 „	„	„	981.2 „	„		„	27,6 „
26 Gaarde	med	gjennemsn.	374,5 ha.	er	Gjæld.	gjennemsn.	37 %

Det er altsaa kun de helt store Godser, seks ialt med hver henved to Tusinde Tønder Land, som er nogenlunde heldigt stillede. Af de øvrige 20 store Gaarde i Amtet er de fleste betyngede med Prioriteter til op over Halvdelen af Værdien.

I det sydlige Angel, som hører til Slesvig Kreds, er Forholdene i denne Henseende ikke bedre, men snarere endnu daarligere, idet Ejerne af 10 store Gaarde med gjennemsnitlig 204,5 ha. gjennemsnitlig har 86,1 % Gjæld, og Ejerne af 7 store Gaarde med gjennemsnitlig 249,7 ha. gjennemsnitlig har 55,9 % Gjæld. Ejerne af Gaarde med over 3000 Mark i Slesvig Kreds maa gjennemsnitlig forrente 38 % af deres Bruttoformue.

Egernførde Kreds, det egentlige Herregaardsland, er i denne Henseende heldigere stillet. Hernede paa Svansø, hvor den holstenske Adel tidlig fik Fodfæste og fortrængte den danske Bondestand, finder vi den uheldigste Ejendomsfordeling. Den lille Kreds omfatter ialt 63 store Herregaarde paa gjennemsnitlig godt 1200 Tdr. Land. Tilsammen optager disse Herregaarde 38,989,8 ha. af Kredsens Jorder, mens dens øvrige 1089 Landejendomme kun ialt omfatter 26,241,7 ha., altsaa kun henved ²/₅ af Amtets Jorder. Paa Svansø er det i Modsætning til Angel — naar de helt store Godser i Nørre-Angel undtages — Herremændene, der er heldigst stillede, Bønderne og Husmændene, der er daarligst stillede, hvad Gjælden angaar. Gjennemsnitlig forrenter Landmændene i Egernførde Kreds kun 29,4 % af deres Bruttoformue, men 26,5 %, altsaa over en Fjerdedel af Kredsens Landmænd, maa forrente over 50 % af deres Bruttoformue. For Herremændenes Vedkommende falder Gjennemsnitsprocenten imidlertid til 27,6 %, og da Herregaardene omfatter ³/₅ af Kredsens Jorder, hæves Gjennemsnitsprocenten for Bøndernes og Husmændenes Vedkommende, saa de delvis viser sig at være daarligere stillede end deres Standsfæller i Haderslev og Aabenraa Kredse og helt igjennem daarligere stillede end Bønderne og Husmændene i Sønderborg Kreds.

Det er Marskegnene i Slesvig, særlig Ejdersted og Husum Kredse, der kan glæde sig ved den største Velstand. I Ejdersted gaar Befolkningen imidlertid stærkt tilbage. Ejendommene sammenlægges i Stedet for at sønderdeles. Mange opkjøbes og drives af Græssere

og Slagtere, som slet ikke bor i Amtet. Andre bortforpagtes til Kvæghandlere af Ejere, som foretrækker at flytte ind til Byerne. Da de fede Marskjorder er meget dyre, giver Flademaalet ikke her den rigtige Forestilling om Ejendommenes Værdi. Godt $^1/_3$ af Kredsens Landejendomme har imidlertid en Værdi af over 90,000 Mark, henved $^5/_8$ har en Værdi af over 30,000 Mark. Hvor stor Velstanden derfor end er hernede i det sydvestlige Hjørne af Hertugdømmet, kan Forholdene dog langtfra betragtes som mønsterværdige.

I denne Henseende bærer Husum Kreds ubetinget Prisen. Her finder vi for det første en sund og god Ejendomsfordeling, ingen Herregaarde og forholdsvis faa store Bøndergaarde paa over 100 ha. Over $^1/_3$ af Kredsens Landejendomme har, skjønt det ogsaa omfatter Hedeegne, under 20 ha. Jord. Hovedmassen er jævnstore Bøndergaarde. Der er god Velstand over hele Linjen, men den er forholdsvis størst nedad. Særlig Opmærksomhed fortjener de mange gjældfrie Gaarde. Omtrent Halvdelen af Amtets 1746 Landmænd har slet ingen Gjæld, mange af dem derimod Penge paa Rente.

Hvad Indtægterne angaar, da viser Tavlerne VII og VIII, at Landmændene i Østslesvig gjennemgaaende har større Indtægter i de tre nordslesvigske Kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg end i de tre sydslesvigske Flensborg Land, Slesvig og Egernførde.

Skarpest fremtræder denne Forskjel mellem Sønderborg Kreds og Flensborg Landkreds, fordi Als og Sundeved jo ellers, hvad Jordbundsforholdene angaar, frembyder mange Lighedspunkter med Nørre-Angel.

Landmændene maa i det hele forrente en højere Gjæld i Sønderborg Kreds end i Flensborg Landkreds, og deres Ejendomme er gjennemsnitlig en Trediedel mindre, men desuagtet har de betydelig større Indtægter. Mens nemlig, som allerede foran fremhævet efter den officielle Statistik, omtrent hver anden Landmand i Flensborg Landkreds maa nøjes med en Aarsindtægt af højst 900 Mark, gjælder det ikke en Gang for hver tredie men kun for 31,3 % af Landmændene i Sønderborg Kreds. Her har derimod henved $^{3}/_{5}$ eller nøjagtig 59,4 % en Aarsindtægt af fra 900—3000 Mark imod 44,8 % af Landmændene i Flensborg Landkreds. Og skjønt Nørre-Angel har flere store Gaarde med over 3000 Mark Nettoudbytte end Als og Sundeved, har dog kun 5,3 % af Landmændene en Aarsindtægt af over 3000 Mk. i Flensborg Landkreds imod 9,3 % i Sønderborg Kreds.

Landmændenes Indtægter er i det hele bedre i Slesvig og Egernførde Kredse, men de staar dog ikke blot betydelig tilbage for Indtægterne i Sønderborg, men ogsaa for Indtægterne i Haderslev og delvis tillige i Aabenraa Kreds. Haderslev Kreds indtager i denne Henseende en meget hæderlig Plads, naar der tages Hensyn til den store Gjældsbyrde, der tynger Landbruget. Forholdene i Aabenraa Kreds er derimod, som Tavlerne viser, mindre gode.

I Vestslesvig staar Tønder Kreds, skjønt den har let ved at maale sig med de sydøstlige Kredse, dog ogsaa hvad Indtægterne angaar, betydeligt tilbage for Husum og Ejdersted Kredse. Ejdersted har især mange store Formuer. Henved en Fjerdedel af Kred-

sens Landmænd har over 3000 Mark, 69 har over 6000 Mark, 31 endog over 9,500 Mark i Aarsindtægt. End ikke Egernførde Kreds med dens 63 store Herregaarde kan i denne Henseende maale sig med dette fede Marskland.

Men Husum Kreds maa, ogsaa hvad Indtægterne angaar, betegnes som den heldigst stillede slesvigske Kreds, naar vi gaar ud fra det gyldne Ord: Og da har i Rigdom vi drevet det vidt, naar faa har for meget og færre for lidt. Af Landmændene i Husum Kreds har nemlig kun 10,3 % en Aarsindtægt af indtil 900 Mk. imod 27,2 % i Ejdersted og 37,5 % i Tønder Kreds, derimod ikke færre end end 78,7 % en Aarsindtægt af fra 900—3000 Mk. imod 49,3 % i Ejdersted og 55,5 % i Tønder Kreds og 11,0 % en Aarsindtægt af over 3000 Mk. imod 23,5 % i Ejdersted og 7 % i Tønder Kreds

Sammenfatter vi Resultatet, saa viser Statistiken altsaa, at Gjælden, som tynger Landbruget, gjennemgaaende er langt højere i Nordslesvig end i Sydslesvig, i Østslesvig end i Vestslesvig, men at Landmændenes Indtægter desuagtet er bedre i Nordslesvig, end i Sydslesvig, naar Marskegnene undtages.

Dette Resultat maa betegnes som glædeligt, thi deraf fremgaar utvivlsomt, at Landbruget er videre fremskredet, at Landmændenes faglige Dygtighed er større, at Erhvervsævnen kort sagt er stærkere udviklet i Nordslesvig end i Sydslesvig. Gjældens Højde modbeviser ikke dette, da den, som jeg straks skal paavise, skyldes andre Aarsager.

IV.

Spørger vi om Aarsagerne til Gjældens stærke Vækst og nuværende Højde i Nordslesvig, finder vi ved Siden af de almindelige Grunde, der ogsaa gjælder for andre Landsdele, en ganske særlig Aarsag, nemlig Ungdommens stærke Udvandring efter den sidste ulykkelige Krig og den dermed følgende Kapitaludførsel.

Hvor stor og omfattende denne Udvandring har været, er vi ikke i Stand til fastsætte nøjagtig, da vi ikke kjender Indvandringens Omfang i det samme Tidsrum. Vi kan kun naa frem til en nøje Fastsættelse af Udvandringsoverskudet. Derved forstaas Forskjellen mellem Fødselsoverskudet og Befolkningens virkelige Tilvækst i den paagjældende Aarrække.

I Nordslesvig, indenfor de i denne Afhandling afstukne Grænser, altsaa i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kredse maa Udvandringsoverskudet i Tiden fra den 1. December 1867 til den 1. December 1895 fastsættes til 53,088 Personer. Foruden disse Personer er der altsaa samtidig i Virkeligheden udvandret lige saa mange, som der er indvandret i de fire Kredse i det samme Tidsrum. Hvormange det er, ved vi ikke, men vi kan i hvert Fald, naar vi tager Hensyn til Embedsstandens Forøgelse, Garnisonernes Udvidelse m. m. uden Overdrivelse sige, at der er indvandret flere Tusinde Personer i Nordslesvig i disse Aar. Udvandringen har ikke blot slugt hele Fødselsoverskudet, men Befolkningen er i denne Aarrække aftaget med ialt 11,827 Personer.

Det siger sig selv, at en Udvandring paa henved 60,000 Personer er ensbetydende med en meget stærk Kapitaludførsel. Men skal vi fastsætte Kapitaludførslens Højde, staar vi atter meget famlende, fordi Udvandringen, som skyldes nationale og politiske Forhold, i sine økonomiske Virkninger afviger meget fra de mere i sociale Forhold bundende Udvandringer, Nationaløkonomerne er vante til at beregne.

Arkivassistent West har søgt at naa til Klarhed over det med den nordslesvigske Udvandring forbundne økonomiske Tab ved at beregne Udvandringsværdierne[1]). I det han regner med de laveste Tal, preussiske Statistikere har opstillet, gaar han ud fra, at hver Udvandrer har taget mindst 450 Mark med sig i rede Penge eller Penges Værdi, og at Udvandrernes Arbejdskraft gjennemsnitlig repræsenterer en Værdi af 1500 Mark. Efter denne Beregning har hver Udvandrer paaført Landet et økonomisk Tab af 1950 Mk. Udvandringen fra 1867—1895 har derefter paaført Nordslesvig et økonomisk Tab af over 103½ Million Mark.

Det kan imidlertid ikke være mindste Tvivl underkastet, at de nordslesvigske Udvandrere gjennemsnitlig har taget meget større Værdier med sig i Penge og Penges Værd. Hele Familier og hele Formuer, deriblandt Kapitaler, som tælles efter Hundredtusinder, er i dette Tidsrum flyttede over Grænsen. Mangen velhavende Bondesøn har taget Tusinder med sig og senere ved

---

[1]) Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie S. 303—304.

sine Forældres Død hentet Titusinder. Endnu drager Udvandringens Eftervirkninger aarlig Kapitaler ud af Nordslesvig, som maa tælles efter Millioner. Nøjagtige Tal kan ikke angives. Det hele bliver en Sandsynlighedsberegning. Men saa meget staar fast: Udførslen af rede Penge har været overordentlig stor. Meget taler for, at den beløber sig til over Hundrede Millioner, og af denne vældige Sum har det nordslesvigske Landbrug maatttet udrede Broderparten.

Dette maa man altid holde sig for Øje, naar der er Tale om Gjældens nuværende Højde i Nordslesvig. Uden Udvandringen vilde Forholdene i de nordslesvigske Kredse sikkert ikke have afveget meget fra Forholdene i Husum Kreds. I den Retning peger ogsaa Landbrugets Indtægter.

V.

I Nordslesvig er Haderslev Kreds hærget stærkest af Udvandringen. Det er sikkert udelukkende af den Grund, at den nu staar som Hertugdømmets mest forgjældede Kreds. Gjennemsnitsgjælden udgjør over to Femtedele af Bruttoformuen. Tavle VI viser, at kun 304 af Kredsens 3774 Landmænd sidder paa gjældfrie Gaarde, 833 maa forrente indtil en Fjerdedel, 1313 fra en Fjerdedel til Halvdelen og 1324 af Kredsens Landmænd er saa uheldig stillede, at de maa forrente over Halvdelen af deres Bruttoformue.

Efter Statistiken er 66 Landmænd i Haderslev Kreds overforgjældede, det vil sige, at deres Gjæld rager ud af Skorstenspiben, saa de i Virkeligheden

Gjælden paa Landejendommene i Nordslesvig.

Haderslev Kreds.

Tavle IX.

Landejendommenes			Ejerne havde						
Netto-udbytte (Skatteværdi)	Antal	Gjennemsnitlige Størrelse	Tilsammen Kapital	Gjennemsnitlig Kapital	Tilsammen Formue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennemsnitlig Formue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennemsnitlig Bruttoformue	Gjennemsnitlig Gjæld	Gjæld i Procent af Bruttoformuen
1.	2.	3.	4.	5	6.	7.	8.	9.	10.
Mk.		ha.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	
60—90	454	11,1	300,999	707	3,451 355	7,602	8,309	2,815	33,9
90—150	682	14 2	661,993	1051	7,102,182	10,413	11,464	4 100	35,8
150—300	866	22,8	1 072,781	1338	14,204,662	16,402	17,740	7,265	41,0
300—750	1000	43,7	2,163,997	2290	31,281,591	31,281	33,571	13,225	39,4
750—1500	475	61.7	1,934,231	4321	28,001,272	58,952	63,273	23,936	37,8
1500—3000	246	79.5	2,142,166	9021	25,541,458	103,827	112,848	47,466	42,1
Over 3000	51	207,1	1,559,763	30,931	13,044,299	255,770	286 701	124,867	43,6
Ialt	3774	35,5	9 835,930	2759	122,626 819	32,492	35,231	14,045	39,9%

ikke selv ejer det mindste af deres Gaard. Sandsynligheden taler for, at en ikke ringe Del af disse meget uheldigt stillede Landmænd er indvandrede tyske Kolonister, som har begyndt deres Løbebane i Nordslesvig med tomme Hænder paa altfor dyrt kjøbte Gaarde.

Tavle IX viser Forholdene i de enkelte Ejendomsklasser i Haderslev Kreds. Ejendomsfordelingen er i det hele sund og god. En Husmandsbevægelse, som kunde fremkalde flere smaa Landejendomme, vilde dog være paa sin Plads. Den vil sikkert ogsaa melde sig, saa snart Befolkningen er bleven noget talrigere. Gaardudstykningen i de senere Aar maa betragtes som dens Forløber.

Gjælden er, som man ser, ret ligelig fordelt. Den bevæger sig fra 33,9—42,1% for de enkelte Ejendomsklassers Vedkommende. Uheldigst stillede er Ejendomme med fra 150—300 og atter med fra 1500—3000 Mark Nettoudbytte. Mod Forventning viser det sig derimod, at Kredsens 51 store Gaarde med over 3000 Mark Nettoudbytte er meget heldigt stillede i Sammenligning med de tilsvarende Ejendomme i de andre slesvigske Kredse, idet Gjælden for deres Vedkommende kun beløber sig til godt en Trediedel af Bruttoformuen. Det viser sig derfor ogsaa, at disse Gaardejere raader over en forholdsvis høj Kapitalformue. Iøvrigt taler Tavlen for sig selv.

I Aabenraa Kreds er Gjælden noget lavere end i Haderslev Kreds, men dog ligeledes meget høj. Kun 114 af Kredsens 1323 Landmænd sidder paa gjældfrie Gaarde. Af Resten maa 348 forrente indtil en Fjerde-

Gjælden paa Landejendommene i Nordslesvig.

Aabenraa Kreds.

Tavle X.

Landejendommenes			Ejerne havde						
Netto-udbytte (Skatteværdi)	Antal	Gjennemsnitlige Størrelse	Tilsammen Kapital	Gjennemsnitlig Kapital	Tilsammen Formue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennemsnitlig Formue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennemsnitlig Bruttoformue	Gjennemsnitlig Gjæld	Gjæld i Procent af Bruttoformuen
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Mk.		ha.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	
60—90	90	12,1	181,380	2015	732.650	8,140	10,156	2,791	27,5
90—150	176	15,8	199,448	1134	1,988,390	11,297	12,431	4,409	35,5
150—300	270	25,0	438,360	1624	4,624,080	17,126	18,750	6,445	34,4
300—750	495	39,9	1,098,475	2220	16.660,600	33,657	35,877	13,035	36,3
750—1500	230	55,4	953,192	4145	13,057,991	56,773	60,918	21,752	35,7
1500—3000	51	88,4	398,160	7808	5,143,993	100,862	108,670	48,123	44,3
Over 3000	11	260,9	180,884	16,444	3,680,461	334,587	351,031	193,014	55,0
Ialt	1323	38,2	3,032,074	2608	45,888,165	34,685	37,293	14,210	38,1

del, 476 mellem en Fjerdedel og Halvdelen og 384 over Halvdelen af deres Bruttoformue. Fjorten Landmænd i Kredsen er overforgjældede.

Tavle X viser Forholdene for de enkelte Ejendomsklassers Vedkommende. Gjælden er ikke nær saa ligelig fordelt som i Haderslev Kreds. Den bevæger sig i Aabenraa Kreds fra 27,5% i den laveste til 55,0% i den højeste Ejendomsklasse. Vi staar saaledes her overfor Forhold, der minder om de sydslesvigske Kredse, hvor vi ligeledes finder den høje Gjæld paa de store Gaarde.

I Sønderborg Kreds er Gjælden atter lavere end i Aabenraa Kreds. Ganske vist sidder kun 96 af Kredsens 1716 Landmænd paa gjældfrie Gaarde, men paa den anden Side er ingen Landmænd i Sønderborg Kreds overforgjældet. 561 Landmænd paa Als og i Sundeved forrenter indtil en Fjerdedel, 605 mellem en Fjerdedel og Halvdelen og 454 over Halvdelen af deres Bruttoformue.

Ejendommene i Sønderborg Kreds er gjennemsnitlig smaa, kun godt halvt saa store som i det øvrige Nordslesvig. Men da Jorderne er meget frugtbare, har de desuagtet større Værdi, og Landmændenes gjennemsnitlige Bruttoformue er større. Forholdsvis bedst stillede er i Sønderborg Kreds Ejerne af Smaasteder paa 5—10 Tdr. Land. De behøver kun at forrente en Femtedel af deres Bruttoformue. Gjælden stiger derefter procentvis jævnt med Ejendommenes Størrelse. Tavle XI viser Forholdene i de enkelte Ejendomsklasser.

Gjælden paa Landejendommene i Nordslesvig.

Sønderborg Kreds.

Tavle XI.

Landejendommenes			Ejerne havde						
Netto-udbytte (Skatte-værdi)	Antal	Gjennem-snitlige Størrelse	Til-sammen Kapital	Gjennem-snitlig Kapital	Tilsammen Formue i Jord, Byg-ninger, Besætning og Beslag	Gjennem-snitlig For-mue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennem-snitlig Brutto-formue	Gjennem-snitlig Gjæld	Gjæld i Procent af Brutto-formuen
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Mk.		ha.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	
60—90	127	2,6	170,968	1347	869,750	6,848	8,195	1,743	21,3
90—150	190	3.8	409,602	2156	1,886,620	9,929	12,085	2,554	21,1
150—300	330	7,1	550,526	1668	5,383,991	16,315	17,983	6 017	33,5
300—750	382	16,6	921,477	2412	12,451,691	32,596	35,008	12,401	35,4
750—1500	553	29.9	1,793,978	3244	32,070,176	57,993	61,237	21,910	35,8
1500—3000	120	49,1	638,512	5321	11,556,228	96,302	101,623	38,064	37,5
Over 3000	14	132,5	775,250	55,375	3,384,108	241,722	297,097	109,649	36,9
Ialt	1716	19.8	5 260,313	3,066	67,602 564	39,395	42,461	14,947	35,2%

Gjælden paa Landejendommene i Nordslesvig.

Tønder Kreds.

Tavle XII.

Landejendommenes			Ejerne havde						
Netto-udbytte (Skatte-værdi)	Antal	Gjennem-snitlige Størrelse	Til-sammen Kapital	Gjennem-snitlig Kapital	Tilsammen Formue i Jord, Byg-ninger, Besætning og Beslag	Gjennem-snitlig For-mue i Jord, Bygninger, Besætning og Beslag	Gjennem-snitlig Brutto-formue	Gjennem-snitlig Gjæld	Gjæld i Procent af Brutto-formuen
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Mk.		ha.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	Mk.	
60—90	392	9,5	1,523,851	3,888	2.853,160	7,278	11,166	1,779	15,9
90—150	598	13,1	2,100,681	3.513	5,929,255	9,916	13,429	2,701	20,1
150—300	798	20,3	2,867,342	3,593	12,570,664	15,752	19,345	4,902	25,3
300—750	1000	39,0	3,941,963	3,942	30,624,141	30,624	34,568	10,430	30,2
750—1500	445	70.6	3,146,048	7,070	25,285,239	56.821	63.891	20,545	32,1
1500—3000	162	89,3	2,926,568	18,065	16,513,416	101,935	120.000	37,811	31,5
Over 3000	53	162,9	4,817,473	90,896	14,814,077	279,511	370,407	54,170	14,6
Ialt	3448	35,2	21,323,926	6 184	108,589,952	31,494	37,678	10,091	26,8%

I Tønder Kreds gjør Marskegnene syd for Tønder deres Indflydelse stærkt gjældende. Omtrent en Trediedel af Kredsens Gaarde er gjældfrie. Men paa den anden Side har Kredsen ogsaa et forholdsvis stort Antal, nemlig 90, overforgjældede Landmænd. 611 Landmænd i Kredsen maa forrente en Fjerdedel, 846 mellem en Fjerdedel og Halvdelen og 901 over Halvdelen af deres Bruttoformue. Side om Side med megen Velstand finder vi saaledes her i Kredsen megen Gjæld.

Paa de smaa Ejendomme er, som Tavle XII viser, Gjælden forholdsvis lav. Det samme gjælder ligesom i Haderslev Kreds for de største Ejendommes Vedkommende. Stærkest bebyrdede er de jævnstore Bøndergaarde.

Tages de fire nordslesvigske Kredse Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder under et, beløber Landmændenes Gjæld sig gjennemsnitlig til over 23 Gange Nettoudbyttet.

Grænsen, som Staten har sat for Udlaan af Umyndiges Midler, er i Hertugdømmerne 20 Gange Nettoudbyttet. Højere gaar Kreditforeningen i Kiel heller ikke med Prioritetslaan, med mindre der foretages Taxation. De kommunale Sparekasser yder Laan indenfor 22 Gange Nettoudbyttet, de private Sparekasser endelig indenfor 20—25 Gange Nettoudbyttet med Tillæg af en Trediedel af Bygningernes Brandforsikringsværdi. Tages der Hensyn til, at Pengeinstitutterne dermed har draget Grænserne for sikre Prioritetslaan, maa Gjældens Gjennemsnitshøjde ogsaa fra dette Synspunkt set betegnes som ret betænkelig. Gjældens Højde bringer mange Landmænd til at stille

Haderslev Kreds.

Tavle XIII.

Ejendoms-klasse	Antal Ejen-domme	Gjennem-snitligt Nettoudb. Mk.	Gjennem-snitlig Gjæld Mk.	Gjæld i Procent af Brutto-formuen	Gjæld Gange Netto-udbyttet	Gjennem-snitlig Ind-tægt Mk.
I	454	74	2,815	33,9	38	615
II	682	116	4,100	35,8	35	727
III	866	217	7.265	41,0	33	924
IV	1000	485	13,225	39,4	27	1420
V	475	1037	23,936	37,8	23	2316
VI	246	2008	47,466	42,1	24	3549
VII	51	5092	124,867	43,6	25	7635
AlleKlasser	3774	539	14,045	39,9	26	1420

Aabenraa Kreds.

Tavle XIV.

Ejendoms-klasse	Antal Ejen-domme	Gjennem-snitligt Nettoudb. Mk	Gjennem-snitlig Gjæld Mk.	Gjæld i Procent af Brutto-formuen	Gjæld Gange Netto-udbyttet	Gjennem-snitlig Ind-tægt Mk.
I	90	76	2,791	27,5	37	576
II	176	116	4,409	35,5	38	575
III	270	214	6,445	34,4	30	791
IV	495	511	13,035	36,3	26	1229
V	230	1031	21,752	35,7	21	2075
VI	51	1931	48,123	44,3	25	3057
VII	11	6115	193,014	55,0	32	6128
AlleKlasser	1323	560	14,210	38,1	25	1267

Sønderborg Kreds.

Tavle XV.

Ejendoms-klasse	Antal Ejendomme	Gjennemsnitligt Nettoudb. Mk.	Gjennemsnitlig Gjæld Mk.	Gjæld i Procent af Bruttoformuen	Gjæld Gange Nettoudbyttet	Gjennemsnitlig Indtægt Mk.
I	127	74	1,743	21,3	24	641
II	190	115	2,554	21,1	2[illegible]	701
III	330	213	6,017	33 5	28	820
IV	382	514	12,401	35,4	24	1306
V	553	1083	21,910	35,8	20	2080
VI	120	1938	38,064	37,5	20	3250
VII	14	4829	109,649	36,9	23	7155
AlleKlasser	1716	698	14,947	35,2	21	1529

Tønder Kreds.

Tavle XVI.

Ejendoms-klasse	Antal Ejendomme	Gjennemsnitligt Nettoudb. Mk.	Gjennemsnitlig Gjæld Mk.	Gjæld i Procent af Bruttoformuen	Gjæld Gange Nettoudbyttet	Gjennemsnitlig Indtægt Mk.
I	392	74	1,779	15,9	24	697
II	598	116	2,701	20,1	23	789
III	798	213	4,902	25 3	23	952
IV	1000	487	10,430	30,2	21	1388
V	445	1030	20,545	32,1	20	2183
VI	162	2016	37,811	31,5	19	3692
VII	53	5701	54 170	14,6	10	11,918
AlleKlasser	3448	534	10,091	26,8	19	1477

Kavtion til Protokollat for at dække deres Laanetrang. Derved stiger Rentefoden, samtidig med at Gjælden bliver af en løsere Art, som let kan volde Vanskeligheder under en Pengekrise.

Af Tavlerne IX—XII ses Forholdene for de enkelte Ejendomsklassers Vedkommende. Daarligst stillede er de tre laveste Ejendomsklasser i Haderslev Kreds og de tre laveste og den højeste Ejendomsklasse i Aabenraa Kreds, hvor Gjælden stiger til fra 30—38 Gange Nettoudbyttet. Forholdsvis gode er Forholdene i hele Nordslesvig paa mellemstore Bøndergaarde. I Sønderborg Kreds falder Gjælden paa halve og hele Boel til 20 Gange Nettoudbyttet, i Tønder Kreds for de to højeste Klassers Vedkommende til 19 henholdsvis 10 Gange Nettoudbyttet. Af disse store Ejendomme ligger de fleste imidlertid i Marskegnene syd for Tønder.

Landbrugets samlede Gjæld udgjør:

53,005,203	Mark	i Haderslev	Kreds
18,800,318	„	i Aabenraa	„
25,648,259	„	i Sønderborg	„
34,792,930	„	i Tønder	„

I det hele tynges Landbruget altsaa af en Gjæld paa over 132 Milloner Mark i disse fire Kredse. Deraf falder antagelig henved 12 Millioner paa den sydlige Del af Tønder Kreds og henved 120 Millioner Mark paa det egentlige Nordslesvig.

VI.

Landbrugets Gjæld har i de senere Aar foruroliget den preussiske Regering stærkt og i stigende

Grad tildraget sig Landdagens Opmærksomhed. Dette er let forstaaeligt, thi fortsættes Udviklingen endnu en Aarrække uforandret i samme skjæve Spor, vil en meget farlig Krise næppe kunne undgaas.

Bestemt til at ophjælpe Landbruget har den i Aar indførte nye høje Landbrugstold ogsaa virkelig aabnet Landmændene betydelige Indtægtskilder. Men hvem ved, hvorlænge disse Kilder vil springe? Som enhver kunstig Foranstaltning rummer de mangehaande Farer. Deres første Virkning spores allerede vidt og bredt i Jordværdiens Stigning, en Stigning, som den Merindtægt, Beskyttelsestolden tilfører Landbruget, vil have svært ved at forrente. De vældigt opadgaaende Ejendomspriser fremtræder paa dette tidlige Tidspunkt som Udslag af en Optimisme, der ogsaa spores i en ofte ret ufornuftig Opskruen af Prisen, hvor Sønnen overtager Gaarden efter Faderen, en Optimisme, som desuden er farlig under Hensyn til Tidsaanden med dens Drift til Luksus, dens Hang til voksende Fornødenheder, kort sagt tiltagende Forbrug af enhver Art. Reformen, som skulde ophjælpe Landbruget, afføder under disse Forhold en stærk Laanetrang og aabner ved Prisstigningen samtidig nye Laanemuligheder for mange Landmænd, der allerede var naaede til den Gjældsgrænse, som Kreditens Ophør drager.

Agrarernes Optimisme har atter smittet Regeringen. Baade Rigskansleren og Landbrugsministeren har talt smukke Ord om de gyldne Tider, Landbruget gaar i Møde. Men de har aabenbart ingen rigtig Tro til, at disse gyldne Tider vil bringe Landbruget en naturlig Varme, som af sig selv fremkalder Prioritetsgjældens

Sammensmeltning. Tilliden til Selvhjælpen staar i det hele ikke i høj Kurs i Tyskland, hvor alle raaber paa Statshjælp og hele Samfundslag vænnes til at betragte Statsunderstøttelse og Statstvang som uundværlige Krykker, naar Udviklingen skal fremmes. Udsigterne til opadgaaende Tider avler derfor kun i Regeringskredsene og indenfor Landdagens mægtigste politiske Partier en voksende Trang til at stille Landbrugets Gjæld under Statens Formynderi.

Denne Trang har allerede affødt flere Forsøg paa at sætte en Grænse for Gjældens Højde og fremtvinge dens Afbetaling. Gjennemgribende Forholdsregler, f. E. Indførelsen af tvungne Amortisationshypoteker, som det tyske Landbrugsraad varmt anbefalede i 1901, har Regeringen endnu ikke turdet indlade sig paa. Dens Forsøg har hidtil været underligt famlende, dertil i det hele ret betydningsløse. De bevæger sig i tre Retninger: For det første experimenteres der med en Reform af Arveretten, for det andet har man i Aar søgt at indføre en Gjældsgrænse, og for det tredie har man ved Revisionen af Indkomstskatteloven tilstaaet Skattelettelser, hvor Ejerne betaler retslig faststaaende Afdrag paa deres Prioritetsgjæld.

De første Forsøg gaar tilbage til Halvfjerdserne, da der ved en Række særlige Love oprettedes en saakaldt „Gaardrulle“ (Höferolle) i seks preussiske Provinser, deriblandt Hertugdømmerne. Disse Love giver Bønderne fri Adgang til at indføre deres Ejendomme i Gaardrullen, hvorved de sikrer en af deres Arvinger en nærmere bestemt Forlodsarvepart, som

sætter ham i Stand til at overtage Hjemstavnen paa gode Vilkaar.

I de fleste Provinser er Gaardrullen imidlertid ikke bleven videre benyttet. I Slesien, Brandenborg, Slesvig og Holsten blev der saaledes ialt kun indført 161 Gaarde i Rullen i de første ti Aar. I Hannover, hvor Gaardrullen afløste en gammel indviklet og uheldig Arveret paa Bøndergaardene, indførtes der dog samtidig 66,344 Ejendomme, og i Vestfalen, hvor den fortsatte en gammel fast indborget Tradition, 2357 Ejendomme i Gaardrullen.

Ved Lov af 19. Avgust 1898 gik Lovgivningsmagten derefter et Skridt videre ved at indføre tvungen Forlodsarveret i Vestfalen og de nærmest tilstødende Distrikter af Rhinprovinsen. Denne Forlodsarveret gjælder for alle Landejendomme i disse Landsdele, som er store nok til at underholde en Familie og har mindst 50 Mark Nettoudbytte, men kan ophæves ved Testamente. I det nordlige Vestfalen nyder ældste, i det sydlige yngste Søn godt af Begunstigelsen, som berettiger ham til at overtage Hjemstavnen for en Pris af 25 Gange Nettoudbyttet. Han faar desuden sin fulde Arvepart og er endvidere berettiget til at betale sine Søskendes Arvepart med en Livrente, der svarer til $^{1}/_{21}$ af Arven. Foretrækker han det, kan han ogsaa udbetale Arven. Afhænder han Ejendommen i Løbet af femten Aar efter dens Tiltrædelse, skal han erstatte Medarvingerne, hvad han har faaet forud for dem.

Denne Lov har, som de aarlig Landdagen forelagte Beretninger viser, heller ikke faaet den ventede Betydning, idet de vestfalske Bønder endnu som

Regel unddrager sig dens Forskrifter ved i Tide at træffe andre testamentariske Bestemmelser. Foreløbig vil Forsøget derfor næppe blive udstrakt til andre Landsdele.

Loven om Indførelsen af en Gjældsgrænse, som blev vedtaget af Landdagen d. 4. Juli 1906, gaar i alt væsentligt ud paa følgende: Efter Ejerens Andragende skal der kunne indføres en Gjældsgrænse paa hans Landejendom, naar den er stor nok til at komme i Betragtning ved Ydelsen af Kreditforeningslaan. Er Gjældsgrænsen indført paa en Gaard, kan der ikke indføres Hypotheker paa Ejendommen ud over den dermed fastsatte Højde. Grænsen har selvfølgelig ikke Gyldighed for alt indførte Hypotheker og heller ikke i de tre første Aar for Sikkerhedshypotheker, naar det kan bevises, at de paagjældende Fordringer allerede bestod' da Grænsen blev indført. Endvidere gjælder Gjældsgrænsen ikke for Prioriteter indenfor den Sikkerhed, Staten kræver for Umyndiges Midler. Opstaar der Tvivl om, hvorvidt Gjældsgrænsen hindrer Indførelsen af Forpligtelser af anden Art, skal de kapitaliseres med det 25-dobbelte Beløb af den aarlige Ydelse (Rente). Saalænge Gjældsgrænsen bestaar, kan Grundstykket kun deles, naar det skifter Ejer. I Tilfælde af Tvangssalg skal Gjældsgrænsen respekteres.

Til at medvirke ved Lovens Udførelse indsættes der ved kongelig Forordning en Kommissær for hver Landsdel. Naar det drejer sig om Optagelsen af Laan til kulturelle Forbedringer af Ejendommen, kan Gjældsgrænsen efter Ejerens Andragende overskrides med Kommissærens Tilladelse, dog maa Overskridelsen

heller ikke i saadanne Tilfælde nogensinde overstige en Fjerdedel af den Sum, der kan laanes op til Gjældsgrænsen. En Gang indført kan Gjældsgrænsen kun slettes efter Ejerens Andragende og med Kommissærens Tilladelse. Over Kommissærens Afgjørelse kan Ejeren besvære sig til Ministeriet.

Særlige af Staten anerkjendte Kreditforeninger, en for hver Landsdel, skal ligeledes medvirke ved Lovens Udførelse. Naar Gjældsgrænsen er sat, og Hypothekgjældens Forøgelse dermed er forebygget, betegnes det i Lovens Motivering som disse Kreditforeningers Opgave at hjælpe Ejerne ved Omdannelsen af deres Gjæld i billigere, uopsigelige og amortisable Laan. Ved denne Omdannelse maa de gaa ud fra, at Afbetalingen skal være tvungen og muligst høj, for at Gjælden hurtigst muligt kan smuldre hen. Dette er i Hovedsagen Lovens Bestemmelser. Statshjælpen bestaar altsaa her kun i Ejerens frivillige Overtagelse af en ny, ret pinlig Statstvang. Da dette Formynderi kun byder ubetydelige Fordele, men derimod utvivlsomt vil forringe Ejendommens Værdi, er der næppe Udsigt til, at det vil faa større Betydning, end de alt omtalte Reformer af Arveretten har faaet. Loven har kun Betydning som et Experiment, der viser Regeringens og Lovgivningsmagtens voksende Betænkelighed ved Gjældsforholdenes skjæve Udvikling.

I Indkomstskatteloven af 24. Juni 1891 blev det bestemt, at Livsforsikringspræmier indtil et Beløb af højst 600 Mark maa fradrages den skattepligtige Indtægt.

Ved det i Aar foretagne Gjennemsyn af Loven har den faaet den Tilføjelse, at Afdrag, som Skatte-

pligtige er retslig forpligtede til at svare af en paa deres Grundejendom hvilende Gjæld, ligeledes maa fradrages den skattepligtige Indtægt, naar Afdraget ikke overstiger 1% af Kapitalen og 600 Mark aarlig.

Denne nye Bestemmelse kan medføre en ikke helt ubetydelig Skattelettelse. Et Afdrag paa 300 Mark er tilstrækkelig til at gjøre Indtægter under 1200 Mark skattefrie. Et Afdrag paa 300—600 Mark vil sætte en skattepligtig Indtægt paa 1650—1800 Mark fire Klasser ned, hvad der medfører en Besparelse af 14 Mark i Statsindkomststat og i Reglen mindst lige saa meget, stundom det dobbelte og tredobbelte Beløb i Kommunalskat. Gaar vi op til Indtægter paa 3000 Mark, vil et Afdrag af samme Størrelse medføre en Besparelse af 16 Mark i Statsindkomstskat og det dertil svarende Beløb i Kommunalskat.

Mange nordslesvigske Bønder, som har amortisable Laan hos Kreditforeningen i Kiel, vil straks kunne udnytte denne Fordel. Men den vil ogsaa kunne opmuntre vore Sparekasser til at indføre faste amortisable Laan. Kunde den give et Stød i denne Retning, vilde den være af varig Betydning for vort Landbrug.

Alle disse famlende Forsøg paa at hæmme og nedstemme Landbrugets Gjæld er stærkt prægede af den preussiske Overtro paa Statshjælpen og Mistillid til Selvhjælpen. Experimenterne vil rimeligvis blive fortsatte ad Aare, stadig under det Synspunkt, at Lægemidlet maa søges i en hensigtsmæssig Udvidelse af Statens Formynderi. Men Spørgsmaalet vil næppe kunne løses ad denne Vej.

VII.

„Da talede Farao til Josef saaledes: Jeg drømte, at jeg stod paa Nil-Flodens Bred, og se, der steg syv fede og smukke Køer op af Floden og græssede i Engen. Men se, syv andre Køer steg op efter dem, de var tynde og magre og meget stygge, og jeg har ikke set nogen saa styg som dem i hele Ægyptens Land, og de magre og stygge Køer aade de første syv fede Køer, og da de var komne i deres Liv, kunde det ikke kjendes paa dem, deres Udseende var stygt som i Begyndelsen“.

Vore Landmænd gjør vel i at tænke paa Faraos Drøm. Foreløbig kan de gjøre Regning paa gode Tider. Toldloven værner det store tyske Marked, som de har fri Adgang til, med høje Toldmure. Udlandets Konkurrence svækkes yderligere for de vigtigste Fedevarers Vedkommende ved hygieiniske Forholdsregler. De nys afsluttede Handelstraktater giver den bedst mulige Sikkerhed for den nuværende Tilstands Opretholdelse i de følgende 12 Aar. Vore Landmænd kan efter al Rimelighed i dette Tidsrum gjøre Regning paa at afsætte deres Produkter til Priser, der er betydeligt højere end Verdensmarkedets.

Men efter de fede Køer kom de magre, og der er stor Fare for, at den gamle Historie vil gjentage sig. Ved Aarhundredets Midte udgjorde Landboerne endnu 70%, nu udgjør de derimod knap 30% af Tysklands Befolkning. Den dermed kjendetegnede Udvikling fortsættes med stigende Fart. Bybefolkningen vokser hurtigt, Landbefolkningen aftager langsomt. Tyskland er allerede og bliver stedse mere en Stat,

hvis vigtigste Interesser ikke er knyttede til Landbrugets men til Handelens og Industriens Trivsel. Det gjælder om at holde denne Kjendsgjærning fast. I den ligger nemlig Faren for en kommende Landbrugskrise.

Tysklands økonomiske Udvikling vil efterhaanden omdanne Lovgivningsmagten, thi Rigsdagen fremgaar af Valg, som foretages efter den almindelige, hemmelige, lige og direkte Valgret. Om tolv Aar er der derfor ikke Udsigt til, at den Politik, der har begunstiget Landbruget saa stærkt i de senere Aar, vil finde det nødvendige Støttepunkt indenfor Lovgivningsmagten. Flertallets Løsen vil da snarere være: Billige Livsfornødenheder for Landets store Arbejderbefolkning, billige Produktionsomkostninger for Exportindustrien, saa den er muligst konkurrencedygtig paa Verdensmarkedet. Og dermed vil de stygge magre Køer stige op af Flodens Vande. Held vore Landmænd, om de da som Kong Farao har forstaaet at samle Forraad i de gode Tider!

Hensigten med denne Afhandling er at paapege Faren, ikke at fremsætte bestemte Forslag om, hvorledes den skal forebygges. Et Par Antydninger i denne Retning vil dog desuagtet være paa sin Plads.

Faren ligger ikke saa meget i Gjældens nuværende Højde, som i Ejendomsprisernes af Beskyttelsespolitiken fremtvungne vældige Stigning, der truer med at drive Gjælden nær op imod de Grænser, der betegner Jordværdien, naar Protektionismens Værdiforøgelse bortfalder. Vil vi modvirke denne Udvikling, maa vi for det første ikke som de tyske Agrarer stole paa, at

Staten som den store Formynder klarer alt, men som Kongerigets Landmænd lære at staa paa egne Ben og hjælpe os selv.

Hvad kan og bør vi da gjøre?

Vi bør for det første i Tide modvirke Forældrenes tiltagende Tilbøjelighed til at skrue Prisen altfor højt op for den Søn eller den Arving, der overtager Hjemstavnen. Vi bør samtidig skærpe Befolkningens Opmærksomhed for, at de nuværende Ejendomspriser delvis er et Kunstprodukt fremkaldt ved Toldlove og Handelstraktater, som atter kan og rimelig vil blive ændrede, naar Tysklands Omforming til Industristat er videre fremskreden. Det maa brændes ind i Bevidstheden, at Arvingen under de nuværende Forhold overtager en betydelig Risiko med Fædrenegaarden. Under en Krise vil hans Arvepart, som staar yderst i Gaarden, først gaa tabt. De øvrige Søskende faar derimod deres Arvepart i rede Penge. Det er nødvendigt at tage Hensyn til dette, naar det fastsættes, til hvilken Pris Gaarden skal overtages.

Vi maa for det andet regne med den Kjendsgjærning, at vore Landmænds Gjennemsnitsgjæld, som foran paavist, udgjør 23 Gange Nettoudbyttet. Dette betyder, at en meget stor Del af vore Bønder trænger til Laan langt ud over de Grænser, Kreditforeninger og offentlige Pengeinstitutter drager for sikre Laan. Der maa derfor hurtigst muligt gjøres Forsøg paa at aabne vore Landmænd Adgang til amortisable anden Prioritetslaan. Derved vil man kunne lette dem Udnyttelsen af de gode Tider, samtidig med at de sættes

i Stand til at drage al mulig Fordel af de Skattelettelser, Staten tilbyder.

Det maa i det hele betragtes som en Fejl ved Landbrugets Gjæld, at det som Regel er første Prioritet, der er amortisabel. Det vilde, som Gjældsforholdene har udviklet sig i den sidste Menneskealder, være heldigere, hvis første Prioritet fremdeles var fast og fra Laangiverens Side uopsigelig til en billigst mulig Rente, men derimod ikke amortisabel. De tvungne Afdrag, beregnede efter en større Procent end hidtil, burde overføres til anden Prioritet, som rimeligvis i saa Fald vilde kunne faas til en billigere Rente. I Kongeriget betegner Oprettelsen af „Jydsk Land-Hypothekforening for Laan mod sekundært Pant i faste Ejendomme paa Landet i Jylland“ et interessant Forsøg i denne Retning, som fortjener vore Landmænds største Opmærksomhed. Foreningens Statutter, som er vedtagne den 10. Februar 1906, ser særdeles tiltalende ud. Med faa Ændringer vilde en lignende Forening — forudsat at vore Sparekasser ydede deres Assistance — sikkert ogsaa kunne oprettes og gjøre megen Gavn i Nordslesvig.

Indtil videre maa vore hjemlige Sparekasser imidlertid søge at finde en Form, som sætter dem i Stand til at udvikle deres Laanesystem i samme Retning, saa de mod en rimelig Rente giver Adgang til faste stærkt amortisable anden Prioritetslaan ud over den hidtil fastsatte Grænse, om nødvendigt efter forudgaaet Taxation af Ejendommen. Dermed vilde de sikkert fremme Gjældens Afbetaling.

Dette er som sagt kun et Par løst henkastede Antydninger. Det maa være Landmændenes egen Sag at optage Spørgsmaalet til videre Diskussion henholdsvis at udforme bestemte Forslag.

Faren er der, det nytter ikke at lukke Øjnene derfor. Men den kan og bør overvindes. Og naar vi blot i Tide tager vore Forholdsregler, vil den nordslesvigske Bondestand fremdeles kunne sidde støt og sikkert paa sine gamle Odelsgaarde.

Nogle Meddelelser om min Embedsvirksomhed i Staden Slesvig fra 1856 til 1864.

Nedskrevne i 1906 af fhv. Herredsfoged Aug. Jørgensen.

Naar jeg efter Opfordring nedskriver fornævnte Meddelelser om en Virksomhed, der begyndte for ca. 50 Aar siden, da skeer det ikke uden Betænkeligheder af forskjellig Art. Af Arkivalier, der skulde kunne støtte og supplere min Fremstilling, har jeg absolut ingen. Jeg maa ene og alene forlade mig paa min Hukommelse. Men, skjøndt jeg er over 81 Aar gammel, er denne endnu saa levende, at jeg drister mig til at forlade mig paa den, særlig da jo Talen væsentlig kun maa dreie sig om Begivenhederne i større Træk.

Jeg har bevaret en levende Kjærlighed til den Commune, i hvis Tjeneste jeg traadte som ung Mand. Lige som jeg i sin Tid tiltraadte den Virksomhed, hvorom der spørges, under Omstændigheder, som jeg vel selv tør kalde for særlig vanskelige, saaledes veed jeg, at jeg kun af Pligtfølelse gav efter for en ikke ringe Pression, naar jeg modtog en Kaldelse, hvis Vanskeligheder jeg havde en med Ærbødighed blandet

Forudfølelse af. I Aarens Løb har jeg tiet til mange Angreb, der under selve Virksomheden ledsagede denne ikke alene med en vaagen Kritik, men tilsidst med en sand Fanatisme, der gav sig Udtryk i en Flom af Trudselsbreve, Smædeskrifter, ja til allersidst i en i al god Form af den saakaldte slesvigholstenske Executivcommitee udfærdiget og mig tilstillet Dødsdom, der skulde fuldbyrdes en af de sidste Dage af Januar 1864. Ogsaa overfor senere Angreb har jeg forholdt mig taus. Maaskee jeg heri tør søge en Undskyldning for, at jeg, i min høie Alder, gjør et Forsøg paa at fremdrage Kjendsgjerninger, som jeg, der staaer saa at sige foran Dødens Port, mener at skylde Sandheden, og som jeg tør overtage det fulde historiske Ansvar for.

Som Elev og Student fra Sorø Akademi havde jeg gjennem daværende Lector i Historie C. Fr. Wegeners Undervisning modtaget en energisk Tro paa mit Fædrelands Ret og Pligt til at værge baade sin Nationalitet og sin statsretlige Stilling til Hertugdømmet Slesvig, som denne fremgaaer af de i 1721 afsluttede Begivenheder. I tydsk Sprog (P. Hjort) havde jeg modtaget en saa fortrinlig Undervisning, som neppe siden er given i nogen dansk Skole. Da jeg, efterat have tjent som Menig i de første Krigsaar, vendte tilbage til det juridiske Studium for at erhverve den Embedsexamen, der ellers skulde være tagen 3 Aar før, maatte jeg selvfølgelig anspænde mine Kræfter til det yderste og var derved bleven ret nøie kjendt af et Par Universitetslærere (A. Fr. Krieger, C. C. Hall), der snart kom til at indtage ledende Stillinger. Fra dem modtog jeg kraftige Opfordringer

til at indtræde i Rækken af de Danske, der maatte findes skikkede og villige til at søge den yderligere Uddannelse, der maatte kræves hos lokale Embedsmænd i Hertugdømmet Slesvig. Ulykkeligvis var dette fra national dansk Side hidtil næsten ganske forsømt, ligesom fortroligt Kjendskab til sønderjydsk Eiendommelighed i Sprog, Sæd og Skik, samt i Forvaltningens hele Labyrinth var næsten ganske ukjendt blandt Danskfødte, i skrigende Modsætning til, hvad Tydskfødte, talende og tænkende havde opnaaet ved i Kiøbenhavn at gjøre Tjeneste i Regjeringscollegierne, medens de samtidig erhvervede sig grundigt Kjendskab til Forholdene i Monarkiets Hovedlande.

Jeg opfattede da hine Opfordringer fra høitstillede Mænd som en Opfordring til Frivilligtjeneste paa det antydede Omraade. Udnævnt til Auditeur i Hertugdømmerne Holsten og Lauenborg fik jeg fra Mai 1852 fast Station i Rendsborg, hvor jeg da, ved Siden af de paa Grund af Forholdene ret alvorlige Auditeurforretninger, af al Magt lagde mig efter Høitydsk, Plattydsk og et regelret Studium af de Discipliner, der krævedes til en fuldstændig slesvigsk Embedsexamen. Denne absolverede jeg i September 1856 med et saadant Udfald, at min Udnævnelse til Embedsmand fulgte saa at sige umiddelbart efter. Med stor Ængstelse modtog jeg under 22. September Udnævnelse som Politimester og Kongelig Raadmand i Byen Slesvig, eftersom jeg havde en levende Følelse af, hvor stor Afstanden var mellem Theori og Praxis, tilmed i en Stad, hvor de historiske Forhold, ikke mindst paa det juridiske Omraade, havde udviklet sig paa en saa

eiendommelig Maade. Ikke alene var det givet, at jeg i alle Embedsforhold, baade mundtlig og skriftlig, udelukkende havde at betjene mig af det tydske Sprog, men derhos var der en Vanskelighed at overvinde, som ikke kjendes under tilsvarende Forhold for en tiltrædende ung Embedsmand i Kongeriget, hvor et rigt Antal af forud praktiserende baade latinske og danske Jurister altid staaer til Raadighed som Medhjælpere. Jeg var i de Aar, jeg fra September 1856 til Februar 1864 fungerede i Staden Slesvig, udelukkende henvist til at søge den fornødne om end væsentlig kun materielle Bistand hos tydskfødte og tydsktalende Contoirister.

Det første Afsnit af min Embedsvirksomhed i Staden Slesvig falder da i Tiden fra 22. September 1856 til 16. April 1860, idet jeg hovedsageligen fungerede som Politimester og Auctionarius, men ved Siden deraf i Egenskab af Kongelig Raadmand deltog i Magistratens administrative og dømmende Virksomhed.

Efter faa Ugers Forløb nødsagedes jeg til at stille den fra Formanden som Politifuldmægtig overtagne Mand Valget mellem kriminel Tiltale eller simpel Afskeed paa staaende Fod. Han valgte det Sidste. Men derved kom jeg i den meget vanskelige Stilling at maatte personlig udføre Alt indtil de yderste Detailler, indtil jeg fik uddannet et brugbart Emne. Denne Omstændighed havde ved Siden af sine Skyggesider den Fordel, at jeg blev fortrolig med Forretningerne i deres yderste Detail og kunde faae Øie paa Mangt og Meget, som ellers let gaar Principalen forbi. Jeg antog et ganske ungt i Byen barnefødt Menneske og uddannede ham efterhaanden til en routineret Politi-

fuldmægtig, der, saavidt jeg veed, til den seneste Tid under de nye Magthavere har beholdt denne i mange Retninger betroede Stilling, hvad der formentlig geraader ham til Ære og den hos mig modtagne Uddannelse ialtfald ikke til Forkleinelse.

Jeg foretog meget snart derefter en Reform i det underordnede Personale, idet jeg fjernede, hvad jeg ansaae for mindre heldige Elementer, og erstattede dem med nye. I den Overbevisning at det er bedre at have færre men forsvarlig lønnede Betjente end talrige slet lønnede, foretog jeg tilsvarende Forandringer og fik paa denne Maade Polititjenesten saavidt paa Høide med rimelige Krav som overhovedet gjørligt. Personlig betragtede jeg mig væsentlig som Communens Embedsmand, der, uden alt andet Hensyn til de øvrige Forhold i Hertugdømmet, havde at varetage denne forlængst udelukkende tydsktalende Byes Interesser og navnlig uden andet Hensyn til Politik, end hvad der maatte paaligge mig som en tro Kongelig dansk Embedsmand, og jeg mener i det Væsentlige at have iagttaget alle de Hensyn, der i saa Henseende kunde være at varetage. At dermed maatte følge en Tilbagevisning af alt, hvad der fra slesvigholstensk Side forsøgte at vove sig frem, er en Selvfølge. Naar jeg troer at turde sige, at jeg loyalt opfyldte Alt, hvad der paa slig Basis med Rimelighed kunde fordres, da slutter jeg dette væsentlig deraf, at jeg i lang Tid kunde opfylde mine Pligter uden at komme i Collision med illoyal Tankegang og illoyal Optræden, der senere, efterhaanden som de politiske Forhold udadtil

antog skarpere Former, førte til tilsvarende Optræden ogsaa fra min Side.

En Institution, hvis Betydning det er overflødigt at begrunde nærmere, er en større Stads Brandvæsen, ikke mindst i en Stad som Slesvig, der i sin usædvanlige geografiske Udstrækning frembød Farer af særlig Art. Jeg forefandt ved min Embedstiltrædelse de samme halv- ja heelkomiske Forhold, som vi alle kjende som Barndomsminder fra smaae Byer. Enhver Bydel havde sine Sprøiter med forældet Mekanisme, Slanger af vidt forskjelligt Materiale og Kaliber samt en i høieste Grad mangelfuld Vandforsyning, baseret paa gamle ret skrøbelige Kar, og det gamle System med Vandforsyning ved Kjøring i Sluffer, hvor, navnlig naar Brolægningen er saa slet, som Tilfældet dengang var i Slesvig, en stor Del Vand spildes underveis, medens de uordentlig sammenstrømmende Kjøretøier forvolde Trængsel og Ulemper paa Brandstedet. Jeg mindes godt de betænkelige Miner, hvormed min Kritik af det gamle ledsagedes. Men jeg tør maaskee sige, at faa Foranstaltninger have vundet større Paaskjønnelse i Tidens Længde. De gamle Kar og Sluffer forsvandt, Slanger af nyt Materiale og af ny for hele Byen absolut ensartet Kaliber anskaffedes. Alle Skruegange vare blevne ens, alle Slanger fra de forskjellige Bydele kunde nu skrues sammen til een Længde, om man vilde. Moderne Sugeværker tilvejebragtes; smaae Beholdere med absolut rent Vand kunde, ved Hjælp af de mange Kilder, der fra de omliggende Høider strømmede ned gjennem Byen, anbringes paa passende Steder, saa at rigeligt og let tilgængeligt Vand sik-

kredes ethvert Afsnit af Byen i Ildebrandstilfælde. Alt dette vandt efterhaanden Anerkjendelse. Ganske særlig anerkjendtes det nyoprettede Brandkorps, baseret paa faste Grupper af Haandværkere, behørig udrustede til med mindre Mandskab at udføre hver sin Funktion. Det blev i Løbet af kort Tid Byens Stolthed, og jeg har Grund til at troe, at Traditionen i saa Henseende har holdt sig. Det ansaaes for en Ære at tjene i Korpset. De fornøielige Mønstringer bidroge til godt borgerligt Samarbeide, og Resultatet i Ildebrandstilfælde tilfredsstillede Alle. Jeg mindes levende en overordentlig farlig Brand, i Firjahns store Fabrik, som utvivlsomt kun holdtes indenfor Eiendommens Grændser ved det nye Brandkorpses hensigtsmæssige Benyttelse, medens der, om Ilden havde antændt det store Forhus, kunde været overhængende Fare for den tæt sammenbyggede „Altstadt“, som Vinden bar paa.

En beslægtet Foranstaltning, der i første Øieblik fremkaldte et betydeligt Røre, var Omsorgen for Renligheden i Gaderne. Da Bønner og Opfordringer ikke frugtede, udgik Politiforskrifter med tilføiede Mulktbestemmelser. At disse førte til et Par Politiretssager med Bøder i Hundredvis, vakte Forargelse. Men Resultatet blev, at Borgerne selv paaskjønnede denne Omsorg for en Side af det almene Vel, der hidtil var ukjendt. Senere var det saa godt som uhørt, at Indskriden behøvedes. Paa et andet Omraade af mere kilden Natur blev der optaget en systematisk Kamp med en gammel Vane af mindre heldig Art. Det var en indgroet Uskik, at der i de offentlige Beværtninger gaves musikalske Underholdninger af lav Rang,

hvis egentlige Trækplaster var et kvindeligt Element af utvivlsom tvetydig Art. Værterne gjorde de betænkeligste Miner, naar jeg gladeligen gav Tilladelse til musikalsk Underholdning, men med absolut Udelukkelse af ethvert kvindeligt Element af hin Art. Naar man forsikkrede mig, at saa var det Hele spildt, indvendte jeg derimod, at saa var jo ogsaa Beviset ført for, at jeg havde ramt, hvad der burde rammes. Og derved blev det. En tilsvarende Bestræbelse for at bekæmpe Drik og anden Usædelighed vandt selvfølgelig ikke Anerkjendelse hos alle.

Af Politiet bør det jo indrømmes, at dets Opgave ikke er at skabe Sædelighed, men kun at bekæmpe Alt, hvad der paa forargelig Maade begunstiger Usædelighed. En Politimester, der optræder med Energi i den her antydede Retning, krydser visse Næringsdrivendes, navnlig Beværternes, Interesser og paadrager sig disses tilsvarende Uvillie, der deles af ligesindede Kunder. Jeg er ikke i Tvivl om, at jeg ved min Optræden erhvervede mig Modstandere blandt de paa forskjellig Maade Interesserede, hvad der betyder saa meget mere, naar, som i Slesvig, det vanemæssige Besøg af offentlige Lokaliteter har antaget en constant Characteer og altsaa tilsvarende Drøftelser navnlig af Politiets Anliggender indgaae som et fast Led i visse Samfundslags Underholdning. Jeg berører dette Moment udførligere, fordi jeg utvivlsomt tør antage, at heri en ikke uvæsentlig Anledning til nogen Misstemning er at søge.

Paa lignende Maade optraadtes skarpt mod tilsvarende Misbrug ved de ikke ubetydelige og ret hyppige Markeder·

Det turde i Forbindelse med min forudgaaende Fremstilling være Stedet her at skildre en anden Reform af vidtrækkende Betydning. Man behøvede ikke at færdes længe i en By som Slesvig, med én Hovedgade gjennem de 3 Bydele, fra Bustrup gjennem Friederichsberg og Lollfuss til Altstadt, af en uforholdsmæssig Udstrækning, for at opdage, hvilken Plage en forældet Brolægning er, med sine bekjendte toppede Stene og tilsvarende fra planløse Reparationer hidrørende større og mindre Fordybninger, en Plage, der rammer den uformuende Del af Befolkningen ligesaa føleligt som den velhavende. Men ganske særlig spiller det for en saadan Kiøbstads Opland en stor Rolle, om Landmanden med Gru skal tænke paa det Slid paa Heste og Vogne, der følger med et Besøg i Kiøbstaden. Jeg forstod snart den oekonomiske Misère, der skjuler sig i ørkesløse og planløse Reparationer af slige Gadestrækninger med tilsvarende Udgangsveie paa Byens Grund, samtidig med at de tynge utaalelig paa Byens Budget ved ideligen at gaae igjen uden Udbytte og uden Udsigt til nogensinde at høre op. Jeg søgte Oplysning, hvor teknisk Indsigt paa dette Omraade var at finde, og tog mig for at søge Midler til at skaffe Afhjælp paa den mest oekonomiske Maade. Jeg benyttede min Færden paa Jagttoure i Oplandet til at forestille Landmænd, at de i mig vilde finde en villig Kiøber af de Sten, som de hellere end gjerne vilde undvære, og som de efterhaanden kunde samle paa beleilige Steder. Jeg fik saaledes lempeligen Leverandører af raae Sten til billig Priis og kunde samtidig give Arbeide med at

sortere og at tilhugge Stenene ligeledes paa lempelige Vilkaar. Jeg opnaaede at have en Cubikfavn equarrerede Sten for 3/4 af den Priis, der samtidig betaltes f. Ex. i Rendsborg. Da Tiden til at opbryde den gamle Brolægning for at give Plads for de nye hugne Sten kom, kunde samtidig en tilsvarende Udsortering blandt de gamle Sten finde Sted, idet en Del med Fordel lod sig omdanne ved at tilhugges, medens de øvrige kunde slaaes til Skærver og med lige Fordel bruges til Brolægning af Byveiene, som derefter behandledes med paaført Grus o. s. v. Da jeg af Teknikeres Belæring forstod, at en saa at sige daglig Vedligeholdelse af de paa foranførte Maade hovedforbedrede Byveie gjennem øieblikkelig Udjevning af Hjulspor og Smaahuller ved at paaføre Smaakvantiteter fra Materialbanketterne giver en enorm Besparelse, medens de nybelagte Veie, naar de overlades til sig selv og til Færdselen, væsentlig forringes i Løbet af kort Tid, fandt jeg paa at bortakkordere denne saa at sige daglige Efterhjælp til de i Nærheden boende Smaafolk. Uden at forsømme deres andet Arbeide kunde de, naar de gik til og fra dette, ved Hjælp af Redskaber, som de lagde fra sig paa Ud- og Hjemtour, paa en for dem næsten umærkelig Maade besørge hine Smaaarbeider paa Veien. Jeg har Grund til at troe, at der paa denne Maade opnaaedes et betydeligt Resultat med ringe Bekostning. Selve Deputeretcollegiets, ɔ: Byraadets, Formand (Firjahn) har under Besøg hos mig i Odense Aar senere takket mig for de foran fremstillede systematisk gjennemtænkte og gjennemførte Foranstaltninger, idet

han tilføiede, at de havde sparet Communen de mange Penge, som den paafølgende Krigstids stærke Færdsel ellers med en grundig Ødelæggelse af Veiene vilde have krævet af Byen.

Lad mig bemærke, at jeg vel ikke saa lige kan gjøre Rede for den kronologiske Rækkefølge, særlig i de senest omhandlede Foranstaltninger, som havde krævet mange Overveielser og forberedende Forhandlinger, men jeg tager ikke feil i, at jeg jo allerede som Politimester tog Initiativet til og forberedede de Reformer, hvis Gjennemførelse maatte strække sig ind i det senere Afsnit, da min Virksomhed tillige blev en Borgermesters.

Den Activitet, der var udfoldet i Polititjenesten, bevirkede, at Chefen for det slesvigske Gensdarmeri (Gulstad) besluttede sig til at underlægge mig den stadige Tilgang og Opøvelse af Gensdarmeriets Rekruter, saa jeg i den almindelige Polititjenestes Interesse tillige kunde benytte baade Befalingsmænd og Gensdarmerirekruter og blive istand til at udtale mig for Chefen om de sidstes Anlæg for Tjenesten. I den Anledning leiede Gensdarmeriet den ene Fløi i „Prindsens Palais“, hvis Stueetage og modsvarende Fløi jeg benyttede til Beboelse og Politicontoirer, indtil jeg i 1863 flyttede ind i den gamle Borgermesterbolig i Altstadt. Her havde jeg baade Bolig og Contoirer i det sidste Aarstid før den fjendtlige Occupation.

I Samarbeide med Stadsphycicus (Hauschultz), hvem jeg kjendte fra den Tid, vi begge vare ansatte i Rendsborg, fik jeg bl. a. Fattigsygepleien saa humant organiseret, at det førte til nogen Conflikt med Nabo-

byer, idet jeg opdagede, at man der skilte sig af med sygemeldte Vagabonder ved at udvise dem med Paalæg om at gaae til Slesvig og at anmelde sig der til Sygehusbehandling.

Naturligvis gik der ved Siden af de foran skildrede og særlig fremhævede Grene af Polititjenesten en fortløbende daglig Virksomhed for den almindelige Politijeneste og for Forundersøgelsen i kriminelle Sager. Hovedadgangen til Hertugdømmet Slesvig Sønder fra førte som bekjendt til Slesvig By, som deraf havde megen Besvær f. Ex. gjennem den aarlig tilstrømmende og senere hjemvendende Skare af arbeidssøgende Jordarbeidere, Teglværksarbeidere o. lign., der stundom mødte i stort Antal paa een Gang og altsaa krævede stor Aarvaagenhed i forskjellig Retning paa Grund af Efterlysninger o. desl.

I disse samme Aar, altsaa fra Septbr. 1856 til Foraaret 1860, var min Virksomhed som selvstændig Embedsmand væsentlig den foranskildrede. Men da jeg i dette samme Tidsrum tillige var Kongelig Raadmand, deltog jeg som saadan i Magistratsforretningerne, baade de judicielle og de extrajudicielle, om end selvfølgelig Borgermesteren som ledende og Formand havde det dermed følgende overveiende Arbeide og Ansvar.

Af mange Grunde samstemmede vi hyppigen mindre godt, hvad der foraarsagede ret pinlige Situationer, idet jeg fandt mig ikke alene berettiget, men endog forpligtet til at nægte min Deltagelse i Udfærdigelserne, med mindre jeg kunde faae Adgang til at fremsætte Separatvota. Hvorledes Foresatte have be-

dømt den saaledes efterhaanden skabte Misstemning, kan og skal jeg ikke yttre mig om.

Men det hele Forhold af den antydede Beskaffenhed fik ganske uventet for mig en Ende derved, at jeg en Dag i April 1860 modtog Underretning om, at den hidtil fungerende Borgermester (Leisner) i samme Egenskab var forsat til Egernførde, medens jeg fra samme Tidspunkt var udnævnt til Borgermester i Slesvig By i Forbindelse med mit hidtil havte Embede som Politimester og Auctionarius. Forgæves gjorde jeg i den Anledning Forestillinger, støttende mig til, at paa denne Maade Forretninger, der hidtil altid havde paahvilet Tvende, nu paabyrdedes mig alene, uagtet jeg eiheller i Egenskab af Borgermester kunde faae anden Medhjælp end den, Contoirister uden al Fagdannelse kunde yde.

Afsnittet fra 16. April 1860 til Februar 1864 fandt mig saaledes stillet i Spidsen for Staden Slesvigs hele, baade administrative og dømmende Funktioner i 1ste Instants, og det i alle de derunder hørende mangeartede Grene.

Medens jeg ikke fandt mig berettiget til at nægte at gjøre den Tjeneste, som den ansvarlige Regjerings ledende Mænd lagde paa mine Skuldre, men lovede Gud og mig selv at udføre denne Tjeneste saa redeligt, som jeg maatte faa Naade og Kræfter til, stillede jeg strax den bestemte Fordring at blive lønnet med fast Gage istedetfor, som Tilfældet hidtil var i hele Hertugdømmet i slig Stilling, med Sportler. Disse tilsammenlagte for begge Embeder vilde jo have givet mig, der altid som Privatmand har været uformuende,

en meget betydelig Indtægt. Men jeg gjorde gjældende, at jeg, hvis jeg beholdt denne Indtægt, som Følge deraf i Oppositionens Øjne var udsat for at opfattes som et Kreatur, der skulde begunstiges paa offentlig Bekostning. Ministeren for Slesvig (Wolfhagen), der kom tilstede for at forhandle med mig derom, gjorde gjældende, ikke alene at fast Gagering i slig Stilling ellers var ukjendt, men at Finantsministeren (Fenger) gjorde den Indvending, at naar Embedsmanden ingen personlig Interesse havde af de Sportler, der lovmæssig fulgte med Forretningerne, vilde Fristelsen til at undlade Opkrævningen blive stor. Herimod kunde jeg seierrigt gjøre gjældende, at naar det enkelte af Forretningen faldende Gebyr fremtidig tilfaldt Staten, maatte netop det Modsatte blive Tilfældet, idet jeg jo maatte savne enhver Competence til at frafalde Statskassens Ret.

Spørgsmaalet blev derefter, hvilken Størrelse den nye Gage skulde have, og det stilledes mig nogenlunde frit at forlange, hvad jeg maatte ønske. Min Henstilling, at man, naar Gagen var bestemt, vilde opslaae Embedet ledigt og see, hvorvidt kvalificerede Ansøgere maatte melde sig, blev pure afvist. Jeg bad da om en fast Gage af 6000 Kr. aarlig, der strax bevilgedes. Men jeg glemte derved at betænke ikke alene Embedets Omfang og Ansvar, men at det medførte særlige Repræsentationsudgifter og derhos i visse Retninger paabyrdede mig usædvanlige Udgifter, idet jeg i dyre Domme maatte betale dansktalende Tyende fra Kongeriget samt holde Blade og Litteratur i begge Sprog, og endelig yde min Tribut til Alt hvad som hæderligt var saavel til tydsk som til dansk Side. Thi vel var

det mit bestemte Ønske, at mine Børn skulde lære baade Plattydsk og Høitydsk, men ikke mindre, at Dansk skulde vedblive at være Familiens Sprog. Jeg fik snart at føle, at disse Krav stode i Misforhold til Gagen, f. Ex. naar ledende Mænd henviste fremtrædende Personer af fransk (Geffroi), engelsk (Dr. Twiss) eller anden Nationalitet til min Gjæstfrihed. Jeg berører kun disse mere private Forhold for at klargjøre, at den mig skabte finantsielle Situation havde sine Skyggesider.

Da jeg første Gang satte mig i Formandssædet overfor den samlede Repræsentation af Magistrat og Deputeretcollegiet, erindrer jeg bestemt, at jeg betonede min klare Erkjendelse af det med Stillingen forbundne Ansvar, med det udtrykkelige Tilføiende, at jeg saavidt gjørligt skulde holde al Politik ude af min Færd og tjene Communen, Slesvig By, som var den min egen Fødeby, idet jeg kun tilføiede, at jeg maatte staae som min lovlige Konges tro Tjener, og at derfor Alt, hvad der stred mod fuld Loyalitet mod den Kongelige Myndighed, i mig vilde finde en vaagen og bestemt Modstander. Jeg ilede med at lægge denne min Troesbekjendelse klart for Dagen, idet jeg strax samtykkede i Deputeretcollegiets Forslag om at besætte en ledig Plads indenfor samme med Fabrikant Firjahn. Min Formand havde hver Gang denne Mand tidligere bragtes i Forslag benyttet sin i Traditionen hjemlede Ret til at forkaste den i Forslag bragte Candidat uden derfor at angive nogen Grund. Jeg fulgte min Overbevisning om, at det var klogere at optage en Mand, der absolut besad en overlegen Dygtighed og tilsvarende Interesse for Byens Anliggender, end at forlene ham med den

Nimbus, som en Udelukkelse af Borgernes officielle Raad maatte give ham. Lad mig tilføie, at jeg i ingen Henseende kom til at fortryde denne min første officielle Liberalitet i min Egenskab af Borgermester. Tvertimod, Ingen kunde tvivle om, at jeg i høi Grad paaskjønnede denne Mands for Communen saa værdifulde Dygtighed. Maaskee kan jeg her indskyde, at denne Mand senere har besøgt mig i Odense, hvor vi paa det mest Uforbeholdne have drøftet ikke alene Fortiden, men ogsaa den efter 1864 indtraadte Situation. Han udtalte sin Anerkjendelse af og Interesse for Kongerigske Forhold. Men naar jeg stillede ham det Spørgsmaal, hvorledes han da allerede i 1848 og senere direkte og indirekte havde kunnet sympathisere med den fra tydsk Side brugte Fremgangsmaade mod Alt hvad Dansk var, lød Svaret, ved Siden af en Fordømmelse af de høieste Styrendes Personer saa skarp, at den ikke egner sig til Meddelelse, ordret som følger: „Ich schwärme für ein grosses mächtiges, einheitliches Deutschland“, med Tilføiende, at han ansaae det for Tydsklands Mission at fortydske Danmark til Skagen. Naar Tydskland synes ikke at kunne nøies med at have opnaaet den Enhed og Magt, som Tilfældet er, men at tiltroe sig den Mission at opsluge det mest Mulige af alle tilgrændsende Nationaliteter i Syd og Nord, Øst og Vest, da turde det væsentlig være Bestræbelsen for at gjennemføre et saadant Program, der ægger de Nationaliteter til Selvforsvar, hvem en saa nærgaaende Kjærlighed fra tydsk Side naturligen maa forurolige.

At jeg som Borgermester i den tydsktalende By Slesvig kunde paa det Nidkjæreste samarbeide med en Formand for Deputeretcollegiet som hin Mand overalt, hvor det kun gjaldt communale og finantsielle Interesser, er en Selvfølge. Ingen af os kunde derimod fornægte sin Natur og nationale Opfattelse, naar Begivenhederne udenfra skærpede de rent nationale Modsætningsforhold. Heri og kun heri ligger Forklaringen af det Modsætningsforhold, der i plumpe Hænder maa udarte paa den Maade, som ogsaa blev Tilfældet efterhaanden, som Begivenhederne udviklede dette Modsætningsforhold mellem tydske og Kongelig Danske Synspunkter og Interesser.

Netop ved den Tid, da jeg var bleven stillet i Spidsen for Slesvig Commune, begyndte Situationen udenfor og omkring denne at strammes, og det tør vel ansees for almindelig erkjendt, at det nær var kommet til krigersk Action allerede i Aaret 1861.

I min Embedsvirksomhed, der forsaavidt Polititjenesten angik var bragt i den foran skildrede faste Gænge støttet til et i det hele ulasteligt underordnet Personale, førte Forholdene med sig, at der maatte skee andre ogsaa personelle Forandringer paa Magistratsomraadet. Leiligheden benyttedes til at ombytte en allerede paa Grund af Alderen mindre velskikket Stadssecretair med en yngre Mand, der fandtes i en sjælden begavet og juridisk udmærket kvalificeret Mand af tydsk Fødsel (Rathjen). Det var en stor Vinding at erhverve en saadan Kraft, ikke alene for de Forretninger, der saa godt som udelukkende vare hans, nemlig Førelsen af Skjøde- og

Panteprotocoller og den extrajudicielle civile Retspleje, men ogsaa for Førelsen af Forhandlingsprotocollerne for Magistrat og Deputeretcollegium. Vort indbyrdes Forhold saavel paa det tjenstlige som paa Privatlivets Omraade var derfor ikke alene correct, men fuldtud venskabeligt og tillidsfuldt.

En anden Vacance mellem de borgerlige Raadmænd gav mig Leilighed til at faae denne Plads besat med en sand Hædersmand. „Dansk født, men Tydsk lært“, som han (Peschcke) selv kaldte sig, var han gjennem mangeaarig Kaldsvirksomhed bleven fortrolig med Alt og med Alle indenfor Byens Omraade. Hans Egenskab af en varm Menneskeven, der var Enkers, Faderløses og Trængendes fødte Forsvarer, gav ham en i Medborgeres Agtelse urokkelig Stilling, uanseet den ærligste og uforbeholdneste Sympathi for Danmarks naturlige og historiske Ret. Et urokkeligt Venskab knyttede denne Mand til mig og til min Familie lige til hans Død i 1879. Af det Kongelige Hus var han en velkjendt og skattet Personlighed, hvad jeg fik bekræftet af hans Majestæt Kong Christian IX. ved enhver Audients paa den skjønneste Maade.

I en større By, særlig i en om jeg saa maa sige historisk By, hvor man idelig og paa de mangfoldigste Maader mindes om svundne Tider, f. Ex. gjennem store offentlige Bygninger (Gottorp Slot, Michaeliskirke, Domkirken, Johannesklosteret, talrige milde Stiftelser stammende fra fordums Tiders Slægter og Velgjørere) kommer den Øvrighedsperson, der skal være nær sagt allestedsnærværende i Tanke og Gjerning, ikke mindst i det daglige Livs løbende Forret-

ninger, i den Grad i Aande, at der skal Meget til, for at der kan blive Rum for nye og større Planer. Jeg har allerede under det første Afsnit nævnet forskjellige Foranstaltninger, der maatte fortsættes og, om muligt, bringes til Afslutning under Borgermestervirksomheden, men denne stillede sine ganske særegne store Krav. I første Række Omsorgen for Byens Indtægt og Udgift med Alt, hvad der i vidtløftigste Forstand falder ind under Begrebet Byens Budget. Allerede som Raadmand havde jeg havt Leilighed til at bemærke, at der svævede ligesom en Taage over Forhandlingerne om Budgettet i Almindelighed og om mange Detailposter i det Enkelte. Dette førte mig ind paa en indgaaende og omfattende Undersøgelse af Oprindelsen til og Sammenhængen med hver enkelt Post paa Indtægts- og Udgiftssiden. Dette Foretagende medførte gjennem en vidtgaaende Undersøgelse, at hver enkelt Del maatte dokumenteres, drøftes og fastslaaes. Resultatet fremtraadte i et ret omfattende Værk, der skulde veilede gjennem Aarsregnskabernes Labyrinth. Jeg lod dette Værk afskrive i 3 Exemplarer, 1 til Afbenyttelse af Borgermestercontoiret, 1 for Deputeretcollegiet og det 3die for Ministeriet. Hensigten var altsaa at skaffe fast Grund under Fødderne ved alle Overveielser og Afgjørelser, i det Enkelte som i det store Hele. Herunder fremtraadte Alt, hvad der vedkom Slien, som et mægtigt Afsnit for sig. Talen var her om Seiladsen fra den saakaldte Havn i Altstadt lige til Sliens Munding, altsaa om Betingelserne for Benyttelsen af denne Vandvei saavel til Seilads som til Fiskeri. Underveis laae ved Slien

Flækkerne Cappel og Arnæs, der med en forholdsvis betydelig Del større og mindre Fartøier vare stærkt interesserede i Seildybets Beskaffenhed og i Betingelserne for sammes Forsyning med Mærker, Belysning, Bolværker m. m., men først og sidst dreiede det sig om selve Indseilingen gjennem Sliens Munding, der i Tidens Løb havde været tilsandet og nu igjen var reguleret. Budgettet vidnede paa den pinligste Maade om en Række rent casuelle Afgjørelser. Hver Gang et større Arbeide skulde udføres, optoges et større eller mindre Laan med sit særskilte Regnskab, jevnlig medførende under et nyt Navn en ny Afgift paa Skibsfarten. Dette Æskesystem var i mange Henseender yderst besværligt, en Plage baade for Yderne og for Byens Regnskabsvæsen samt tilsidst for Ministeriets Control gjennem dettes Revision. For Skipperen var det lidet lysteligt og mindre overskueligt at see, hvad han egentlig havde at betale, endsige hvorfor. Uden Arkivalierne kan jeg her umulig komme ind paa Detailler, men troer ikke at feile, naar jeg siger, at det lykkedes at samle det Adsplittede, tilveiebringe Enhed i Ydelserne og tilsvarende Lettelser i Bogføringen. — En Post under denne Branche erindrer jeg meget levende. Jeg forefandt en gammel næsten constant aarlig Udgiftspost, der kom igjen hvert Aar med omtrentlig de samme Arbeider og Udgifter. De sidste belastede Budgettet med en aarlig Gjennemsnitssum af Tusinder, og det saae ud til at kunne fortsættes i en Uendelighed. Sagen var den, at man for at beskytte og at bevare det nye Indløb til Slien havde paa hver af de 2 Sider opført saakaldte

Moler, det vil sige Tømmerconstruktioner af sværeste Dimensioner. Herved dannedes store Kasser fyldte med store Havsteen. Men slige store uregelmæssig dannede Havsteen kunne selvfølgelig kun løseligen sammenpakkes, saa Mellemrummene maae udfyldes med en Mængde ligesaa uregelmæssige Smaasteen; og, hvad der var det Værste, Molernes Overflade blev derved ganske ujævn, hvori Smaasteen som en Art Paksteen spillede den afsluttende Rolle. Hvert eneste Aar kom hele Østersøens Vande i Storm og Isgang mod disse Moler og demolerede dem i større eller mindre Omfang. Kun den, der nøie har iagttaget Bølgeslagets Anfald paa slige Constructioner af den foranskildrede Art, seer og veed, hvad Virkningen uimodstaaelig og uafvendelig er. Hver enkelt Bølge suger og suger, medens den gaaer frem og atter trækker sig tilbage, først de smaae Paksteen, saa, naar en af de store Havsteen er kommen til at ligge blot, dénne. Snart har Bølgen løftet den første store Havsteen og kastet den i Vandet udenfor Molen. Ødelæggelsen fortsættes og giver til næste Foraar et tilsvarende Reparationsarbeide med at opfiske de store Havsteen, paany at bringe dem i Leie, at opfylde Mellemrummene med Smaasteen o. s. v. o. s. v. Fiskere fra Cappel—Arnæs og Omegn paatoge sig hvert Aar det omtrent samme absolut nødvendige Reparationsarbeide, der fyldte Tusinder af Kroner i deres Lommer, men dannede tilsvarende Huller i Byen Slesvigs Kasse. Jeg forstod, at det her dreiede sig om Summer, der repræsenterede Renten af en meget stor Kapital, og kom ved mine Overveielser til det Resultat, at den Sag maatte gribes an paa en anden

Maade, der saavidt muligt sikkrede mod Gjentagelser. Jeg foreslog vor tekniske Consulent, Digeinspectøren (Grove) i Husum, at støbe Molernes Overflader i Beton, saa der dannedes en sammenhængende, jevn for Bølgeslaget uigjennemtrængelig Flade. Derved naaes Formaalet: Bølgen finder ingen Modstand, men glider umærkelig hen over en Overflade, der ikke frembyder en eneste Aabning at slikke ind i — thi saa er Slaget tabt. Mit Raisonnement var: staaer Betonstøbningen kun et Par Aar, er Besparelsen stor nok til at dække Udgiften. Holder Betondækket sig, er en permanent Udgift paa Budgettet skaffet ud af Verden. Arbeidet blev udført. Dets videre Skæbne er mig ubekjendt.

Tankegangen var en lignende som ved den tidligere omtalte Ombrolægning at gjøre Ende paa en aarlig tilbagevendende, kostbar og unyttig Reparation ved et Arbeide én Gang for alle, selv om dette i første Øiekast maatte være dyrt. Til den Slien vedkommende Beretning hører det at tilføie, at jeg forberedte og paabegyndte et Uddybningsarbeide, der naturligvis kunde ventes at ville oplive den ingenlunde uvigtige Færdsel til og fra Byen Slesvig og saaledes forøge en af Stadens Velstandskilder.

Under mine Granskninger af de aarlige Budgetter fandt jeg en anden uhyggelig, tilbagevendende Post, i Skikkelse af en kostbar Forrentning af Bygjælden. Dennes Hovedsum gik i Hundredtusinder, laante paa saakaldte Byvexler, gjennemgaaende til en Rentefod af $4^1/_2$—$5^0/_0$. Byen eiede, i Lighed med andre danske Byer, Jorder af en Udstrækning og i en Kulturstand

af saa høi Værdi, at Pantesikkerheden var at kalde absolut.

Enhver Forretningsmand vidste, at man i de Tider paa Kieler Omslag med en tilsvarende Pantesikkerhed kunde negotiere store Laan til en Rentefod af fra 3—3½ %. Jeg foreslog en Convertering, der vilde give en aarlig Besparelse, som ikke var at foragte. Deputeretcollegiet rystede betænkelig paa Hovedet. Adskillige Velhavende vilde nødig see deres Renteindindtægter reducerede. Man antydede, at en saadan Forholdsregel kunde udsætte Byen for en Katastrofe, om Kapitalerne skulde tilbagebetales. Jeg indvendte derimod bl. a., at jeg, saafremt Forsøget mislykkedes, fra et andet Omraade vilde kunne skaffe Midler til Dækning. Laanene opsagdes til Udbetaling, med mindre Kreditorerne samtykkede i en Reduction af Rentefoden; men denne gik glat paa hele Linien. I „Itzehoer Nachrichten“ nedrakkedes nu den Borgermester, der havde trumfet en saadan Convertering igjennem, samtidig med at han for andre af ham forvaltede Institutioner frugtbargjorde Kapitaler dem tilhørende til mindst 4%. At denne saakaldte Inconsekvents, der vel snarere maatte kaldes en consekvent Benyttelse af givne Conjunkturer, indbragte mig en nedsættende Kritik, mente jeg at kunne bære.

Medens saaledes paa adskillige for Stadens Oekonomi ret væsentlige Punkter Gjerningen som Borgermester gik sin jevne Gang, fandtes ogsaa paa andre Omraader Leilighed til snart paa én snart paa en anden Maade at varetage de enkelte Borgeres Interesser. Under Expropriationsforretningerne i Anledning

af de til Dannevirkestillingen hørende Befæstninger mødte den ledende Ingenieurofficer med det Forlangende, at han paa Byens Grund vilde hævde de samme lave Vurderinger, som han havde faaet sat igjennem paa Landet, i tildels magre Egne. Men Haverne bag Friederichsberg vare af Smaafolk ved Behandling med Spaden og stærk Giødning bragte i en saa høi Kultur, at Haveprodukterne gjennem Salget ikke alene indenbyes, men over Jærnbanen til Hamborg—Altona, udbragtes til Priser, der bevirkede, at slige Arealer forrentede store Summer. Som Medlem af Expropriationscommissionen paa Byens Grund hævdede jeg energisk disse Eiendomsbesidderes Interesser derigjennem, at Priser burde lægges til Grund, der stode i nogenlunde rimeligt Forhold til det Udbytte, den stærke Kultur af Havejorden faktisk indbragte. Min Modstand mod Expropriation til Priser, der under saadanne Omstændigheder kunde i høi Grad forurette navnlig Smaaborgere i denne Bydel, førte til en Conflikt med mig som Borgermester, der antog skarpe Former, idet jeg tilsidst nægtede at deltage i en Forretning, der formentlig traadte Borgernes berettigede Krav for nær. Heraf blev Resultatet, at den ledende Ingenieurofficeer maatte frafalde den af ham hævdede Sætning, at Grundlaget for Priserne skulde være det samme i By som paa Landet.

Under de tidligere rolige Forhold, da Byen husede et Kavalleriregiment paa Gottorp Slot, medens en Bataillon Fodfolk var indkvarteret hos Borgerne, var Forholdet mellem mig paa Byens Vegne og Militairetaten fredeligt. Men med et stillede Krigsministeriet

det Forlangende til Byen, at den skulde bygge Kaserner, idet man stillede i Udsigt, at Byen maaske ellers ved en Forlægning af Garnisonen kunde udsætte sig for at miste Fordelene for mange Næringsdrivende og Grundeiere ved den hidtilværende Indkvartering. Dette Forlangende fra Militairetatens Side, der senere stilledes og ved Trudselen om at forlægge Garnisonerne overrumplede Myndighederne i endel Kongerigske gamle Garnisonsbyer, modsatte jeg mig som Borgermester i Slesvig By absolut, idet jeg overfor Magistrat og Deputeretcollegium hævdede det Urimelige i, at de communale Skatteydere skulde bebyrdes med de store Udgifter til Kaserneetablissementer, som rationelt maatte ansees for Staten og dens Finantser ene vedkommende, medens en Eftergivenhed fra Communens Side vilde kunne paaføre Bykassen store Udgifter og, under Forhold, som Communen ikke havde nogensomhelst Indflydelse paa, en meget stor finantsiel Risiko. Da jeg derhos under Forhandlingerne indenfor Bycollegierne med Styrke hævdede, at jeg maatte ansee det for umuligt for Militairautoriteterne at gjennemføre Trudselen om at forlægge Garnisonen, opnaaede jeg Tilslutning til den af mig forfægtede Position. Resultatet blev, som jeg forudsaae, at Garnisonen blev hvor den var, og at Byen undgik at inddrages i Forviklinger af vidtrækkende finantsiel Betydning.

Der er Grund for mig til at fremhæve, at, omtrent samtidig med min Udnævnelse til Borgermester fik Byen i den nye Chef for Infanteribrigaden samt Indehaver af Stillingen som Commandant i General Wilster en saa nobel Personlighed, at det blev saare let for

mig at yde min Medvirkning paa Byens Vegne til at tilveiebringe det ønskelige Forhold mellem Civil- og Militairetaten. Ansættelsen af en Garnisonspræst ved Slotskirken paa Gottorp skabte Muligheden af at tilfredsstille den dansktalende Garnison, men, idet det stilledes Enhver i Staden frit at slutte sig til denne Garnisonsmenighed, kom denne faktisk til at staae som en Slags Frimenighed, til hvilken ogsaa jeg med Familie kunde slutte mig uden derved at komme i nogen Conflikt med mit tjenstlige Forhold til tydsktalende Myndigheder ved Byens forskjellige Sognekirker. Jeg er mig heller ikke bevidst nogensinde at være kommen i noget uvenligt Forhold til disse sidstnævnte Myndigheder, idet jeg meget mere ved enhver Leilighed i Gjerning beviste min Interesse for Kirke og Skole. Denne min Interesse for Skolerne og Ungdommen kunde jeg med Glæde lægge for Dagen ogsaa ved mindre betydende Leiligheder. At en Lærer under min Nærværelse ved en Examen henledede min Opmærksomhed paa en Dreng af fattige Forældre, der syntes at røbe kunstneriske Anlæg, førte til, at jeg fik en kiøbenhavnsk bekjendt kunstnerisk Autoritet til at komme over for at undersøge Drengens Skolearbeider. Jeg mindes de spændte Miner, hvormed Drengen saae Professoren rask at gjennemblade hans Tegnebog paa en Maade, som ikke syntes at varsle noget Betydeligt. Men da saa Drengen kom frem med et Par Smaaarbeider, han havde modelleret i Gibs paa fri Haand, meddelte min Ven mig, at her røbede sig et Talent, der fortjente at fremhjælpes, hvad der, efter som Billedhuggeren Bissen d. Ældre jo selv var født

i Staden Slesvig, skete: Bissen tilbød at modtage det unge Menneske (Hoffmann) i sit Atelier. Jeg tilveiebragte de fornødne Midler til Drengens Underhold i Kiøbenhavn, hvor han efterhaanden skred fremad gjennem den sædvanlige Udvikling, dels i Bissens Atelier, dels paa Kunstakademiet, hvor han opnaaede Prisbelønning og Stipendier, saa han kunde optræde som Billedhugger, der har udført Arbeider, der have forskaffet ham baade offentlig og privat Anerkjendelse. Under Opholdet i Rom blev han gjennem en Aarrække den danske Consuls Eftermand. Et andet Tilfælde gav mig Anledning til at redde en senere noksom bekjendt Runesteen, i hvis Text Navnet „Hadeby“ forekommer. Da jeg en Dag spadserede ad den brede Udgang fra Friederichsberg ad Bustrup til, faldt Solen tilfældig paa en paa den modsatte Side af Gaden liggende stor Steen, som Stenhuggeren allerede lavede sig til at kløve. I denne eiendommelige Belysning opdagede jeg Runeindskriften og beordrede paa Stedet Stenhuggeren at afstaae fra at kløve Stenen, idet jeg selvfølgelig garanterede ham en rimelig Erstatning. Paa min Indberetning til det slesvigske Ministerium resolveredes bl. a., at Runestenen skulde bevares og opsættes igjen, hvor den var funden, nemlig i den Gjennemskæring af Dannevirkevolden, som Rendsborgchausseen danner. Dette skete, og Runestenen er reddet for Historien og for dens rette Hjemsted. Herved falder en anden Oplevelse mig ind, der belyser sproglige Forhold fra den nyeste Tid. En Dag fremstillede en Politibetjent for mig en Bonde, der var sigtet for en ubetydelig Overtrædelse af Torveordenen. Jeg afhørte Bonden til en Protocol,

selvfølgeligen paa Tydsk. Bonden forklarede, at han var en Mand i sin bedste Alder, barnefødt i den ca. ³/₄ Mil Nord for Byen Slesvig beliggende Landsby Idsted, hvor han til den Dag altid havde boet. Ganske tilfældig troede jeg i Bondens Tale at høre en eller anden dansk Vending, hvorfor jeg pludselig paa Dansk spurgte ham, om han forstod Dansk? Hertil svarede Bonden ordret: „forstaaer æ ikke Dansk', jow æ forstaaer Dansk, for æ e' en Dansker, og det vil æ bliw all min Dauw"! Dette paa det reneste Jydsk afgivne Svar foranledigede mig til det Spørgsmaal, om Manden da ogsaa havde forklaret Sandhed, naar han havde angivet at være barnefødt i Idsted og aldrig at have forladt denne Landsby. Bonden fastholdt paa det reneste jydske Maal, at hvad han havde forklaret om sig selv var Sandhed, men: „mi Dætter" osv., og dermed berettede han, hvorledes Datteren gjennem den tydske Undervisning var paa Vei til at forlade sit Modersmaal.

En eiendommelig Borgerfest, det periodisk tilbagevendende saakaldte „Schützengilde", har jeg med Glæde bevaret i Erindringen. Der var Fest over den hele By. Ethvert Hus smykkede sig paa det Bedste, og det Skjønneste derved var, at for aabne Døre modtoges enhver Besøgende, uden Hensyn til Stand eller Stilling, og beværtedes paa det Bedste. Hovedsagen, ialtfald saaledes som jeg opfattede den, var den, at paa denne Dag kjendte man kun til Fred og god Forstaaelse, hvoraf Samtalen fik det mest uforbeholdne Præg. Jeg mindes endnu med Glæde sammen med min Hustru at have vandret omkring og tilsidst at

have præsideret paa Raadhuset og sammen med Borgere og Fiskere at have deltaget i en „Ehrentanz“. At Kvindernes Deltagelse i Festen væsentlig bidrog til at give denne et saa elskværdigt Præg, har jeg i senere Aar ikke alene mindedes med oprigtig Glæde, men, under helt andre Forhold, f. Ex. i Odense, savnet dette Element, der hører til, for at en Borgerfest kan blive, hvad den bør være.

Medens Forholdene under dette Afsnit af min Embedsvirksomhed i saamange Maader formede sig lykkeligen inden Døre, voxede udenfra den Bevægelse, der havde fostret Krigen 1848—1850, og som fra tydsk Side vedligeholdtes og uddybedes paa enhver Maade og i et Øiemed, som de senere Begivenheder have stillet i fuldt Lys. I Byen Slesvig forfattedes og kolporteredes Skrifter, der betegnedes og kjendetegnede sig selv som sigtende til blodig Vold. Jeg sigter herved til de saakaldte „blodige Adresser“. Jeg har intet Exemplar af Arten til min Raadighed, men tør frit paastaae, at, hvis tilsvarende Adresser fra dansk Side nu vovede sig frem i den nordlige Deel af Sønderjylland, da vilde man i korteste Frist opleve Høiforræderi- og Majestætsfornærmelsessager med et Udfald, som ikke turde være tvivlsomt. At Hs. Majestæt Kong Frederik VII. dengang var Landets lovlige Regent, vil dog nok Ingen vove at bestride, og at Machinationer af hin Art ogsaa maatte tildrage sig min Opmærksomhed som kongetro Embedsmand i Slesvig By, var vel selvfølgeligt, om jeg end ligesaa selvfølgelig havde en sikker Følelse af, at der ikke kunde bruges Vaaben af den Art, som den Dag idag utvivlsomt vilde komme

til Anvendelse i det til den preussiske Krone lagte Land. Jeg havde en bestemt Mistanke om, at hin Adressebevægelse udgik fra Dr. Heiberg i Slesvig By, og at den ialtfald støttedes af ham. Da jeg derfor fandt en fra Aarene omkring 1830 stammende, fra det daværende slesvigholstenske Cancelli udgaaet, til alle underordnede Myndigheder rettet Anvisning paa at have et vaagent Øje med og, om fornødent, at skride præventivt ind imod de saakaldte Frihedsbevægelser, som dengang gik ogsaa gjennem en stor Deel af det tydske Folk, og det af det slesvigholstenske Cancelli særlig var paabudt at skride præventivt ind mod Boghandeler, der kunde antages at støtte slig Bevægelse, fandt jeg efter moden Overveielse at kunne og at burde skride advarende og standsende ind ved at lukke den heibergske Boghandel. Denne Lukning foretoges i og var udelukkende rettet imod den egentlige Boghandels Lokaler, der forsegledes. Jeg har for et Par Aar siden tilfældig faaet et Exemplar af Fru Dr. Heibergs Erindringer[1]) i Hænderne og deraf med oprigtig Glæde erfaret gjennem Forfatterindens i det Stykke vistnok uforkastelige og utvetydigste Tilstaaelse, at min førnævnte Mistanke imod hendes Ægtefælle og hans Forretning har været fuldt beføiet. Fruen skildrer i de mest levende Farver den Uro og Angst, hvori Dr. Heiberg efter Boghandelens Forsegling levede, fordi han vidste, at, om en Husundersøgelse anstilledes i Bogladen, vilde den lade de

---

[1]) Asta Heiberg: Erinnerungen aus meinem Leben, 2te Auflage Berlin 1897 p. 190 sqq.

haandgribeligste Beviser falde i Øvrighedens Hænder. Fruen beretter, hvorledes Dr. Heiberg var saa at sige lammet af en Skræk, der først forsvandt, da Hustruen paa en nærmere beskreven Maade om Natten skaffede sig Adgang til den af Øvrigheden forseglede Boghandels Lokaler, og hvorledes hun paa denne Maade blev istand til at bringe de uheldsvangre Dokumenter i Sikkerhed og at gjenreise sin Husbonds Livsmod.

Denne Fru Heibergs aabne Tilstaaelse maa jeg selvfølgelig sætte høi Pris paa, fordi hun dermed rammer alle de lidenskabelige mod mig rettede Angreb, der i sin Tid betegnede den af mig brugte Politiforanstaltning som en skrigende Uretfærdighed.

Saavidt jeg veed, er Forfatterinden Fru Dr. Heiberg senere afgaaet ved Døden, saa jeg allerede af den Grund ikke kan ønske at tage til Gjenmæle imod hendes mod mig personlig, i et med mit Navn overskrevet særligt Kapitel rettede Angreb. Kun mener jeg at turde henlede Opmærksomheden paa den poetiske Høide, Fru Dr. Heiberg i sine Erindringer kan svinge sig op til, naar hun f. Ex. beretter, hvorledes Kong Christian IX. i Januar 1864 passerede Fruens Vinduer „am Stadtwege“ i Slesvig By, iført civil Dragt, ledsaget af 1 eller 2 Herrer i Civil, formentlig paa Veien for at aflægge et Besøg i Domkirken, men omgiven af Gadedrenge og danske Soldater i Træsko! Forfatterinden har her glemt, hvilken virkelig Soldat Hs. Majestæt var. Mon hun virkelig troer at kunne indbilde det Publikum, for hvilket hendes Erindringer ere bestemte, at de menige danske Soldater gaae i Krig, medførende Træsko?

Foruden den foran beskrevne Indskriden mod den Heibergske Boghandel havde jeg som Politimester ladet en ung Borger sætte under Anholdelse for en Delagtighed i den blodige Adresses Colportering, hvis Detailler jeg ikke mere erindrer. Efter et Par Døgn hængte han sig i Arresten. Da en Slægtning bad mig at forskaane Familien for Ligets Aflevering til Anatomikammeret i Kiel og at tillade den at afhente Liget for at lade det begrave, samtykkede jeg deri, og jeg paatog mig Ansvaret for denne Tilsidesættelse af det bestaaende Lovbud. Istedetfor at paaskjønne denne Liberalitet demonstreredes der ved Ligets Afhentning, og det Skete udbasunedes som et Justitsmord. Paa fornyet Anmodning tillod jeg desuagtet en stilfærdig Begravelse, under Ledsagelse af et moderat Antal af Slægt og Venner. Men da jeg erfarede, at man, med Tilsidesættelse af mit Paabud i saa Henseende, havde forberedt en Ligbegængelse med demonstrativ Ledsagelse af udenbyes Deltagere en masse, traf jeg mine Forholdsregler for at forebygge dette. I Spidsen for mine Undergivne mødte jeg personlig i Galla og standsede Massen, der, i det Øjeblik Ligtoget satte sig i Bevægelse, strømmede ud fra de nærmeste Huse i Lollfuss. Skjøndt stærkt ophidsede fandt Lederne det raadeligt at adlyde. Men nu strømmede Mængden, ad den samme Vej den var kommen, op i den ovenfor Husrækken til Michaelis Kirkegaard, hvor Jordfæstelsen skulde foregaae, førende Allé. Da Ligtoget var naaet til udfor den Gyde, der fører op til Kirkegaarden, standsede jeg det og gik alene forud op til Kirkegaardsporten, hvor jeg fandt Kirkegaarden og alle Omgivelser

sort af Mennesker. Rolig befalede jeg i Kongens og Lovens Navn fra Indgangsporten Alle at forlade Kirkegaarden og at overlade mig at lade Begravelsen foregaae paa passende Maade. Til min egen Forbauselse blev jeg adlydt, idet kun en Eneste, en ung Mand, stillede sig op ved Graven med korslagte Arme og, paa min Forespørgsel, erklærede at være en tydsk Student, der vel havde hørt mit Paabud, men nu nægtede at adlyde dette. Han blev altsaa anholdt, ført bort, og, efterat have udstaaet en summarisk idømt Straf, udvist. Nu indtraadte den forberedede Demonstration i sidste og maaske farligste Stadium. Man samlede sig under Ophidselse i Ølkneiperne. Men nu ryddede jeg, personlig anførende, disse, forbød al Sammenstimlen i Gaderne og opnaaede, at den tilsigtede Demonstration opløste sig i Intet. Den beherskede, men bestemte Ro, hvormed der fra Politiets Side blev traadt op, afværgede andre ulykkelige Følger af Ophidselsen, men kunde ikke forhindre en ophidsende Avispolemik, der yderligere æggede Stemningen i Tydskland og gav sig Afløb i Smædeskrifter og Trudsler mod mig personlig. Selvfølgelig indlod jeg mig ikke paa nogen Tagen til Gjenmæle. Maaskee skulde jeg til Dokumentation i kommende Tider have samlet slige Aktstykker, hvad der vilde have dannet et anseeligt Værk. Men kun Dødsdommen med dens Executionsclausul, afsagt af den saakaldte Excecutivkomitee, mener jeg at have tilstillet Bladet „Fædrelandets“ Redaction, efterat den først i nogen Tid havde været opslaaet uden paa Døren til mit Embedscontoir til almindelig Efterretning.

Under de gjentagne Troppesamlinger, der overværedes af Hs. Majestæt Kong Frederik VII., der opslog sin Leir lige udenfor Bygrændsen paa Gaarden Falkenbergs Marker, fandt jeg Anledning til at forestille ham, at den ildesindede Presse af den Omstændighed, at Kongen saaledes undgik at passere Byen, tog Anledning til at antyde, at dette var begrundet i Frygt. Kongen tog forsaavidt Hensyn til disse mine Forestillinger, at han anmeldte sit Indtog gjennem Byen til en bestemt Tid og selvfølgeligen blev modtagen paa passende Maade. Jeg har Grund til at antage, at disse og lignende Forestillinger fra min Side have medvirket til, at jeg en seen Eftermiddag i 1863 telegrafisk blev kaldet til Kongen paa Glücksborg Slot, hvor Frederik VII. personlig meddelte mig sin Beslutning i den nærmeste Fremtid at ville komme til Slesvig og at ville tage Bolig hos mig, der jo dengang boede i Altstadt. Selvfølgelig besvarede jeg denne Ordre med Løvte om, at min Hustru og jeg vilde gjøre Alt, hvad et borgerligt Hjem formaaede at yde af Gjæstfrihed. Ved min Hjemkomst traf jeg i den Anledning forskjellige Forberedelser. Men kort efter foretog saa Kongen den Seilads ned ad Slien, hvorunder et Uveir lagde Spiren til den Sygdom, der førte til hans Død medio November. De paafølgende alvorlige Begivenheder have naturligen udslettet Erindringen om det tilsigtede Kongelige Besøg i Slesvig Byes Altstadt, til hvis gamle Borgermesterbolig jeg var flyttet efter de foregaaende Aar at have boet i „Prindsens Palais“ i Friedrichsberg. Jeg har derfor ikke villet undlade at berette om denne Episode, hvis eneste praktiske Følge

blev visse Forberedelser i min Bolig med dertil svarende Udgifter.

Naar jeg har skullet berette om mine Oplevelser som Embedsmand i Staden Slesvig, kan jeg ikke undgaae som et særligt Afsnit at medtage min Virksomhed som Direktør for det Kongelige Døvstummeinstitut for Hertugdømmerne Holsteen, Lauenburg og Slesvig.

Min Beskikkelse i denne Post modtog jeg samtidig med min Udnævnelse til Borgermester i Foraaret 1860. Da jeg var ganske ubekjendt med Alt, hvad der angik Undervisning og Behandling af Døvstumme, samt da Talen tillige var om at bestyre samtlige de Institutioner og Fonds, der vare knyttede til Døvstummeinstitutet, bad jeg mig indstændigen fritagen for dette betydelige yderligere Tillæg til de mig paalagte andre og omfattende Forretninger. Men da den i saa Henseende tagne Bestemmelse ikke kunde bevirkes tilbagekaldt, maatte jeg finde mig forpligtet til af yderste Evne at gjøre mig bekjendt med de herhenhørende Anliggender. Jeg tyede til Raadførsel med Direktøren for det kongerigske Døvstummeinstitut i Kiøbenhavn og gjorde mig efter bedste Evne bekjendt med den, navnlig fra udenlandske Døvstummeinstituter, hidrørende Litteratur. — Forstanderen for det Kiøbenhavnske Døvstummeinstitut (Heiberg) ydede mig baade strax og senere i Aarenes Løb den beredvilligste Bistand, bl. a. ved under Besøg paa Stedet at gjøre mig bekjendt med alle herhen hørende Forhold. Derimod at gjøre mig bekjendt med Døvstummeinstitutets hele øvrige Organisation og forskjelligartede Virksomhed var en Sag af mere almindelig administrativ Art, der ikke stillede særlige For-

dringer til mine Qvalifikationer. En Ting, der strax maatte tildrage sig min Opmærksomhed, var, at jeg forefandt en saa naturstridig Ordning som den, at de døvstumme Børn fra danske Hjem i Sønderjylland undervistes i Forening med de andre Døvstumme fra de 3 Hertugdømmers tydske Sprogomraade. Følgen heraf var altsaa, at døvstumme Børn fra dansktalende Hjem i sin Tid ved deres Afgang vendte tilbage til deres Hjem som Fremmede, med deres tydske Bibel, Psalmebog og tydske Skriftsprog. Men hverken Institutets hidtilværende Forstander eller nogen af dets Lærere vilde eller kunde undervise paa Dansk. Jeg fandt at burde afæske samtlige Forældre eller Værger for de døvstumme Børn fra Sønderjyllands dansktalende Egne en Erklæring, om de ønskede deres Børn vedblivende underviste paa Tysk, med Tilføiende, at forsaavidt de maatte ønske hver sit Barn undervist gjennem det danske Sprog, vilde der fra Døvstummeinstitutets Side snarest blive truffet Foranstaltning til, at dette Ønske kunde opfyldes. Saasnart det havde vist sig, at et større Antal Børn af rette Vedkommende ønskedes underviste paa Dansk, erhvervede jeg Ministeriets Bemyndigelse til at træffe alle dertil sigtende Foranstaltninger, deriblandt særlig ved at finde og at ansætte en kvalificeret dansktalende Døvstummelærer. Jeg udstedte en Bekjendtgjørelse herom, med Opfordring til Ansøgere om at møde hos mig til opgiven Tid og Sted, medbringende alle ønskelige Bevisligheder. Blandt Ansøgerne maatte En, Malling Hansen, strax tildrage sig min særlige Opmærksomhed, ikke alene fordi han allerede i længere Tid havde fungeret som Lærer ved

det Kiøbenhavnske Døvstummeinstitut og havde bestaaet baade Afgangsexamen fra et Seminarium og derefter Examen artium og philosophicum med Udmærkelse, men fremfor Alt ved sin hele vindende Personlighed. Han antoges med Tilkjendegivende, at han kunde paaregne al fornøden Støtte, saafremt det viste sig, at Forudsætningen om at han var den rette Mand slog til. Dette blev i ønskeligste Grad Tilfældet. Uagtet han efter alt Foreliggende modtoges af hele Lærerpersonalet med en til Uvillie grændsende Kulde, erobrede han sig meget snart den ønskelige Anerkjendelse for Dygtighed og Omgængelighed, saa det gik som ad slagen Bane, at denne dygtige Mand afløste den hidtilværende renitente Forstander, og at han, uden at træde noget sprogligt Hensyn for nær, bragte alt i den ønskeligste Gænge. Det blev en af mine kjæreste Adspredelser at vandre ud til det i min Nærhed beliggende Institut og at forvisse mig om, at de døvstumme Børn i Retning af Elskværdighed, Pligtopfyldelse og det Maal af Kundskab, der blev naaet, kunde maale sig med Folkeskolens bedste Børn, hvorfor jeg paa alle Maader stræbte at lempe Alt paa det Bedste baade for Lærere og for Elever. Heldigvis benyttede jeg det Tryk, jeg kunde lægge paa den nye Forstander, til at drive paa, at han skulde tage den theologiske Attestats, hvortil han tidligere havde gjort mindre Tilløb. At han fik denne Examen bevirkede, at jeg, efterat vi Alle vare forjagede i 1864, kunde introducere ham hos den vedkommende Minister som den mest kvalificerede Candidat til den netop ledigblevne Post som

Forstander ved det Kiøbenhavnske Døvstummeinstitut, en Ansættelse han da ogsaa opnaaede.

Det var under Forhandlingerne med denne Mand, at jeg for mit Vedkommende kom til det foreløbige Resultat i den standende Strid mellem Tale- og Tegnmethoden, at den første kun egner sig for de saakaldte „uegentlig Døvstumme“, allerede af den Grund, at Undervisning i Talesprog overfor egentlig døvstumme Børn kræver en saa ganske uforholdsmæssig Deel af den Tid, Barnet kan stille til Raadighed, at Resultatet staaer i et skrigende Misforhold til, hvad der opnaaes. Af den Grund turde jeg for min Deel ikke paatage mig Ansvaret for at lade Talemethoden fuldstændig afløse Tegnmethoden.

Som fungerende Døvstummedirektør maatte jeg dernæst sætte al Kraft ind paa en Omdannelse af Institutets ældre Bygninger og delvise Afløsning med nye. Arbejderne dermed vare i fuld Gang, da Foraaret 1864 gjorde en Ende paa mine Funktioner i hin Egenskab.

I det sidste Aarstid kom en født døvstum og tillige blind Dreng til os fra en Commune i Holsteen. Selve dette af en sørgelig Skjæbne saa mangelfuldt udstyrede Barn maatte strax vække den høieste Interesse ved sin Livlighed og Evne til at finde sig tilrette. I en Haandevending var han fortrolig med hver Krog paa Institutet, løb over Gangbrædtet, der førte over Bækken bag Institutet, og balancerede, tilsyneladende sikkert, opad Haandværkernes Stiger og, til min Skræk, ud paa det under Ombygningen blottede Bjelkeværk. Efterat han strax havde beføl mig fra

øverst til nederst og forstaaet, at jeg var øverste Foresatte, vidste han senere strax at finde mig, naar jeg nærmede mig, og kunde i lang Afstand signalisere min Ankomst ved med Gebærder i Luften at vise, at han klappede de Jagthunde, der pleiede at ledsage mig.

Hele Lærerpersonalet erklærede sig ude af Stand til at paatage sig at undervise dette Barn paa rationel Maade. Ved at correspondere med udenlandske Døvstummeinstituter erfarede jeg, at man i Schweiz havde et saadant paa en Gang blindfødt og døvstumt Barn under Behandling med Udsigt til tilfredsstillende Resultat. Paa min Indstilling approberede Ministeriet, at jeg maatte sende Drengen til Schweiz. Men Begivenhederne i Foraaret 1864 standsede for mig ogsaa denne Sag, om hvis videre Skjæbne jeg Intet veed.

Dette mærkelige Tilfælde førte mig ind paa en indgaaende Undersøgelse af Kjendsgjerninger, der muligen kunde kaste noget Lys over Anledningen til Døvstumheden. Jeg gjennemgik samtlige døvstumme Børns hjemlige og øvrige personlige Forhold, der vare optagne i Institutet i, jeg troer, ca. 30 Aar tilbage. Desværre ere de indvundne skematisk fremstillede Resultater ikke længere i min Besiddelse, idet jeg overlod Materialet til Geheimeetatsraad Trap i Forening med det hele omfangrige Materiale til Staden Slesvigs Historie. Jeg veed Intet om, hvor dette Materiale muligen befinder sig. Men jeg mindes visse Resultater, der forekom mig overraskende, f. Ex. at Hertugdømmerne Holsteen og Lauenburg leverede en jevn Tilgang omtrent dobbelt saa stor som Tilgangen fra Hertugdømmet Slesvig, uagtet Forskjellen i Folketal jo var ubety-

delig. Jeg bemærkede, at der fra Marsken saagodtsom ikke indkom døvstumme Børn, endvidere at der var Distrikter i Hertugdømmet Holsteen, der afgave Flertallet, ligesom visse Familier syntes at være særlig hjemsøgte, som f. Ex. den Familie, hvortil hin blindfødte og døvstumme Dreng hørte.

Har jeg end fra min Syssel med Hertugdømmernes Døvstummeinstitut bevaret en levende Interesse for de saakaldte abnorme Børn, saa have Omstændighederne senere stillet saa store Krav til min Arbeidskraft, at jeg ikke har kunnet naae videre end til at behandle de Tilfælde, hvor Døvstumme krydsede min Virksomhed som Herredsfoged paa Fyen, med en særlig Opmærksomhed, hvis Resultat kun har bekræftet, hvad jeg fra min Virksomhed som Døvstummedirektør for Hertugdømmerne foran har antydet.

I det Foregaaende har jeg leilighedsvis berørt, at jeg under den hele journalistiske og litteraire Feide (Moritz Busch m. Fl.) i de seneste Aar af min Virksomhed i Slesvig By var bleven beæret med en saa udpræget personlig Forfølgelse, at jeg havde al Anledning til at overveie, hvorledes jeg vilde stille mig til samme. Strax i de første Uger virkede denne Forfølgelse, der havde samme Characteer, som naar paa visse Parforcejagter Vildtet forfølges af den samlede Meute, stærkt paa mig. Jeg forsøgte et Par Gange at give offentlige Berigtigelser og Erklæringer, men fulgte senere det mig af Præsidenten i Appellationsretten givne Raad at opgive alt Forsvar, da dette kun vilde føre ud i haabløse Situationer ligeoverfor Angribere, for hvem Angrebene vare en fagmæssig Bedrift. Lige-

som jeg i Begyndelsen næsten forfærdedes ved det Pludselige og Lidenskabelige i Agitationen, saaledes blev det mig efter en kortvarig Krise klart, at jeg maatte lade min Samvittighed alene afgjøre det Spørgsmaal, om ogsaa den fældede mig. Det ad den Vei modtagne Svar var af den Art, at jeg fremtidig kunde stille mig i Breschen uden at ændse Trudsler om Død og Dom over mig og mine Nærmeste. Jeg veed kun een Gang at have ladet mig forlede til et Skridt, som med Grund kunde angribes, og som jeg senere altid har beklaget. Det var, da jeg paa en Tid, da den lokale Agitation dreves lidenskabeligt, paa Opfordring leverede en Fortegnelse over en Del af Byens Næringsdrivende efter Delingslinien loyale eller illoyale. Sligt smager af Proscription, og jeg betænker mig ikke paa aabent at erkjende, at jeg dermed har begaaet et Misgreb.

Ellers skal jeg i al Beskedenhed freidig afvente Historiens Dom, om den nogensinde gad uleilige sig med at undersøge min Embedsførelse. Jeg har, efter forlængst at være kommen udenfor Skudvidde, modtaget mange Beviser paa personlig Hengivenhed fra Indvaanere i den By, jeg for en Aarrække har viet min Manddoms bedste Tid og Kræfter. Kun een Gang har jeg besøgt selve Staden Slesvig siden hin Tid. Det var, da jeg i Foraaret 1879 reiste over for at være med at følge Senator Peschcke til Jorden. Hans Jordefærd blev, endskjøndt Himmelens Sluser aabnede sig over os, et i Sandhed imponerende Vidnesbyrd om, at ogsaa en udpræget dansk Mand uimodstaaelig kunde vinde og bevare Medborgeres Agtelse. Den preussiske Geistlige, der talte over den Afdøde,

aflagde et smukt Vidnesbyrd om upartisk Anerkjendelse af hans usvigelige Troskab mod sin gamle Konge og sit gamle Fædreland.

Mig personlig vederfaredes ved denne Grav, inden den fuldt dækkedes, en liden Hændelse, som jeg maaskee dog har Lov at opføre paa min Credits Conto. Den mest betydende Mand i Borgerskabet kom hen til mig, idet han paa Plattydsk spurgte mig: „Weten Se, wat he segt, de da steit?“, og dermed pegede han paa en gammel, før min Tid afgaaet, noksom tydsksindet Senator. Og da jeg naturligvis maatte svare, at det kunde jeg jo ikke vide, fortalte han mig, at den gamle Senator til ham havde sagt: „Hest Du de Ohle sehen? Hätten wi de nu mal wedder und könnten all de Preussen in de Slie smiten!“

Jeg maatte paa Opfordring blive et Par Døgn i Byen og erfarede, mens jeg spadserede om, mange Beviser paa personlig Tillid og Hengivenhed, ledsagede af tilsvarende Beklagelser over, hvad der siden hin Tid var skeet.

For mit Vedkommende vil jeg dertil kun sige, at vel nærer jeg ingen Tvivl om Oprigtigheden af slige Udtalelser. Men jeg vilde ansee den for en Daare, der ikke kunde see og fornemme, at er det end Magten, der her har skabt Retten, saa er Magten saa overvældende stor, at det kun er, hvad man kalder „Knips i Lommen“ at troe paa, at den tydske Enhedstanke nogensinde frivillig skulde give Afkald paa sit Bytte.

Til Slutning kun et Par Ord om Katastrofens Forløb for mit private Vedkommende.

Vel havde jeg forlængst maattet gjøre mig for-

trolig med Tanken om, at den danske Armee i Længden umulig kunde andet end at bukke under for Overmagten, hvis det øvrige Europa tillod denne Overmagt at bemægtige sig sit udseete Bytte. Men jeg var ligesaa fortrolig med den Tanke, at jeg personlig maatte bære, hvad der kunde blive min Lod i det almindelige Skibbrud. Heri lod jeg mig eiheller rokke, da en mig dengang og endnu i dette Øieblik ganske ubekjendt Mand kort før Dannevirkes Rømning indfandt sig hos mig, idet han gav tilkjende, at han var fra Ditmarsken og kun i Afstand havde fulgt Begivenhederne, deriblandt særlig den mod mig personlig reiste Agitation. Han havde nøie seet til og var kommen til det Resultat, at jeg vilde komme til at lide et ligesaa ufortjent som forfærdeligt Martyrium. Han opfordrede mig til itide at sørge for min personlige Sikkerhed, mens endnu Tid var, og stillede sine Penge og Befordring til min Raadighed. Selvfølgelig kunde jeg ikke modtage dette velmente Tilbud og ligesaa selvfølgelig maatte jeg overfor Conseilspræsident Monrad, da han d. 3. Februar 1864 rettede en lignende Opfordring til mig, bestemt afslaae denne. Jeg maatte betragte det som hørende til mit Embede at varetage dette til det Sidste, komme hvad komme vilde. — Da Monrad imidlertid tilkjendegav mig, at det ikke blot var Regjeringens Ønske, men dens Villie, at jeg ufortøvet tiltraadte den Orlov, han allerede havde aftalt med min Amtmand, maatte jeg adlyde. Jeg kan derom henvise til mit Svar for godt 1 Aar siden gjennem Dagbladet „Vort Land“ til en paa mindre loyal Maade,

uden at meddele mig det, af Hiort Lorenzen stillet Provokation.

At det, efterat Magthaverne, de allierede Tropper, havde besat Byen, og efterat man havde delt mit Embede mellem Tvende, der uden videre rykkede ind i det Hus, hvor jeg havde baade min Bolig og mine Embedscontoirer, gik haardt ud over min private Formue, skal jeg ikke trætte med, men kun illustrationis causa anføre, at en af mine hidtilværende Contoirister, med hvem jeg correspondered derom, skrev: „Es ist zwar nur eine kurze Spanne Zeit verstrichen, es haben sich aber während der Zeit die Begriffe von Mein und Dein merkbar geändert.“

Saavidt muligt og nødvendigt har jeg i disse Meddelelser afholdt mig fra at nævne Navne. Min Samvittighed siger mig, at jeg i fuldeste gode Tro kun har meddelt Kjendsgjerningerne. Dommen overlader jeg til Andre.

Det danske Aarsmøde 1906.

Af Thade Petersen.

Det femte danske Aarsmøde fandt Sted i Skærbæk Søndag den 10. og Mandag den 11. Juni 1906. Som en Ejendommelighed ved dette i Modsætning til de tidligere Aarsmøder maa nævnes, at kun en af vore tre Talsmænd i den tyske Rigsdag og prøjsiske Landdag, nemlig Landdagsmand Julius Nielsen, Damager, var i Stand til at overvære Mødet og deltage i Arbejdet. Rigsdagsmand, Redaktør Jessen, Flensborg, laa nemlig ved den Tid dødssyg i Berlin, og Landdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, sad i Fængslet i Neumünster for at afsone tre Maaneders Fængselsstraf, han var bleven idømt for en Fornærmelse mod Landraad Becherer i Haderslev og Amtsforstander Valentiner i Tyrstrup. Denne Fornærmelse skulde findes i en Artikel om Køllerpolitikken i Sønderjydske Aarbøger 1904.

Til Trods for denne ret følelige Mangel ved Mødet var det dog udmærket besøgt, bedre endda end noget tidligere Aarsmøde. Foruden de Sendemænd fra Kredsene og de særlig Indbudte, der var mødt — tilsammen

i et Antal af omtrent 140 — deltog omtrent halvtredje Hundrede Mænd i Generalforsamlingerne, mens de offentlige Møder, der maatte afholdes i et Telt, overværedes af omtrent 900 Mennesker.

Sprogforeningens Generalforsamling

var som sædvanlig det første Punkt paa Dagsordenen. Foreningens Formand, Tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa, aflagde først Beretning om dens Virksomsomhed i Aarets Løb. Af Bøger var der bleven udsendt 16,463 Bind, deraf 3,394 til Indlemmelse i Bogsamlingerne og 13,069 til Uddeling i Hjemmene. Desuden var der bleven uddelt 3505 Eksemplarer af et Billede: „Kong Georg modtages af Kong Kristian paa Fredensborg Slotstrappe“. Til de mere truede Egne Syd for Tønder - Tinglevlinjen var der af Bøgerne sendt 583 Bind, af Billederne 110 Eksemplarer. Af ny Kredse var bleven oprettede Fjelstrup II og Vodder II. Af Medlemmerne var 38 døde og 85 udmeldte. Der var imidlertid indmeldt 358. Fremgangen var altsaa 235, og Medlemsantallet udgjorde nu 2904. Retsforfølgelsen mod den blaa Sangbog, der begyndte med Beslaglæggelse den 6. Maj 1905, endte først den 4. Maj 1906 ved Landretten i Flensborg. Udfaldet af den var, at alle de Anklagede blev fuldstændig frikendte, mens alle Omkostninger ved Sagen paalagdes Statskassen. Under denne Proces var det af Domstolene bleven fastslaaet, at de Politiforordninger af 1865 og 1866, som Retsforfølgelsen hvilede paa, endnu stod ved Magt, at kun de fire Sange i Bogen („Brat af Slaget rammet“, „Er Skolen for andre“, „Slesvig

vort elskede" og „Skal Sønderjylland skilles"), der antoges at være digtede efter Afstaaelsen i 1864, var ophidsende, og at Sangbogens Indhold som saadant ikke var strafbart. Den kan uhindret trykkes, fremlægges offentligt og bruges paa Møder. Dommen havde for Resten lydt paa Frifindelse, fordi det ikke kunde bevises, at Bogen var bleven solgt i de sidste 3 Maaneder før Beslaglæggelsen.

Foreningens Kasserer, Kaptejn Fischer, Aabenraa, fremlagde Regnskabet, der balancerede med 9,820 Mk. 51 Pg. At Indtægterne var saa meget mindre end Aaret tilforn, laa i, at Salgssummen for Hovslund Mølle og flere store frivillige Bidrag da havde drevet dem i Vejret. Disse Penge stod nu i Foreningens Ejendom „Folkehjem" i Aabenraa.

Til Medlemmer af Bestyrelsen genvalgtes Fabrikant *M. Andresen* og Kaptejn *C. C. Fischer*, Aabenraa, og til Medlemmer af Tilsynsraadet Landdagsmand *H. P. Hanssen*, Aabenraa, Gaardejer *J. N. H. Skrumsager*, Københoved, Rentier *L. Middelheus*, Aabenraa, og Gaardejer *Andreas Svendsen*, Hjemsted.

Bestyrelsen bestaar nu af de to ovennævnte og Tilsynsraadet bestod foruden de fire ovennævnte af Gaardejer *Jørgen Alexandersen*, Sottrup, Rentier *Nis Callesen*, Lerskov, Gaardejer *Jørgen Iversen*, Svejrup, Redaktør *Jessen*, Flensborg,[1] Godsejer *H. Å. Knudsen*, Trøjborg,[2] Gaardejer *Hans Petersen*, Rørkær, Købmand *Hans Ries*, Aabenraa, og Rentier *P. Skau*, Bukshave.

---

[1]) Død den 22. Juli i Aar.

[2]) Nu i Fredericia.

Skoleforeningens Generalforsamling.

Af den Beretning, Skoleforeningens Formand, Gaardejer A. T. Hansen fra Randerup, aflagde om Foreningens Virksomhed i 1905, fremgik, at den slet ingen Retssager havde haft, og at Skræmmepolitikkens Resultater over for den havde været mindre end før. Der var udmeldt 196 Medlemmer, deraf var de 55 afgaaet ved Døden. Derimod var der bleven optaget 337 ny Medlemmer. Der havde altsaa været en Tilgang af 141, og Medlemsantallet var den 31. December 3935. Siden da var der yderligere kommen 235 til. Der var ydet Skolehjælp til 250 Unge, 172 i Vinter- og 78 i Sommerhalvaaret. Af dem havde 130 været paa Efterskole, 101 paa Højskole, 10 paa Landbrugs-, 4 paa Mælkeri- og 5 paa Handelshøjskole. Af Eleverne var 133 Karle og Drenge, 117 Piger. Foruden af de 130, Foreningen havde hjulpet paa Efterskolerne ved Grænsen, havde disse været besøgt af 70 Drenge og Piger herovre fra. I alt havde Foreningen indtil nu ydet Støtte til 2928 Unge til Skolebesøg i Kongeriget. Af de 250, der havde faaet Hjælp sidste Aar, var 98 Børn af mindre velstillede Gaardmænd, 60 af Landbolsmænd, Kaadnere og Parcellister, 42 af Husmænd og Arbejdsmænd og 50 af Næringsdrivende, for største Delen Landsbyhaandværkere.

Regnskabet balancerede med 18.184 Mk. 35 Pg.

Til Medlemmer af Tilsynsraadet genvalgtes de tre, der efter Tur skulde gaa af, nemlig Gaardejerne *H. Tychsen,* Frøslev, *Jørgen Iversen,* Svejrup, og *Andr. Petersen,* Korntved. Foruden dem er for Tiden Gaardejerne *Johan Andresen,* Ullerup, *L. Jacobsen,* Brøns

Mølle, *Falle Lildholdt,* Løjtkirkeby, *Chr. Michaelsen,* Kastvraa, *Hans Smidemand,* Stolbro, og *Fr. Vognsen,* Skønholdt, Medlemmer af Tilsynsraadet, mens Bestyrelsen bestaar af Formanden, Gaardejer *A. T. Hansen,* Randerup, og Kassereren, Rentier *H. Thomsen* (Roost) i Gl. Haderslev.

Offentlige Møder.

Umiddelbart efter de to Generalforsamlinger afholdtes et offentligt Møde, ved hvilket Landdagsmand Julius Nielsen, Damager, talte om vort praktiske politiske Arbejde, særlig det, der maa udføres i den preussiske Landdag. Han nævnte som to Særinteresser, der for Tiden navnlig maa arbejdes for: Optantspørgsmaalets Løsning og Opnaaelsen af borgerlig Ligestilling. Med Hensyn til det førstnævnte skildrede han Landdagsmand H. P. Hanssens Arbejde for det og nævnte som Frugt af dette den Stemning, der blandt tyske Politikkere og i Regeringskredse var skabt for en Løsning af Spørgsmaalet. I sin Omtale af vor Mangel paa borgerlig Ligestilling skildrede Taleren indgaaende den Uret, der øvedes imod os paa Grundlag af Kredskommunalloven, idet han fremdrog Haderslev Kreds som Eksempel, hvor 21 Grundejere med 120,000 Mark Nettoudbytte vælger lige saa mange Kredsdagsmænd som 3750 Ejere med 1,900,000 Mark Nettoudbytte.

Saavel efter dette Foredrag som ved den tvangfri Sammenkomst efter Aftensmaaltidet holdtes der efter Sædvane en Del Taler om forskellige politiske og nationale Emner. Tandlæge Smith af Haderslev frem-

kaldte en Drøftelse af, hvorvidt det vilde være formaalstjenligt, at Ungdommen lærte mere Tysk.

Fra Mødet afsendtes et Telegram til hver af de to fraværende Repræsentanter, Jessen og Hanssen.

Vælgerforeningens Generalforsamling.

Efter at Deltagerne i Mødet Mandag Morgen havde gjort en Køretur ud igennem Marsken, særlig for at se Landvindingsarbejdet ved Havet, fandt Vælgerforeningens Generalforsamling Sted Kl. 10½. Ifølge dens Aarsberetning var der udmeldt 234 Medlemmer, hvoraf 38 ved Dødsfald, mens der var indmeldt 296, saa at der var en Tilgang af 62. Det samlede Medlemsantal var derefter 3291. Foreningens Regnskab viste en Udgift af 2,312 Mk. 8 Pg. og — Beholdningen fra 1904 medregnet — en Indtægt af 5,849 Mk. 62 Pg. Aaret sluttede saaledes med en Kassebeholdning af 3,537 Mk. 54 Pg.

De afgaaende Medlemmer af Bestyrelsen og Tilsynsraadet genvalgtes alle ved Kaaring. Bestyrelsen bestod derefter af Formanden, Rentier *P. Reimers,* Sønderborg, Kassereren, Redaktør *J. Moldt,* Sønderborg,[1]) og Sekretæren, Gaardejer *N. Nissen,* Nordborg. Medlemmer af Tilsynsraadet var den siden da afdøde Rigsdagsmand *Jessen,* Flensborg, og Landdagsmændene *H. P. Hanssen,* Aabenraa, og *Julius Nielsen,* Damager, som selvskrevne. Medlemmer fremgaaet af Valg er desuden Rentier *S. Amorsen,* Haderslev, Møller *A. Boysen,* Tørning Mølle, Rentier *G. Budach,* Horn-

[1]) Død den 13. September i Aar.

skov, Rentier *Nis H. Callesen,* Lerskov, Gaardejer *R. P. Clausen,* Smedager, Gaardejer *C. Finnemann,* Taarning, Kaptejn *C. C. Fischer,* Aabenraa, Gaardejer *H. Hansen,* Nejs, Rentier *F. C. Hansen,* Løjtertoft, Fabrikant *A. P. Jürgensen,* Graasten, Gaardejerne *Kr. Jensen,* Ballum, og *M. Mathiesen,* Bylderup, Grosserer *L. Paulsen,* Flensborg, Rentier *P. Skau,* Bukshave, og Gaardejerne *J. N. H. Skrumsager,* Københoved, *Martin Simonsen,* Flovt, *Th. Thomsen,* Toghale, og *P. J. Tønder,* Birkelev.

Jærnfondet

ejede ifølge de Oplysninger, Landdagsmand Julius Nielsen gav, ved Aarets Slutning 15,725 Mk. 50 Pg. i Obligationer og rede Penge. Det var omtrent 6000 Mark mere end i Fjor. Der var desuden tegnet Bidrag til et Beløb af 16,050 Mk., saa at Fondet nu i Virkeheden raadede over 31,775 Mk.

Den af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad valgte Bestyrelse for Fondet bestaar af Landdagsmand *Julius Nielsen,* Damager, som Formand, Rentier *H. Thomsen* (Roost), Gml. Haderslev, som Næstformand, og desuden af Gaardejerne *P. Grau,* Pøl, *Falle Lildholdt,* Løjtkirkeby, og *H. Petersen,* Rørkær, Grosserer *L. Paulsen,* Flensborg, og Mejeriejer *J. Zachariassen,* Dybbøl. Kasserer for Fondet uden at være Medlem af Bestyrelsen er Redaktør *M. C. Mathiesen,* Gml. Haderslev.

Det vedtoges, at Mødet næste Aar skulde afholdes i Aabenraa den 11. og 12. Juni.

Litteratur.

Manuel historique de la question du Slesvig.

Publié sous la direction de Franz de Jessen.

Copenhague. 1906.

Da de „Samvirkende Sønderjydske Foreninger“ 1901 udsendte den af Franz v. Jessen redigerede „Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie“, bebudedes det, at der senere vilde udkomme en noget forfransk udgave. Denne har nu efter adskillig ventetid kortet set dagens lys og fortjener nok et par ord til velkomst, så meget mere som den ingenlunde er en blot og bar oversættelse af „Haandbogen“. Dette ligger i sagens natur. Thi medens den danske udgave selvfølgelig i første række er beregnet på danske læsere, henvender den franske *manuel* sig til udlandet. Med rette har udgiveren i en lille selvstændig redegørelse for værkets tilbliven og formål gjort opmærksom på det uheldige i, at Evropas opfattelse af nationalitetskampen i Sønderjylland sågodtsom udelukkende hviler på oplysninger fra tysk side. Dansk er jo nu engang ikke noget verdenssprog, og ret forståelig er det da de tyske pressebureauers telegrammer og de ledende tyske avisers

artikler, der danner grundlaget for udlandets rent faktiske viden. Selv om derfor de tyske handlinger og synspunkter vækker modsigelse hos andre nationer, vil et virkningsfuldt forsvar for danskhedens ret så at sige blive umuligt, da forsvareren intet materiale har til sin rådighed og praktisk set i de fleste tilfælde er ude af stand til at skaffe sig det. Lyriken kommer da som oftest i de for os gunstige indlæg til at erstatte realiteterne, til syvende og sidst dog det der bider bedst på den offentlige mening. For at tage et enkelt exempel vil enhver uhildet fremmed med lethed kunne finde på en hel hoben stærke adjektiver til karakteristik af de prøjsiske myndigheders adfærd overfor optanterne, men om han af sig selv vil kunne finde det mest bidende tillægsord, ordet „ulovlig“, er vist tvivlsomt. Og „ulovlig“ er nu engang intet rart adjektiv at få hæftet på sig tilmed for en så udpræget retsstat som Prøjsen.

Ved den franske udgave af „Haandbogen“, der på dansk alt har stået sin prøve, er der nu rådet bod på denne mangel. Udlandets presse og dets ledende mænd har ved den fået midler i hænde til at skabe sig en på saglige grunde støttet opfattelse af det nordslesvigske spørgsmål såvel i dets helhed som i dets talrige enkeltheder. Ligesålidt som sin forgænger indeholder denne håndbog nogen polemik mod tyske anskuelser eller nogen kritik af den prøjsiske regerings foranstaltninger. Den er ikke skreven som et indlæg i de øjeblikkelig brændende spørgsmål, tager ikke sigte på dagen i dag, men giver sine læsere de rent faktiske

oplysninger, der er nødvendige til at forstå, hvad der er sket, såvelsom hvad der vil ske.

Men adskilligt af det stof, danske nødig vilde undvære i en virkelig håndbog i det nordslesvigske spørgsmål f. ex. det biografiske lexikon og den detaillerede valgstatistik, har selvfølgelig ingen større betydning for udenlandske benyttere; dem interesserer stemmeantallet i Felsted sogn ligesålidt som H. P. Hanssens fødested! Ret naturlig er derfor den danske udgave af håndbogen på flere punkter bleven stærkt omredigeret. Ligefrem oversatte er kun enkelte af de mere historiske afsnit som professor Wimmers afhandling om runemindesmærkerne, professor Steenstrups om stednavnene, bibliothekar Elberlings om delingstanken og skoleinspektør P. Lauridsens om ældre sprogforhold. Andre som oversigten over de vigtigste sønderjydske statsakter og den fyldige befolknings- og erhvervsstatistik er omarbejdede og stærkt sammentrængte. Den af P. K. Thorsen givne skildring af „sprog og nationalitet“ fremtræder i en næsten fuldstændig omskrevet skikkelse, og endelig er der kommen en række helt nye afsnit til. Elberling har således gjort rede for de begivenheder, der førte til tabet af Sønderjylland, hvis politiske historie siden 1864 er fortalt af P. Simonsen. Nicolai Svendsen har skrevet om skolens og kirkens gradvise fortyskning, Nikolaj Andersen om forsvaret for det danske sprog gennem sprog- og skoleforeningen og om pressen. Det sidste afsnit er ledsaget af en kuriøs statistik over de frihedsstraffe, der i tidens løb er idømt den nordslesvigske presses mænd; alt i alt bliver det 182⅔ måned, af

hvilke ikke mindre end 50½ falder på afdøde redaktør Jessen.

Først og fremmest må af det ny tilkomne nævnes professor Matzens indgående og omfangsrige afhandling om optantsagen, der fylder så nær en fjerdedel af hele bogen, samt H. V. Clausens oversigt over sprogforholdene i Nordslesvig siden 1864 med det dertil hørende sprogkort. Et udsnit af dette, omfattende Åbenrå og Sønderborg amter, var alt kommen frem i „Haandbogen“, men nu er kortet fuldført for hele Nord- og Mellemslesvig, således at der på grundlag af indhentede oplysninger fra stedkendte Mænd er gjort rede for antallet af dansktalende, tvesprogede og tysktalende husstande i hver enkelt nordslesvigsk kommune, medens forfatteren for Mellemslesvigs vedkommende har indskrænket sig til at give procenttallet af de dansktalende. Målet har været at skaffe oplysninger om sprogforholdene i familjen hos alle bosatte grundejende mænd, idet besiddelsen af jord med rette er anset for at være det egentlig bestemmende med hensyn til landets nationalitet. Det har da vist sig, at af den fast bosiddende befolkning i Nordslesvig havde 95 % dansk og 3,6 % tysk til hussprog, medens 1,4 % benyttede begge sprog. Uafhængig af den officielle statistik og kontrollerende denne — hvad der højlig kan gøres nødig — er der herved skabt en pålidelig oversigt over Nordslesvigs sprogforhold, der til alle tider vil stå som mønstergyldig.

Men sprogkortet giver ikke blot statistisk materiale, det fastslår tillige en kendsgerning, som vi har godt af årle og silde at blive mindede om, selvom

den for mange har en lidt ubehagelig klang. Og det er, at vil Nordslesvigerne hævde deres nationalitet, er det ikke nok, at de bevarer deres sprog. Thi det høje procenttal dansktalende selv i de sydligste kommuner i Mellemslesvig — f. ex. Hjoldelund 86, Sillerup 87, Østenå 80 — sammenlignet med stemmetallene og de nationale foreningers medlemslister viser tilfulde, at sproget alene gør det ikke. Nej skal nationaliteten bevares, må også forbindelsen med den danske kultur stadig holdes vedlige. Hver sang der synges, hver avis der læses, hvert foredrag der høres, hvert forsamlingshus der bygges, er et bånd, der binder de danske Nordslesvigere til den kultur, de nu engang naturnødvendig tilhører. Og opgiver de den, hvad får de så i stedet? Ikke den tyske! Hertil vil der behøves generationer, thi man skifter nu engang ikke kultur og folkekarakter med samme lethed, som man tager en ny trøje på. Nej befolkningen vil drive ind i en materialismens dødvande, hvor man trækker nathuen ned over øjnene og stopper sine ører for alt, hvad der går ud over det rene madstræb — det være sig nu dansk eller tysk — hvor ringridning, „æggeløb, sækkeløb og kringlebidning“ sammen med „Kriegervereins“møder vil være folkets søndagskost og eneste afvexling fra hverdagslivets rugbrød. Der er heldigvis ingen fare for, at det i lange tider skal komme såvidt, men de mange der tror, at de opfylder deres nationale borgerpligter, når de blot taler dansk, kan dog have godt af engang imellem at tænke på de 86 % i Hjoldelund.

H. V. Clausen har også bistået ved tegningen af det smukke kort over hele hertugdømmet, der ledsager

værket, ligesom han i dettes slutningskapitel har givet en skildring af folket og landet, i hvilken de stemningsfulde landskabsbilleder selv i det fremmede klædebon har bevaret deres ejendommelige skønhed.

I en anmeldelse af „Haandbogen“, der i sin tid fremkom her i tidsskriftet, udtaltes det, at først tiden vilde vise, hvorvidt værket havde nået det mål, udgiveren havde haft for øje. Dette gælder selvfølgelig i om mulig endnu højere grad for den franske udgave, men man må dog have lov til at tage varsel af den almindelige udbredelse og anerkendelse, „Haandbogen“ alt har vundet, såmeget mere som der er foretaget flere ret heldige ændringer i værkets plan. Det er således absolut en forbedring, at der nu findes et afsnit om pressen og de nationale foreninger, mellem hvilke man dog savner Vælgerforeningen. Ligesom den tyske forening må den opsøges i redaktør P. Simonsens grundige og velskrevne oversigt over landets politiske historie. Derimod synes redaktøren vedblivende at lide af en ulykkelig kærlighed til de stakkels selvmordere, der får en pæn behandling med to decimaler, medens man stadig savner et par tal til oplysning om jordens fordeling og ejendommenes størrelse.

Til slut må det siges, at den franske udgave ligesom sin forgænger fremtræder i en skikkelse, der er til al ære for dansk boghåndværk — stadig dog med undtagelse af indholdsfortegnelsen!

M. Mackeprang.

Dagshistorie 1905.

Tildragelser vedrørende Nordslesvig optegnede efter Tidsfølgen.

1. Januar. Pastor v. Brincken holder sin Afskedsprædiken i Spandet Kirke. (Jfr. 30. September 1904.)

2. Januar. Kathrine Johansen Fink, født Hansen, i Bøffelkobbel, der siden 1864 sammen med sin Mand har fredet om „Graven ved alfar Vej", dør.

4. Januar. Bisidderretten i Toftlund idømmer Skomager Christian Lastein i Birkelev en Bøde paa 30 Mark, fordi han har holdt sin Datter, der var fyldt 14 Aar i September og ikke skal konfirmeres i Statskirken, hjemme fra Skolen siden 1. November 1904.

5. Januar. Pastor N. H. Jørgensen i Kolding, fra 1852 til 1867 Præst i Vodder, dør

12. Januar. Anden Direktør ved Skærbæk Kreditbank, H. Paack, forsvinder med 8000 Mark af Bankens Penge.

13. Januar. Rigsdagsmand Jessen omtaler i den tyske Rigsdag nordslesvigske Tilstande paa Retsplejens Omraade, især Optantsagerne og nogle Pressesager.

14. Januar. I den tyske Rigsdag holder Konsistorialpræsident Dr. Stockmann en længere Angrebstale mod Rigsdagsmand Jessen. Denne tager straks til Genmæle og fremhæver blandt andet, at ikke engang Dr. Stockmann som „den tyske Forening"s Talsmand vilde forsvare den statsunderstøttede Presse i Nordslesvig.

Gaardejer Laust Arnum i Bovlund, der den 4. Januar fyldte 70 Aar, faar overrakt en Livrente som Hædersgave til Paaskønnelse af hans Arbejde i Landbrugets Tjeneste.

15. Januar. „Nordslesvigsk Børneblad" udkommer ikke mere selvstændigt, men følger fra nu af under Titlen

„Børneblad“ med samtlige danske Blade i Nordslesvig.

17. Januar. Overlærer Johannes Kaper i København, fra 1863—64 Adjunkt i Flensborg, dør (født i Lindholm).

24. Januar. „Sonderburger Zeitung“ meddeler, at den 18-aarige Tjenestekarl Jørgen Iversen fra Sønderby paa Kajnæs er bleven udvist, fordi han i et Skænderi ved en Danseforlystelse har kaldt en indvandret tysk Tjenestekarl „en tysk Hund“. Den udviste er i Forvejen bleven idømt en Bøde paa 20 Mark for sine Ytringer.

28. Januar. Lensgreve Hans Schack til Schackenborg, Kredsdagsmand, Synodemedlem, Patron for fire Kirker, Formand for den nordslesvigske Asylforening m. m., dør 52 Aar gammel. I Fællessynoden har han flere Gange taget Ordet for to Timers Undervisning i dansk.

9. Februar. Aftægtsmand Jørgen Nissen i Hajstrup, en god dansk Mand, dør 97 Aar gammel (født 7. Juni 1808).

13. Februar. I den prøjsiske Landdag omtaler Landdagsmand H. P. Hanssen Optantspørgsmaalet og de lovstridige Udvisninger i Nordslesvig. Han minder om, at siden 1902 er over 1200 fødte Slesvigere blevne gjorte til Optanter, deriblandt Veteraner fra Krigen 1870 og flere Hundrede yngre Mænd, som har aftjent deres Værnepligt i den prøjsiske Hær. Den derved hidførte Forvirring i alle Optionen vedrørende Spørgsmaal er uden Lige. Ret staar imod Ret, Domstol imod Domstol, den nuværende Forvaltning imod den tidligere o. s. v. Taleren opfordrer Regeringen til at ordne Spørgsmaalet ved en international Overenskomst med Danmark. — Indenrigsminister Hammerstein beklager de nuværende Forhold, men mener, at hvis den danske Agitation ikke var saa stærk, vilde Regeringen vise sig mere imødekommende og naturalisere i stort Omfang.

16. Februar. I den prøjsiske Landdag retter Landdagsmand Julius Nielsen en skarp Kritik imod Forvaltningen i Nordslesvig. Han paataler især Ombytningen af Tjenestefolk som staaende i absolut Modstrid med Regeringens Forsøg paa at hindre Landarbejderes Kontraktbrud ved Lov og kritiserer dernæst de økonomiske Forhold i Haderslev Amt. — Landdagsmand Bachmann fra Haderslev betegner Nielsens Klager som ugrundede, og Indenrigsminister

Hammerstein erklærer, at hans Embedsmænd handlede efter Ret og Samvittighed og i Overensstemmelse med Centralforvaltningen

20. Februar. Paa et Møde i Tinglev vedtager en Del Tyskere at oprette en tysk Folkehøjskole for unge Piger. Skolen skal ligge i Tinglev.

2. Marts. Rigsretten i Leipzig stadfæster Flensborg Landsrets Dom mod tidligere Pastor Jacobsen (2 Maaneders Fængsel og 900 Mark i Bøde) og Bogholderne M. E. Rabe og Kr. Petersen (hver 1 Maaneds Fængsel og 600 Mark i Bøde) for strafbart Forhold vedrørende Kunstvæveskolen i Skærbæk. (Jfr. 27. Juni 1904).

3. Marts. Landsretten i Flensborg idømmer Journalist M. Dall ved „Hejmdal" en Bøde paa 200 Mark for at have fornærmet Amtsforstander Klinker i Nordborg ved en Meddelelse i det nævnte Blad, der gik ud paa, at Amtsforstanderen under en Gudstjeneste havde anbefalet en Tjenestepige, som var bleven bortvist fra en dansk Gaardmand, til en Tysker.

6. Marts. Pastor A. P. M. Leth i Middelfart, fra 1850 til 1863 Præst i Aabenraa, dør 83 Aar gammel (født 1822 i Nyborg).

10. Marts. Landsretten i Flensborg stadfæster Haderslev Bisidderrets Dom af 8. September 1904, hvorved tidligere Landmand og Mælkehandler i Aabenraa, Søren Knudsen Midtgaard var bleven idømt 1 Dags Arrest for ulovlig Tilbagevenden.

13. Marts. Landsretten i Flensborg stadfæster et Straffemandat paa 10 Mark, som Journalist E. Christiansen ved „Flensborg Avis" var ikendt som ansvarhavende for en unøjagtig Meddelelse om en Difteritisepidemi.

15. Marts. I den tyske Rigsdag taler Rigsdagsmand Jessen om Optantsagen og gør særlig opmærksom paa Modsætningen mellem dette Spørgsmaals Behandling i Elsas og Slesvig. Statssekretær Posadowski bemærker dertil bl. a., at de Folk, der udvistes fra Slesvig, havde agiteret mod Prøjsen.

16. Marts. Bisidderretten i Haderslev frikender Redaktøren af „Schleswigsche Grenzpost", K. Strackerjan, for Fornærmelse mod Redaktør Jessen i Flensborg i nogle Tilføjelser til en af denne indsendt Berigtigelse.

17. Marts. I den tyske Rigsdag hævder Rigsdagsmand Jessen over for Statssekretær Posadowskis Ud-

talelser to Dage forinden, at Retten til Udvisning ikke gælder over for Optanter med Indfødsret, og at hele den nordiske Retsvidenskab har betegnet den prøjsiske Fremfærd som Retsbrud og Traktatbrud.

28. Marts. Forhenværende Teglværksejer M. Hollensen i Mølmark, Valgmand m m, dør 87 Aar gammel.

30. Marts. Købmand H. N. Paulsen i Aabenraa, Medstifter af „Den nordslesvigske Folkebank“ og tidligere Direktør for det derværende Aktiebryggeri, dør 76 Aar gammel.

27. April. Bisidderretten i Haderslev idømmer Maskinbygger Mink og Mekaniker Weppler hver en Bøde paa 10 Mark for ved en Maskerade at have sunget „I alle de Riger og Lande“.

1. Maj. Den tidligere Udgiver af „Tonderner Nachrichten“, Osvald Olesen, paabegynder i Haderslev Udgivelsen af et nyt tysk Blad, „Nordische Post“, der bebudes at skulle kæmpe „for Frihed og Ret“.

6. Maj. Den blaa Sangbog beslaglægges hos danske Boghandlere i Sønderborg, Haderslev, Toftlund og Rødding.

11. Maj. Den blaa Sangbog beslaglægges paa Sprogforeningens Boglager paa „Folkehjem“ i Aabenraa og eftersøges hos derværende Boghandlere.

Overlandsretten i Kiel forkaster den af Journalist E. Christiansen ved „Flensborg Avis“ mod Flensborg Landsrets Dom af 13. Marts nedlagte Revision.

12. Maj. Urmagersvend H. Kr. Jensen hos Urmager Suurballe i Haderslev udvises med 24 Timers Frist, fordi han i sin Tid har sunget „I alle de Riger og Lande“.

15. Maj. Paa et Møde i Haderslev oprettes en Hesteavlsforening for Haderslev og Omegn. Der indmelder sig 70 Medlemmer.

18. Maj. Bisidderretten i Haderslev idømmer Redaktøren af „Schleswigsche Grenzpost“, K. Strackerjan, en Bøde paa 400 Mark, fordi han først paa et aabent Brevkort og senere tillige i to Artikler i sit Blad har sigtet Grosserer Julius Nielsen i Haderslev for at have brudt sin Ed som Landdagsmand.

Justitsraad Emil Ebsen i Flensborg, i over en Menneskealder en af de mest benyttede Sagførere i Flensborg og dansk Forsvarer i mange politiske Retssager, dør 71 Aar gammel.

25. Maj. Kammerretten i Berlin stadfæster Toftlund Bisidderrets Dom af 4. Januar, hvorved Skomager Kristian Lastein i Birkelev ikendtes en Bøde paa 300 Mark for Skoleforsømmelse. Stadfæstelsen begrundes med, at Skolepligten skal vedvare til det Tidspunkt, da Børn kan blive konfirmerede i Statskirken.

30. Maj. Den tyske Rigsdag erklærer enstemmigt den af to Kriminalbetjente den 17. Marts 1904 foretagne Husundersøgelse paa „Flensborg Avis“s Kontor for en Krænkelse af Artikel 31 i den tyske Rigsforfatning (om Rigsdagsmændenes Urørlighed). Ved denne Lejlighed paataler Rigsdagsmand Storz af det sydtyske Folkeparti Udvisningerne og andre Forholdsregler i Nordslesvig og mener, at sligt Tvangsstyre maa skade Prøjsens og Tysklands Stilling i Udlandets Omdømme. Paa Konsistorialpræsident Stockmanns Spørgsmaal om, hvor stort et Tilskud „Flensborg Avis“ vel fik, svarer Rigsdagsmand Jessen, at et Blad med et Oplag paa 8—9000 Eksemplarer ikke behøver nogen Understøttelse udefra, og det fik hans Blad heller ikke.

5. Juni. Peter Skau paa Bukshave fylder 80 Aar.

20. Juni. „Den alsiske Landboforening“, der i Februar har bestaaet i 50 Aar, holder Dyrskue i Ketting. Der er tilført rigelig 150 Dyr foruden Maskiner og Husflidsarbejder, og i Fællesspisningen deltager ca. 400 Personer.

21. Juni. Angelboen Journalist Th. Brix, der ofte har udtalt sig skarpt imod Tvangsstyret i Nordslesvig, dør.

28. Juni. Bisidderretten i Sønderborg frikender Boghandler Joh's. Moldt for at have overtraadt Politiforordningen af 28 Avgust 1866 ved at afsætte danske Viser af ophidsende Indhold (den blaa Sangbog) med den Begrundelse, at den nævnte Forordning ikke kan anvendes.

1. Juli. Smaabanen fra Haderslev til Skodborg aabnes for Færdselen.

2. Juli. Fru Marie Rasch, født Holtum, i Flensborg, kendt for sin Omhu mod de saarede danske Soldater i 1864, dør 82 Aar gammel.

5. Juli. Sønderborg Provstisynode vedtager med to Tredjedeles Flertal et af Gaardejer Nielsen i Mjang stillet Andragende til Fællessynoden om at sørge for, at der i de Skoler, hvor der gives dansk Religionsundervisning, indføres to danske Sprogtimer. Af

Præsterne stemmer kun Hansen fra Dybbøl for Andragendet.

16. og 17. Juli. Det fjerde danske Aarsmøde afholdes i Forsamlingshuset i Haderslev. (Jfr. Sj. Aarb. 1905, Side 303.)

24. Juli. Landsretten i Kiel idømmer den ansvarhavende ved „Schleswig - Holsteinische Vokszeitung“, D. Ivers, 3 Maaneders Fængsel for at have fornærmet Landraad Becherer i Haderslev og Amtsforstander Valentiner i Tyrstrup i en udførlig Omtale af Finnemann - Sagerne og Forsøget paa at gøre Gaardejer Timmermann i Skærbæk til Optant samt af de 2000-Mark-Affærer, der formentlig stod i Forbindelse dermed, og Konen Hansen fra Esbjærg, der i sin Tid vidnede mod Finnemann. — Ivers afsoner sin Straf fra 29. Avgust til 29. November.

27. Juli. Haderslev Provstisynode vedtager med 32 af 61 Stemmer følgende Tilføjelse til Beretningen om de kirkelige og sædelige Tilstande: „I Tilslutning til Beretningen udtaler Synoden en Beklagelse af, at der ikke er blevet taget Hensyn til Synodens tidligere Beslutninger vedrørende Indførelse af tvungen dansk Sprogundervisning i Skolen i mindst to Timer“. Af Præsterne stemmer kun Fischer fra Fjelstrup for Tilføjelsen.

Tørninglen Provstisynode vedtager med 42 Stemmer et Andragende til Fællessynoden om at indvirke paa Regeringen i Retning af Indførelse af to danske Sprogtimer. Af Præsterne stemmer kun Zerlang fra Gram for Andragendet. — Efter Forslag af Timmermann fra Skærbæk vedtager Synoden desuden, at der skal tillades de Børn, der har faaet tysk Religionsundervisning i Skolen, at modtage Konfirmationsforberedelsen paa Dansk.

8. Avgust. Frimenighedspræst Rasmus Thomsen i Haderslev dør efter længere Tids Sygdom (født d. 3. Avgust 1849 i Anslet).

Husmand Jørgen J. Fink i Bøffelkobbel dør 88 Aar gammel. (Jfr. 2. Januar.)

6. September. Landsretten i Flensborg nedsætter den af Bisidderretten i Haderslev den 18. Maj Redaktør Strackerjan i Haderslev idømte Bøde for Fornærmelse mod Landdagsmand Julius Nielsen fra 400 Mark til 150 Mark, idet den udtaler, at Nielsen havde krænket sin Ed som prøjsisk Landdagsmand, og at den Anklagede ved at foreholde ham dette havde varetaget berettigede Interesser;

i de to omhandlede Artikler var han imidlertid i Formen gaaet ud over Maalet for det tilladelige.

10. September. Frimenighederne holder deres fælles Aarsmøde i Skærbæk. Til Gudstjenesten er der mødt 500 Mænd og Kvinder, og om Eftermiddagen er der Møde med henved 600 Deltagere.

12. September. Provst L. Reuter i Broager dør 69 Aar gammel (født i København).

13. September. Bisidderretten i Aabenraa idømmer Tobaksfabrikant M. Andresen som Udgiver af den blaa Sangbog en Bøde paa 50 Mark for at have afsat danske Viser af ophidsende Indhold.

14. September. Bisidderretten i Haderslev idømmer Boghandlerne Karl F. Nielsen og P. Christensen dersteds en Bøde paa hver 10 Mark for at have solgt Eksemplarer af den blaa Sangbog, der af den „sagkyndige“ Latinskolelærer Professor Nis Ankjer Schrøder betegnes som det farligste Agitationsmiddel, Danskerne ejer.

15. September. Forsamlingshuset i Hjerting indvies.

29. September. Landsretten i Flensborg idømmer Landdagsmand H. P. Hanssen i Aabenraa 3 Maaneders Fængsel og Litterat Nikolaj Andersen sammesteds en Bøde paa 300 Mark for Fornærmelse imod Landraad Becherer i Haderslev og Amtsforstander Valentiner i Tyrstrup. Hanssen havde i en Artikel „Køllerpolitikken“ i „Sønderjydske Aarbøger“ 1904, som Andersen var ansvarhavende for, omtalt Optantlaveriet og da navnlig Side 286 det i Finnemanns Sag af Administrationen førte upaalidelige Vidne, Konen Bodil Hansen fra Esbjærg, og hendes Udsagn om Tilbuddet af en Belønning paa 2000 Mark. Under Forhandlingen afskærer Retten skarpt de anklagede fra at inddrage den hermed nær beslægtede Timmermann-Sag i Vidneførelsen og saaledes fra at afkræfte det fornærmelige i de paaklagede Udtalelser.

10. Oktober. Optantspørgsmaalet bringes paa Tale i det danske Folketing. Drøftelsen fortsættes den 13., 14. og 17. Oktober.

15. Oktober. Thade Petersen i Rødding vælges til Frimenighedspræst i Haderslev i afdøde R. Thomsens Sted. Han præstevies den 19. November.

16. Oktober. Rigsretten i Leipzig stadfæster Flensborg Landsrets Dom af 3. Marts, hvorved Journalist M. Dall ved „Hejmdal“ idømtes en Bøde paa 200

Mark for Fornærmelse mod Amtsforstander Klinker i Nordborg.

18. Oktober. Bisidderretten i Toftlund idømmer Boghandler Niels Hansen dersteds en Bøde paa 10 Mark for Salg af den blaa Sangbog. Den „sagkyndige“ Latinskolelærer Professor Schrøder fra Haderslev betegner under Retsforhandlingen 16 Sange, deriblandt nogle Salmer og Gravsange, som „betænkelige“ og 75 Sange som „farlige“.

21. Oktober. Paa et Møde i Flensborg oprettes et „Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn“ med det Formaal at støtte Afholdelser af danske Gudstjenester og kirkelige Møder i Flensborg.

22. Oktober. I Rødding Højskolegaards Have afsløres en Mindestøtte for Kornelius Appel, den første Frimenighedspræst i Nordslesvig

1. November. Bisidderretten i Toftlund idømmer to Medlemmer af Bestyrelsen for det nye Forsamlingshus i Brøns, Møller L. Jacobsen i Brøns og Gaardejer T. Beier i Vangsbo, hver 50 Mark og Snedkersvend M. K. Bundesen i Raahede 10 Mark i Bøde for groft Uvæsen, begaaet af de to førstnævnte ved at have taalt, at der paa den nye Forsamlingsbygning var hejst Kranse med ikke blot gule, grønne og blaa, men ogsaa røde og hvide Baand, af den sidstnævnte ved at have bragt en saadan Krans derop.

5. November. Pastor F. R. C. Bülow, en Søn af Sejerherren ved Fredericia, indtil 1864 Præst i Dybbøl, dør 84 Aar gammel.

11. November. Den Retssag, som i 1902 var anlagt af Redaktør Jessen mod Fru v. Wildenradt-Krabbe, fordi hun havde betegnet det som Løgn, at hendes Blad støttedes af den prøjsiske Regering, og mod 4 tyske Blade, som havde aftrykt den paagældende Artikel, er ansat til Forhandling ved Landsretten i Flensborg, men udsættes atter paa ubestemt Tid.

Bisidderretten i Flensborg idømmer Redaktøren af „Schleswigsche Grenzpost“, K. Strackerjan, en Bøde paa 125 Mark for gentagne Fornærmelser mod Redaktør Jessen i Flensborg. Straffen kan sættes saa lavt, fordi Retten tilkender den Anklagede som „Forkæmper for Tyskheden“ Værn af Bestemmelsen om berettigede Interesser.

3. December. Paa „Den tyske Forening for det nordlige Slesvig“s Aarsmøde i Klovtoft oplyses, at Foreningen har 5331 Medlemmer.

12. December. Den tyske Folkehøjskole for unge Piger, der er bleven indrettet i Tinglev, indvies. Der er skaffet 16 Elever til Veje.

13. December. Pastor L. J. Levinsen i Hellerup, indtil 1864 Præst i Munkbrarup og Kværn i Angel, dør 84 Aar gammel.

15. December. Forsamlingshuset i Rurup indvies.

17. December. Forsamlingshuset i Brøns indvies.

18. December. Landsretten i Flensborg forkaster fire Indankninger vedrørende de af Bisidderretterne i Aabenraa, Haderslev og Toftlund henholdsvis den 13. September mod Tobaksfabrikant M. Andresen i Aabenraa, den 14. September mod Boghandlerne K. F. Nielsen og P. Christensen i Haderslev og den 18. Oktober mod Boghandler N. Hansen i Toftlund paadømte Sager for Udbredelse af den blaa Sangbog. Baade Statsadvokaten og Retten henholder sig til tidligere Kammerretskendelser, hvorefter Forordningen af 28. Avgust 1866 ikke skal anses som ophævet ved Presseloven af 1874.

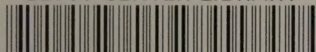
Landsretten i Flensborg frikender Møller L. Jacobsen fra Brøns for at have øvet groft Uvæsen ved Kransehejsningen paa Brøns Forsamlingshus. (Jfr. Toftlund Bisidderrets Dom af 1. November). T. Beier har taget sin Indankning tilbage, og M. K. Bundesen er ikke mødt til Forhandlingen. Frifindelsen begrundes med, at „det mægtige tyske Riges Undersattere“ ikke kan føle sig truede ved „et lille taabeligt Partis barnagtige Demonstrationer“.

Jens Jessen.

Den 22. Juli døde Rigsdagsmand Redaktør J. Jessen. Det havde været Hensigten, at „Sønderjydske Aarbøger“ allerede i dette Halvbind skulde have bragt en Levnedsskildring af den afdøde, hvis Virksomhed har haft saa stor Betydning for Nordslesvig.

Dette har imidlertid ikke kunnet naas, hvorimod næste Halvbind vil bringe en Skildring af Jessen af Dr. phil. H. L. Møller.

Udgiverne.

GETTY CENTER LIBRARY